View metadata, citation and similar papers at core.ac.uk

brought to you by CORE

provided by Etheses - A Saurashtra University Library Service

Saurashtra University

Re – Accredited Grade 'B' by NAAC
(CGPA 2.93)

Garala, Ashvinkumar L., 2012, "The moral and philosophical implications of Karma and Jnana in Shreemad Bhagavadgita in the Perspectiue of Shree Shankaracharya and Shree Madhusudan Saraswati", thesis PhD, Saurashtra University

http://etheses.saurashtrauniversity.edu/id/955

Copyright and moral rights for this thesis are retained by the author

A copy can be downloaded for personal non-commercial research or study, without prior permission or charge.

This thesis cannot be reproduced or quoted extensively from without first obtaining permission in writing from the Author.

The content must not be changed in any way or sold commercially in any format or medium without the formal permission of the Author

When referring to this work, full bibliographic details including the author, title, awarding institution and date of the thesis must be given.

Saurashtra University Theses Service
http://etheses.saurashtrauniversity.edu
repository@sauuni.ernet.in

© The Author

THE THESIS SUBMITTED

TO

SAURASHTRA UNIVERSITY

FOR

THE DEGREE OF DOCTOR OF PHILOSOPHY

IN

FACULTY OF ARTS

PHILOSOPHY

ON

THE MORAL AND PHILOSOPHICAL IMPLICATIONS OF KARMA AND JNANA IN SHREEMAD BHAGAVADGITA IN THE PERSPECTIUE OF SHREE SHANKARACHARYA AND SHREE MADHUSUDAN SARSWATI

: RESEARCLUR :

PROF. GARALA ASHVINKUMAR LAXMANBHAI

H. K. ARTS COLLEGE, AHMEDABAD.

: GUIDE :

DR. S.S. SHARMA

PROFFSSOR & HEAD,

DEPARTMENT OF PHILOSOPHY,

SAURASHTRA UNIVERSITY,

RAJKOT

REGD. NO. 3370 JANUARY-2012

<u>પ્રમાણપત્ર</u>

આથી પ્રમાણિત કરવામાં આવે છે કે ગરાળા અશ્વિનકુમાર એલ. એ ફિલોસોફી વિષયમાં પીએચ.ડી. ની પદવી માટે "The Moral and Philosophical Implications of Karma and Jnana in Shreemad Bhagavadgita in the Perspectiue of Shree Shankaracharya and Shree Madhusudan Sarswati" **મહાશોધ નિબંધ મારા માર્ગદર્શન અને સલાહ સૂચન પ્રમાણે તૈયાર કરેલ છે. આ મહાશોધ નિબંધ તેમનું મૌલિક સંશોધન છે. જે કોઈ પદવી માટે આ યનિવર્સિટીમાં કે અન્ય કોઈ જગ્યાએ રજૂ થયેલ નથી.**

તારીખ :

સ્થળ : રાજકોટ.

ડો. એસ. એસ. શર્મા
અધ્યક્ષ
ફિલોસોફી ભવન,
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી,
રાજકોટ.

આભાર

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીમાં સશોધન કાર્ય માટે સાનુકૂળ વાતાવરણનું નિર્માણ થયું છે. જેનાથી મારું સંશોધન કાર્ય સફળ બન્યું છે. આ માટે યુનિવર્સિટીના કુલપતિ શ્રી ડો. પાડલીયા સાહેબનો આભાર માનું છું.

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધનની શરૂઆતથી લઈને સંશોધનના અંત સુધી મને જયાં જયારે પણ જરૂર પડી ત્યારે માર્ગદર્શન અને સંશોધનનો માર્ગ સરળ બનાવી આપનાર એવા મારા માર્ગદર્શક શ્રી ડો. એસ.એસ. શર્મા સાહેબનો જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે. સંશોધન કાર્યની સમગ્ર પ્રક્રિયામાં વ્યકિતગત રસ લઈ મને જે અમૂલ્ય માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા પૂરી પાડી છે તે બદલ હું તેમનો જીવનભર આભારી રહીશ તથા ધર્મેન્દ્રસિંહજી આર્ટ્સ કોલેજના આચાર્ય અને મારા અધ્યક્ષ રહેલા શ્રી ડો. સી.બી. વાઢેરનો પણ હું ખુબજ આભાર માનું છું. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલય અને ગ્રંથપાલ શ્રી સોની સાહેબનો આભાર વ્યકત કરું છું.

આ ઉપરાંત ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ફિલોસોફી વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રી દિલીપભાઈ ચાટણ સાહેબનો પણ આભાર માનું છું તથા મારી સંસ્થાના વડા શ્રી સુભાષભાઈ બ્રહ્મભટ્ટ સાહેબનો પણ આભાર માનું છું. હાલના મારા અધ્યક્ષ શ્રી ધર્મિષ્ઠાબેન ગોહેલનો પણ આભાર માનું છું.

સૌથી પ્રિય એવી શ્રી મારી ધર્મપત્નિ શ્રી શોભના તથા પુત્રી ભકિતનો આભાર માનું છું.

મારું આ સંશોધન મારા માત–પિતાના આર્શીવાદના ફળ સ્વરૂપે જ હું આ કાર્ય કરી શકયો છું. તેમનો પણ આભાર માનું છું.

ગરાળા અશ્વિનકુમાર એલ.

<u>અનુક્રમણિકા</u>

ક્રમ	પ્રકરનું નામ	પૃ.નં.
૧.	પ્રારંભ	૦૧–૦૩
૨.	ગીતામાં કર્મ	૦૪–૩૩
૩.	ગીતામાં જ્ઞાન	૩૪–૫૯
૪.	ગીતામાં નીતિશાસ્ત્ર	૬૦–૭૮
૫.	શંકરાચાર્ય અને કર્મ	૭૯–૧૦૬
૬.	શંકરાચાર્ય અને જ્ઞાન	૧૦૭–૧૪૮
૭.	શંકરાચાર્ય અને નીતિ	૧૪૯–૧૫૯
૮.	મધુસૂદન સરસ્વતી અને કર્મ	૧૬૦–૨૧૦
૯.	મધુસૂદન સરસ્વતી અને જ્ઞાન	૨૧૧–૨૮૨
૧૦.	મધુસૂદન સરસ્વતી અને નૈતિકતા	૨૮૩–૩૨૩
૧૧.	કર્મ, જ્ઞાન અને નૈતિકતાના સંદર્ભમાં ગીતા અને શંકરાચાર્ય	૩૨૪–૩૬૭
૧૨.	કર્મ, જ્ઞાન અને નૈતિકતામાં ગીતા અને મધુસૂદન સરસ્વતી	૩૬૮–૪૦૫
૧૩.	ઉપસંહાર	૪૦૬–૪૦૮
૧૪.	સંદર્ભગ્રંથસૂચિ	૪૦૯–૪૧૩

પ્રકરણ – ૧

પ્રારંભ

૧.૧ સંશોધનનું સ્વરૂપ અને ક્ષેત્ર

૧.૨ તત્વજ્ઞાનમાં સંશોધનનું પધ્ધતિશાસ્ત્ર

૧.૩ સંશોધનની પ્રસ્તુતા

૧.૪ સંશોધન પ્રકલ્પ રચના

૧.૫ સંભવિત નિષ્કર્ષ

પ્રકરણ – ૨

ગીતા માં કર્મ

૨.૧ કર્મયો

૨.૨ પ્રવૃતિ કે નિવૃતિ

૨.૩ પ્રવૃતિ પ્રધાનવેદ કાળ

૨.૪ નિવૃતિ તરફ વળેલો ઉપનિષદ્કાળ

૨.૫ ગીતા દ્વારા સમતુલા

૨.૬ વળી એજ ચક્ર

૨.૭ બે પ્રકારની નિષ્ઠા

૨.૮ ભકિત નિષ્ઠાને અલગ કેમ ન ગણવી

૨.૯ કર્મના પ્રકારો

૨.૯.૧ સ્વાભાવિક કર્મ

૨.૯.૨ નિયત કર્મ

૨.૯.૩ સહજ કર્મ

૨.૯.૪ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્મ

૨.૯.૫ યજ્ઞ કર્મ

૨.૧૦ કૃતજ્ઞ બુધ્ધિથી કરવાનું કર્મ તે યજ્ઞ

૨.૧૧ યજ્ઞના તત્વો

૨.૧૧.૧ શરીર ભગવાન ચલાવે છે.

૨.૧૧.૨ ઈન્દ્રીયો પાછળ શકિત ભગવાનની છે.

૨.૧૧.૩ યજ્ઞ અનાદિ કાળથી ચાલે છે

૨.૧૨ પંચ મહાયજ્ઞો

૨.૧૨.૧ બ્રહ્મયજ્ઞ

૨.૧૨.૨ દેવયજ્ઞ
૨.૧૨.૧૨.૧ ક્રીડા
૨.૧૨.૨.૨ વિજીગીષા
૨.૧૨.૨.૩ વ્યવહાર
૨.૧૨.૨.૪ દ્યુતિ
૨.૧૨.૨.૫ સ્તુતિ
૨.૧૨.૨.૬ મૌદ
૨.૧૨.૨.૭ મદ
૨.૧૨.૨.૮ સ્વપ્ન
૨.૧૨.૨.૯ ક્રાંતિ
૨.૧૨.૨.૧૦ ગતિ
૨.૧૨.૩ પિતૃયજ્ઞ
૨.૧૨.૪ ભૂતયજ્ઞ
૨.૧૨.૫ મનુષ્યયજ્ઞ
૨.૧૩ લોકસંગ્રહાર્થે કર્મ
૨.૧૪ લોકસંગ્રહ એટલે શું ?
૨.૧૫ ભગવાનનું લોકસંગ્રહાર્થે કર્મ
૨.૧૬ ભગવાનનું કામ કરવું તેનું નામ લોકસંગ્રહ
૨.૧૭ લોકસંગ્રહ ખરો પણ બુધ્ધિભેદ નહિ
૨.૧૮ સર્વસ્વનું બ્રહ્માપર્ણ
૨.૧૯ પાપનો પ્રેરક કોણ
૨.૨૦ ખાઉધરો કામ એજ શત્રુ
૨.૨૧ પરાધીન બુધ્ધિ

પ્રકરણ – ૨

ગીતામાં કર્મ

શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયમાં ૪૩ શ્લોકો છે. તેનું નામ "કર્મયોગ" છે. કર્મયોગનો વિષય બીજા અધ્યાયથી શરૂ થયો છે. ત્યાં કહયું છે કે કર્મ કરવા છતાં પાપ પુણ્ય ન લાગે તેથી કર્મ સામ્યબુધ્ધિથી કરવાં એ યોગ છે. સમબુધ્ધિવાળા કર્મયોગી–સ્થિતપ્રજ્ઞનું વર્ણન પણ બીજા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. પણ તેટલા થી કર્મયોગનું વિવેચન પૂર્ણ થતું નથી. કોઈપણ કર્મ સમબુધ્ધિ જ શ્રેષ્ઠ છે એ નિર્વિવાદ છે. તેથી કોઈ એમ માને કે સ્થિતપ્રજ્ઞ પ્રમાણે બુધ્ધિ સમ કરી એટલે ચાલે, કર્મ કરવાં જ જોઈએ એવું તેથી સિધ્ધ થતું નથી. એટલે અર્જુન તરફથી આ જ શંકા પ્રશ્નરૂપે ઉપસ્થિત થતાં ભગવાન આ અધ્યાયમાં 'કર્મ કરવાં જ જોઈએ' એમ પ્રતિપાદન કરે છે.(૧)

૨.૧ કર્મયોગ

सांख्ये बुध्धिः योगे

बुद्धिः

योगश्रित्तवृत्तिनिरोघः

योग

परमार्थवस्तुविवेकविषयं ज्ञानम्

तत्प्राण्त्युपाये निःसड्डुतया द्धन्द्वहाणपूर्वकम् ईश्वराराघनार्थे कर्म योगः

समत्वं

योग उच्यते । योगः कर्मसु कौशलम् ।

(૨)કર્મના સ્વરૂપમાં જ અલગતા પડેલી છે. એ ભિન્નતાને પોષે છે કર્મથી કર્તા પોતાને ક્રિયાજગતથી અલગ સમજે છે. મૂળભૂત રીતે કર્મ દુઃખદ પણ છે છતાં કર્મયોગ એમ કહે છે કે કર્મો જ મુકિતદાતા પણ છે. કર્મ દ્વૈત ભાવ સાથે સંકળાયેલું છે જયારે આપણું લક્ષ્ય તો અદ્વૈતનું છે. એટલે દ્વૈત ભાવનાના પોષક કર્મોનું અદ્વૈતની અનુભૂતિમાં કોઈ સ્થાન નથી એમ સમજવામાં આવે છે. આથી જ શ્રી તિલક કર્મયોગની ચર્ચાને માપાસૃષ્ટિના દ્વૈતપરક પ્રદેશમાં આવવા સમાન ગણાવે છે.

પ્રચલિત ખ્યાલ એવો છે કે અતિશય પ્રવૃતિ કે જબ્બર ક્રિયાશીલતાને કર્મયોગનું નામ અપાય છે. આ ભ્રામક સમજ ગેરરસ્તે દોરનારી છે. કર્મયોગ એ આવી પ્રવૃતિ નથી. જબ્બર ક્રિયાશીલતા એ રજોગુણનું લક્ષણ છે. તેમાં ચાંચલ્ય હોય છે, જયારે કર્મયોગ એ સમત્વપૂર્ણ પ્રવૃત્તિયોગ છે. રાજસ પ્રવૃતિ આંધળી છે જયારે કર્મયોગ એ મહાન આધ્યાત્મિક લક્ષ્ય પ્રતિ લઈ જનાર વિવેકયુકત પ્રવૃતિ છે.

વળી, અતિશય વ્યવહારવાદી વલણ ધરાવતું આધુનિક માનસ "નિષ્ઠાપૂર્વક ફરજપાલન કરવું" કે "સમષ્ટિહિતાર્થે કોઈ પ્રવૃતિ હાથ ધરવી" તેને કર્મયોગનું રળિયામણું નામ આપે છે. સમાજસેવા અને માનવહિતને સર્વોપરી ગણનાર આ વિચાર પણ ગીતાનો કર્મયોગ નથી જ

(૩)

૨.૨ પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ

(૪)

૨.૩ પ્રવૃતિ પ્રધાન વેદકાળ :–

૨.૪ નિવૃત્તિ તરફ વળેલો ઉપનિષદ્ કાળ :–

'आम्रायस्य क्रियार्थत्वात् आनर्थ क्यमतदर्थानाम् ।

क्षीणेपुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।

૨.૫ ગીતા દ્વારા સમતુલા :–

૨.૬ વળી એજ ચક્ર :–

कुत्तो मुंडी गलात्
मुंडी ।

तत्किं कर्मजि घोरे मां नियोजयसि केशव ।

प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूशत् अस्यर्शनम् वरम् ।

૨.૭ બે પ્રકારની નિષ્ઠા :–

लोकेऽस्मिन्द्विविद्या निष्ठा पुरा प्रोत्का मयाऽनध ।

ज्ञानयोगेन सांड्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ।। ३.३

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ।। ३.६

૨.૮ ભકિત નિષ્ઠાને અલગ કેમ ન ગણાવી ?

૨.૯ કર્મના પ્રકારો

૨.૯.૧ સ્વાભાવિક કર્મ :

૨.૯.૨ નિયત કર્મ :–

नियतं कुरू कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ।। ३.८

૨.૯.૩ સહજ કર્મ :–

૨.૯.૪ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્મ :–

૨.૯.૫ યજ્ઞકર્મ :–

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपर्ितः ।
वेदावदरताः पार्थ नान्यदस्तीतिवाहिनः ।। २.४२
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैर्यगतिं प्रति ।। २.४३

नहि

कि वत क्षणमपि जातु तिष्ठत्य कर्मकृत –

मिथ्याचारः स उचयते ।

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ।। ३.९

૨.૧૦ કૃતજ્ઞ બુદ્ધિથી કરવાનું કર્મ તે યજ્ઞ :–

૨.૧૧ યજ્ઞનાં તત્વો :–

૨.૧૧.૧ શરીર ભગવાન ચલાવે છે :–

૨.૧૧.૨ ઈન્દ્રિયો પાછળ શકિત ભગવાનની છે :–

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ।। ३.१२

૨.૧૧.૩ યજ્ઞ અનાદિ કાળથી ચાલે છે :–

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ।। ३.१०

Plus Value

૨.૧૨ પંચમહાયજ્ઞો :–

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।
यज्ञाद्भावति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ।। ३.१४
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ।। ३.१५

૨.૧૨.૧ બ્રહ્મયજ્ઞ :–

૨.૧૨.૨ દેવયજ્ઞ :–

धृ धृ धृ क्रीडाविजिगीषा व्यवहार धृति स्तुति मोद मद स्वप्न कान्ति गतिषु धुना

२.१२.२.१ क्रीडा :-

२.१२.२.२ विजिगीषा :-

२.१२.२.३ व्यवहार :-

२.१२.२.४ द्युति :-

धुति

२.१२.२.५ स्तृति :-

२.१२.२.६ मोद :-

२.१२.२.७ मद :-

अमानित्वं अदभित्वं

२.१२.२.८ स्वप्न :-

२.१२.२.९ कान्ति :-

२.१२.२.१० गति :-

२.१२.३

(३) पितृयज्ञः :–

२.१२.४ भूतयज्ञ :–

२.१२.५ મનુષ્યયજ્ઞ :–

Rever-

ence For man

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्त मानवः ।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ।। ३.१७
नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह क न ।
न चास्य सर्वभूतेषु क दिर्थव्यापाश्रयः ।। ३.१८

૨.૧૩ લોકસંગ્રહાર્થે કર્મ :–

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदद्दम् ।
सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ।। ३.२४

सत्काः कर्मण्यद्विांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथासत्कि कीर्षुर्लोकसंड्ग्रहम् ।। ३.२५

૨.૧૪. લોક સંગ્રહ એટલે શું ? :–

Altruism

૨.૧૫ ભગવાનનું લોકસંગ્રહાર્થ કર્મ :

नमे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ।। ३.२२

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ।। ३.२३

૨.૧૬ ભગવાનનું કામ કરવું તેનું નામ લોકસંગ્રહ :–

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसंङ्ग्रहमेवापि सम्पश्यन्कर्तु मर्हसि ।। ३.२०

૨.૧૭ લોકસંગ્રહ ખરો પણ બુદ્ધિભેદ નહિ :–

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ।। ३.२६

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ।। ३.२७

वदतो मे जिह्वा

नास्ति –

तस्मादसक्तफ सततं कार्यं कर्म समाचार फ
असकतो ाचरनकर्म परमाण्नोीत पूरूषफ फ्फ ३.१९
मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्धस्व विगतज्वरः ।। ३.३०

૨.૧૮ સર્વસ્વનું બ્રહ્માર્પણ :–

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य -

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ।। ३.३३

૨.૧૯ પાપનો પ્રેરક કોણ ?

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ।। ३.३४

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयं परधर्मो भयावहः ।। ३.३५

अथ केन प्रयुकतोडयं पापं चरति पुरूषः ।

अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ।। ३.३६

૨.૨૦ ખાઉધંરો – કામ એજ શત્રુ :–

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ।। ३.३७

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ।। ३.४२

૨.૨૧ પરાધીન બુદ્ધિ :–

अधापुरिन्द्रियारामो.... इन्द्रियाणि पराण्याडुः

स

तपोडतण्यत स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितण्यम्

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ।। ३.४३

Knowledge is the highest good Reason is the highest good

यो बुद्धि परतस्तु सः

પ્રકરણ – ૨

સંદર્ભસૂચિ

પ્રકરણ – ૩

ગીતામાં જ્ઞાન

૩.૧ જ્ઞાનનો અર્થ

૩.૨ જ્ઞાનનું વસ્તુ

૩.૩ જ્ઞાનનું વસ્તુ શું છે ?

૩.૪ જ્ઞાન યોગના પૂર્વાંગ અને ઉતરાંગ

૩.૫ શુધ્ધબુધ્ધિના નિર્ણયના અસ્વીકારમાં જ નબળાઈ રહેલી છે.

૩.૬ બુધ્ધિયોગ એટલે શું ?

૩.૭ સાંખ્યનિષ્ઠા

૩.૮ બુધ્ધિયોગ

૩.૯ બુધ્ધિયોગ જ ગીતામાં મુખ્યત પ્રતિપાદ હોવાના મતનું નિરસન

૩.૯.૧ બુધ્ધિયોગ અને કર્મયોગ એક કે જુદા ?

૩.૯.૨ માત્ર બુધ્ધિયોગનું નિરૂપણ નહી.

૩.૯.૩ બુધ્ધિયોગની મર્યાદા

૩.૧૦ જ્ઞાનયોગનો ઉતરાંગ ગીતાની જ્ઞાનભાવના

૩.૧૦.૧ જ્ઞાન કર્મના પરિણામ રૂપે

૩.૧૦.૨ જ્ઞાન ભકિતની પૂર્વ શરતરૂપે

૩.૧૦.૩ જ્ઞાની પરમાત્મા સમાન

૩.૧૦.૪ સમત્વ

૩.૧૦.૫ સમત્વની ત્રણ અવસ્થાઓ

૩.૧૧ સમતા અને સમરૂપતા નથી

૩.૧૨ જ્ઞાન અને ક્રિયાશીલતા

૩.૧૩ જ્ઞાનયોગ અને નિવૃતિ ગીતામાં એક નથી

પ્રકરણ – ૩

ગીતામાં જ્ઞાન

૩.૧ જ્ઞાનનો અર્થ :

જિજ્ઞાસાને પરિણામે જે મળે તે જ્ઞાન. આ માટે માણસે જબ્બર પ્રયત્ન કરવા પડતા કોઈ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માણસ માટે અત્યંત સુખદ છે. આ રીતે જ્ઞાન એ જ જીવનનું હાર્દ છે. જ્ઞાન શંકાઓનું સમાધાન કરે છે. અપાર પરિશ્રમ બાદ પ્રાપ્ત થતું હોવાથી તેની પ્રાપ્તિ એ માણસ માટે અનેરો આનંદ છે જુદી જુદી પ્રજાઓના પ્રાચીન અને અર્વાચીન જીવન પર દ્રષ્ટિયાત કરતા આ જ હકીકતને સમર્થન મળશે.

જ્ઞાન અને સત્ય એ બંને લગભગ પર્યાય જેવાં છે. આથી જ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થતાં જીવનનું સર્વોચ્ચ સત્ય મળ્યાનો ભાવ થાય છે. આમ છતાં એ બંને વચ્ચે એક ભેદ પણ છે સત્ય હંમેશા જ્ઞાનાત્મક હોય છે પણ જ્ઞાન બધુ જ સત્યરૂપ હોતું નથી. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અર્થે માણસે જ્ઞાનેન્દ્રિયો, બુદ્ધિની મદદથી માણસે જે જાણ્યું તે વિરોધાભાસ યુકત અને મર્યાદિત હોવાથી માણસને કદી પૂર્ણ સંતોષ કે પરિતૃપ્તિ આપી શકયું નથી. આથી જુદા જુદા ધર્મોમાં આપણે 'અનુભૂતિ' દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કે સત્યસાક્ષાત્કારના પ્રયાસો જોઈએ છીએ. કેટલાંક વિચારકો તો આ 'અનુભૂતિ' ને કોઈ રહસ્યમય અને પરિણામે અવૈજ્ઞાનિક બાબત ગણી કાઢે છે ! બુદ્ધિ અને અનૂભૂતિ પરસ્પર વિરોધી છે એવા ખ્યાલથી ધર્મ અને વિજ્ઞાનને પણ વિરોધી ગણવામાં આવ્યા. પણ બર્ગસા અને શ્રી અરવિંદ જેવા ચિંતકો બુદ્ધિથી પર એવી અનુભૂતિના સ્વરૂપનું નિરૂપણ અને સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. બુદ્ધિ અને અનુભૂતિ પરસ્પર વિરોધી નથી બૌદ્ધિક જ્ઞાનની મર્યાદાઓ અનુભૂતિમાં દૂર થાય છે. શ્રી અરવિંદ અનુસાર તો બૌદ્ધિક જ્ઞાનનો આધાર પણ અનુભૂતિ જ છે.

આ ચર્ચા પરથી આપણે જોઈ શકીશું કે 'જ્ઞાન' શબ્દ જુદા જુદા અર્થમાં વપરાય છે. બુદ્ધિ કે ઈન્દ્રિયો આ જગતની કોઈ પણ વસ્તુ વિશે જે માહિતી મેળવે તે જ્ઞાન છે. એ જ રીતે કર્મ, ઉપાસના ધ્યાન કે યોગ દ્વારા માણસ આ વિશ્વ અને તેના પ્રપંચનું રહસ્ય સમજે તે પણ જ્ઞાન છે. બૌદ્ધિક જ્ઞાન વ્યકિતની સમગ્ર સત્તાને સંતુષ્ટ કરી શકતું નથી. અનૂભૂતિજન્ય જ્ઞાન, બુદ્ધિ, હૃદ્ય અને ક્રિયાને સંતોષે છે. ઉપનિષદોએ આ જ બાબતને પરા અને અપરા વિદ્યાઓ ગણાવી છે. સાંસારીક પદાર્થોનું જ્ઞાન એ અપરા વિદ્યા છે અને આત્મા તથા બ્રહમ જેવા

પારમાર્થિક તત્વોના સાક્ષાત્કાર કરાવે તે પણ વિદ્યા છે. ઉપનિષદો તેને અસત્ય નથી કહેતા પણ નિમ્ન કક્ષાનું જ્ઞાન ગણાવે છે. બૌદ્ધિક જ્ઞાન માહિતીપ્રદ છે. માનવબુદ્ધિ આ વિશ્વની અનંત ઘટનાઓ સામે અત્યંત મર્યાદિત હોવાથી બુદ્ધિને આ કક્ષાનું પૂર્વ જ્ઞાન કદી પણ મળી શકે નહિ. બુદ્ધિ પૃથ્થકરણ કરે છે. તે સંયોજન કરે છે છતાં અનુભૂતિ જે વ્યાપક દ્રષ્ટિએ સંયોજન કરે છે તે બુદ્ધિ દ્વારા શકય નથી. આથી જ એમ કહેવામાં આવે છે કે બૌદ્ધિક જ્ઞાનમાં સર્વગ્રાહી પણું શકય નથી. આથી જ બૌદ્ધિક જ્ઞાન માણસની તીવ્ર જ્ઞાનપિપાસા સંતોષી શકતું નથી એમ ઉપનિષદો જણાવે છે. આ જ બાબતો પ્લેટોના તત્વચિંતનમાં અભિપ્રાય અને જ્ઞાનનાં ભેદરૂપે દર્શાવવામાં આવી છે. વ્યકિતએ વ્યકિતએ ભિન્ન હોવાથી પ્લેટો અનુસાર તે જ્ઞાન નથી. જ્ઞાન તો શાશ્વત અને સ્થિર એવા રૂપ તત્વોનું બનેલું છે. અસ્થિર અને અશાશ્વત વસ્તુ જગતમાં માણસની શાશ્વત જ્ઞાનપિયાસાને સંતોષવાની શકિત નથી. આથી જ માનવમન શાશ્વવત અને સ્થિર તત્વો તરફ આકર્ષાય છે. પ્લેટો અને ઉપનિષદોમાં આ બાબત એકસરખી રીતે જોવા મળે છે.

બૌદ્ધિક જ્ઞાન તરફનો અસંતોષ કે અણગમો બીજી પણ એક રીતે વ્યકત થાય છે. સોક્રેટીસ જેવો ગ્રીક ચિંતક જ્ઞાનને સદ્‌ગુણ ગણાવે છે. બૌદ્ધિક જ્ઞાન જીવનમાં કે વર્તનમાં ઘણી વખત વ્યકત થતું નથી. જ્ઞાન માનવીના વર્તનમાં પણ પરિવર્તન લાવે છે. જાણવું એટલે જ 'જાણ્યા પ્રમાણે આચરવું' જે જ્ઞાન આચરણમાં વ્યકત થતું નથી. તે સોક્રેટીસ અનુસાર જ્ઞાન જ નથી. સાચું જ્ઞાન માનવીની સંકલ્પશકિતને પણ અચૂક રીતે સ્પર્શે છે. ઉપનિષદોમાં પણ આ જ વિચાર હતો અને તેથી જ ઉપનિષદો કહે છે. આ આત્માજ્ઞાન પ્રવચનોમાંથી, મેધાથી કે બહુ (બૌદ્ધિક) જ્ઞાન થી મળતો જ નથી.(૧)

૩.૨ જ્ઞાન નું વસ્તુ :

બૌદ્ધિક જ્ઞાન શાશ્વત જ્ઞાનપિપાસા સંતોષતું નથી એ આપણે વિચારી ગયા પણ જ્ઞાન અંગેનો મૂળભૂત પ્રશ્ન તો એ છે કે જ્ઞાનનું વસ્તુ શું છે ? ઉપનિષદોના સંદર્ભમાં આપણે આ પ્રશ્ન જરા વિગતથી વિચારી શું કારણ કે ગીતા પણ ઉપનિષદોના જ્ઞાનવિષયક વિચારને સ્વીકારે છે.

જ્ઞાન પ્રકાશન પ્રથમ કિરણો પ્રાપ્ત થતાં માનવમનમાં પૂર્ણતાની ભાવના જાગે છે અને સમસ્ત સંસાર તેને અંધકારમય લાગે છે. આથી અસત્તમાંથી સતમાં, અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં અને મૃત્યમાંથી અપમૃત્યુ જવાની ઈચ્છાને તે વ્યકત કરે છે. જ્ઞાન પારલૌકિક દિવ્ય સ્થિતિ છે.

શાશ્વત આનંદમય સ્થિર દ્રષ્ટિ છે. વિશ્વની વૈવિધ્યપૂર્ણ દશા જ્ઞાનમાં એકતા પામે છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં અને કર્તા નાશ પામે છે જ્ઞાન એવું કંઈક આપે છે જે એક જાણવાથી આ વિશ્વનું બધું જ જાણી શકાય છે. વળી કહેવાયું છે કે જ્ઞાનને સર્વભૂતો આત્મરૂપ થયા હોવાથી તે સર્વત્ર એકતા જોનારને શોક કે મોહ થતાં નથી.

આવું સર્વના હાર્દરૂપ તત્વ એટલે જ્ઞાન એટલે બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર. આ પરમતત્વ અસ્તિત્વમાત્રાના આધારરૂપ છે. બધા જ વિરોધો તેની પ્રાપ્તિ થતાં શમી જાય છે. સમસ્ત ઉપનિષદ્ સાહિત્ય આ બ્રહ્મમતત્વનું સ્વરૂપ વર્ણવવાના જ પ્રયાસો કરે છે. બ્રહ્મમની વિશાળતા માનવવિચારમાં વ્યકત કરવાના પ્રયાસો ઉપનિષદોમાં ગંભીર રીતે થયા છે. પણ અનુભૂતિ કે સાક્ષાત્કારનું સત્ય વાણીની મર્યાદામાં પૂર્ણ પણે વ્યકત ન જ થઈ શકે. અમર્યાદિતને મર્યાદિત સાધનો કઈ રીતે સમજાવી શકે ? આથી વાણી અને મન જયાં પાછું પડે છે. તે બ્રહમતત્વ છે એમ કહયું. પણ બ્રહમની અનિર્વચનીયતા એ અજ્ઞેયતા નથી. કાન્ટના અજ્ઞેયવાદ કરતા ઉપનિષદો જુદી જ ભૂમિકાએ આ વિચાર રજૂ કરે છે. બુદ્ધિને અપ્રાપ્ય કે દુષ્પાપ્ય તત્ત

૮

र

'अयमात्मा ब्रह्मा ।' 'अहं

ब्रह्मास्मि' 'सोडहम'

(२)

૩.૩ જ્ઞાનનું વસ્તુ શું છે ?

असत्तो मा सदगम या तमसो मा ज्योतिर्गमय । मृ त्योर्माममृत गमय । –

(૩)

૩.૪ જ્ઞાન યોગનાં પૂર્વાંગ અને ઉતરાંગ

(૩)

૩.૫ શુધ્ધ બુધ્ધિના નિર્ણયના અસ્વીકારમાં જ નબળાઈ રહેલી છે :–

(૪)

૩.૬ બુધ્ધિયોગ એટલે શું ?

(૫) આ મંતવ્યની યોગ્યતા વિશે આગળ વિચારીશું પણ એટલું તો જરૂર કહેવું જોઈએ કે ગીતાના સમગ્ર આચારધર્મમાં બુધ્ધિયોગ એક અત્યંત મહત્વની અને પાયારૂપ કડી છે.

આપણે સામાન્ય રીતે એમ કહીએ છીએ કે આપણા બધાં કર્મો શુધ્ધ બુધ્ધિથી નિર્ણિત થવાં જોઈએ. આ શુધ્ધ બુધ્ધિ શું છે ? બુધ્ધિમાં અશુધ્ધિ હોય ખરી ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ જ છે કે બુધ્ધિ જયારે અનિશ્ચયાત્મક હોય છે. ત્યારે તે અશુધ્ધિઓથી આવૃત હોય છે અને નિશ્ચયાત્મક બને ત્યારે શુધ્ધ હોય છે. આને જ ભારતીય દર્શાનિક પરંપરામાં અનુક્રમે અપ્રમાં અને પ્રમા પણ કહેવામાં આવે છે. અર્જુનની બુધ્ધિ અનિશ્ચયાત્મક બની હતી. જો કે તે ઋજુ (સરળ) બુધ્ધિવાળો હતો છતાં તે આવી અશુધ્ધિઓથી ઘેરાઈ ગયો. પ્રત્યેક માનવી માટે આ અતિસાહજિક છે. એવી અવસ્થામાં બુધ્ધિ વિચાર ક્ષીણ થતી નથી પણ ઉપર કહયું તેમ જાણે કે મોહના પડદાથી ઘેરાઈને તે વિચારે છે. અર્જુનનો 'પ્રજ્ઞાવાદ' આ જ સ્વરૂપનો હતો. આથી, બુધ્ધિયોગ એટલે શુધ્ધ બુધ્ધિને સારથી ગણવામાં આવી છે. બુધ્ધિ સારથી બનીને જીવનરથને હાંકે તો તેવો મનુષ્ય કદી અર્જુન જેવા મોહને વશ ન થાય.

હવે આમ બુધ્ધિનું સારથીપણું કઈ રીતે સ્થાપી શકાય ? પ્રજ્ઞાની સ્થિરતા કઈ રીતે મેળવાય ? એ અંગે ગીતામાં જે ખુલાસાઓ કરવામાં આવ્યા છે તેને બુધ્ધિયોગ એવું નામ આપવામાં આવે છે. જો કે 'બુધ્ધિ' કરતાં 'પ્રજ્ઞા' શબ્દ વધુ સૂચક અને સંગત છે. શુધ્ધબુધ્ધિ એટલે પ્રજ્ઞા અને અનિશ્ચિતતા કે અવ્યવસાયત્મકતા એ બુધ્ધિ શબ્દ દ્વારા સૂચવાય છે.(૬)

૩.૭ સાંખ્યનિષ્ઠા :–

(७)

૩.૮ બુધ્ધિયોગ :–

युज्

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ।। २.४७

(૮)

૩.૯ બુધ્ધિયોગ જ ગીતામાં મુખ્યત પ્રતિપાદ્ય હોવાના મતનું નિરસન :–

૩.૯.૧ બુધ્ધિયોગ અને કર્મયોગ એક કે જુદા ?

यत्सांङख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ।। ५.५

૩.૯.૨ માત્ર બુધ્ધિયોગનું નિરૂપણ નહી :–

૩.૯.૩ બુધ્ધિયોગની મર્યાદા :–

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ।। २.६२
क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ।। २.६३

(૯)

૩.૧૦ જ્ઞાનયોગનો ઉતરાંગ : ગીતાની જ્ઞાનભાવના :–

૩.૧૦.૧ જ્ઞાન – કર્મના પરિણામરૂપે :–

૩.૧૦.૨ જ્ઞાન ભકિતની પૂર્વ શરતરૂપે :–

ચોથા

અધ્યાયના ૩૩ થી ૪૨ શ્લોકો જ્ઞાનયોગનો મહિમા વર્ણવે છે.

૩.૧૦.૩ જ્ઞાની – પરમાત્મા સમાન :–

'अहं'

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ।। १३.२९

૩.૧૦.૪ સમત્વ :–

૩.૧૦.૫ સમત્વની ત્રણ અવસ્થાઓ :–

योे मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ।। **६.३०**

(१०)

૩.૧૧ સમતા એ સમરૂપતા નથી :–

Equity Equality

Equity

Equality

૩.૧૨ જ્ઞાન અને ક્રિયાશીલતા :–

૩.૧૩ જ્ઞાનયોગ અને નિવૃતિ ગીતામાં એક નથી :–

तत्क्षेत्रं यच्च यादक्‌च यद्धिकारि यत यत् ।
स च यो यत्प्रभाव तत्समासेन मे श्रृणु ।। १३.३

(૧૧)

પ્રકરણ – ૩

સંદર્ભસૂચિ

ર

ર

ર

ર

ર

र

र

र

र

પ્રકરણ – ૪

ગીતામાં નીતિશાસ્ત્ર

૪.૧ સુખ એટલે શું ?

૪.૨ સુખી કોણ થઈ શકે ? સુખની વ્યાખ્યા ?

૪.૩ સુખ અને આનંદની સમજ

૪.૪ સંસાર સુખરૂપ કે દુઃખરૂપ

૪.૫ નીતિશાસ્ત્ર

૪.૬ મનની સંકલ્પાવસ્થા

૪.૭ દ્રઢનિશ્ચય

૪.૮ નિર્ણય અને સંકલ્પનું અર્પણ

૪.૯ સુખ દુઃખમાં સરખી વૃતિ

૪.૧૦ સંતુષ્ટ

૪.૧૧ આધિદૈવીક અને આધિભૌતિક

૪.૧૨ યજ્ઞના પ્રકારો

૪.૧૩ ઉપયોગિતાવાદ

૪.૧૪ સમવૃતિવાળાને કોઈ દુઃખી ન કરી શકે.

૪.૧૫ બીજાના દુઃખે દુઃખી થાય તે આર્ત ભકત

૪.૧૬ અશુભમાંથી મુકિત

૪.૧૭ શ્રેયસ

પ્રકરણ – ૪

ગીતામાં નીતિશાસ્ત્ર

૪.૧ સુખ એટલે શું ?

ભાવશકિત અને જ્ઞાન શકિત ઘટી જવાથી ઉપભોગેચ્છા નિર્માણ થાય છે ઉપભોગેચ્છા એટલે સુખ પણ તે ઉપભોગેચ્છા કોને થાય છે ? સુખ કોને થાય છે ? સુખ એટલે શું ? તત્વજ્ઞાન કે વેદાન્ત હજી સુધી સુખની વ્યાખ્યા કહી શકયુ નથી. अनुकुलतया वेदनीयं सुखम्

अन्यत्रमनाभुवं नापश्यं अन्यत्रमनाभुवं ना श्रोषम् ।(१)

૪.૨ સુખી કોણ થઈ શકે ? સુખીની વ્યાખ્યા :–

अनुकूलतया वेदनीयं सुखं   प्रतिकूलतया वेदनीय दुःखम् ।

शन्कोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रधोद्धवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ।।   ५.२३

(२)

४.૩ સુખ અને આનંદની સમજ

٢

'You Cannot Make
a Man Happy. He Must Learn how to be happy

सुखं त्विदानीं त्रिविधं श्रृणु मे भरतर्षभ ।

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ।। १८.३६

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ।। १८.३७

૪.૪. સંસાર સુખરૂપ કે દુઃખરૂપ ?

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल -
समङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ।। १५.३

(૪)

૪.૫ નીતિશાસ્ત્ર :–

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो
मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमयोहनं च ।
वैदै सर्वैरहमेव वेद्यो–
वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ।। ૧૫.૧૫

ર

(૫)

૪.૬ મનની સંકલ્પાવસ્થા

मनो वा संकल्पः ।

(૬)

૪.૭ દ્રઢ નિશ્ચય :–

(૭)

૪.૮ નિર્ણય અને સંકલ્પનું અર્પણ :–

(૮)

૪.૯ સુખ દુઃખમાં સરખી વૃતિ :–

(૯)

૪.૧૦ સંતુષ્ટ :–

(૧૦)

૪.૧૧ આધિ દૈવીક, આધિ ભૌતિક

र

सर्वभूतात्म भूतात्मा

Absolution Perfection

૨

(૧૧)

શ્રી તિલક અનુસાર નીતિનો નિર્ણય કરનાર બે પંથો પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પ્રચલિત છે. (૧) અંતરાત્મા પર આધાર રાખનારો આધિદૈવત પંથ અને (૨) બાહ્ય ધોરણો પર આધાર રાખતો આધિ ભૌતિકપંથ અંતરાત્મા જુદી જુદી બાબતો અંગે નૈતિક દ્રષ્ટિએ સાચા–ખોટાનો નિર્ણય આપે છે તે ખરો હોય છે. એમ આ પંથ માને છે. પરંતુ અંતરાત્માના નિર્ણય પર આધાર રાખવામાં ગેરરસ્તે દોરવાઈ જવાનો સંભવ છે કેમકે દરેક માણસની પ્રકૃતિ ભિન્ન હોવાથી તેમનો અંતરાત્મા એક સરખો આદેશ આપતો નથી. વાસ્તવમાં 'અંતરાત્મા' એ મનુષ્ય માત્રમાં જન્મજાત રીતે પડેલી નિર્ણય આપનારી શકિત નથી. પરંતુ તે શકિત માણસે વિકસાવવાની હોય છે. ગીતામાં બુદ્ધિને આધીન રહી જીવન ગાળવા કરતાં આત્મામાં રહીને, આત્મસ્વરૂપે જીવન ગાળવાની સલાહ અપાયેલી છે.(૧૨)

(૧૩)

કર્મ પરિણામો નહિં પરંતુ હેતુને મહત્વ આપીને ગીતાની જેમ જ કાન્ટ પણ વ્યકિતની આંતરભાવનાનું મહત્વ સ્વીકારે છે. તેજ રીતે ગ્રીનનો અધ્યાત્મવાદ પણ ગીતાની નીતિભાવનાને મળતો આવે છે અને બ્રેટલેના 'મારું સ્થાન અને તેનું કર્તવ્ય' નો વિચાર તો ગીતાના 'સ્વભાવ અનુસાર સ્વધર્મતા પાલન' અંગેના વિચારને તદન મળતો આવે છે.(૧૪)

૪.૧૨ યજ્ઞના પ્રકારો :–

र

૪.૧૩ ઉપયોગિતાવાદ :–

૪.૧૪ સમવૃતિવાળાને કોઈ દુઃખી ન કરી શકે.

૪.૧૫ બીજાના દુઃખે દુખી થાય તે આર્ત ભકત.

૪.૧૬ અશુભમાંથી મુકિત.

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेडशुभात् ।। ९.१

अनसूयवे अनसूय

अनसूय

पज्जात्वा मोक्ष्यसेङशुंभात्

૪.૧૭ શ્રેયસ :–

પ્રકરણ – ૪

સંદર્ભસૂચિ

ট

ট

र

र

પ્રકરણ – ૫

શંકરાચાર્ય અને કર્મ

૫.૧ કર્મની વ્યાખ્યા

૫.૧.૧ સંચિતકર્મ

૫.૧.૨ પ્રારબ્ધકર્મ

૫.૧.૩ સંચીયમાન કર્મ

૫.૨ પંચમહાયજ્ઞ

૫.૩ લોકસંગ્રહ

૫.૪ યજ્ઞભાવના

૫.૫ કર્મોસાધન

૫.૬ જ્ઞાનસાધય

૫.૭ સમીક્ષા

પ્રકરણ – ૫

શંકરરાચાર્ય અને કર્મ

૫.૧. કર્મની વ્યાખ્યા :–

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोडघ्यात्ममुच्यते ।

भूतभावोद्भदवकरो विसर्गः कर्मसञ्ज्ञितः ।। ८.३

જેનો નાશ નથી તે અક્ષર – પરમાત્માં, એમ 'હે ગાર્ગી ! આ અક્ષર પરમાત્માના શાસનમાં સૂર્ય અને ચંદ્ર નિયમપૂર્વક રહ્યા છે, એ શ્રુતિ છે, તેમાં પરમાત્માને અક્ષર કહયા છે. **'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म'** (૮–૧૩) એ વાકયથી ૐ ને પણવને પણ 'અક્ષર બ્રહ્મ' નું નામ આપ્યું છે; પરંતુ અક્ષરને 'પરમમ્' એ વિશેષણ જોડેલું હોવાથી તેનો અર્થ પરબ્રહ્મ નિરતિશય અક્ષર બ્રહ્મ, એ જ વધારે યોગ્ય લાગે છે, તેનો અર્થ કેવળ ૐ કાર કે પ્રણવ, આ વિશેષણ હોવાથી લઈ શકાય નહિ, તેથી એ પરબ્રહ્મનો જે પ્રત્યેક શરીરમાં પ્રત્યક્ આત્મ અન્તરાત્મ જીવભાવ છે; તેનું નામ સ્વભાવ છે એ સ્વભાવ જ અધ્યાત્મ કહેવાય છે તાત્પર્ય આ છે કે આત્મા એટલે શરીરને આશ્રય બનાવી પ્રત્યકે આત્માપણાથી જીવભાવે જે અંદર રહેવાવાળો છે અને જે આખરે (અંતે – પરિણામમાં છેવટે) વસ્તુતા પરમાર્થ બ્રહ્મ છે તે તત્વ સ્વભાવ છે; એને જ અધ્યાત્મ કહે છે એટલે કે 'અધ્યાત્મ' શબ્દથી એનો જ નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. **'भूतभावोद्भवकरः'** એમાં ભૂતોનો ભાવ (સ્વરૂપ કે સત્તા) તે ભૂતભાવ તેનો ઉદ્ભવ એટલે ઉત્પત્તિ તે 'ભતભાવોદભવ' છે; તે ભૂતભાવોદ્રભવ કરનારો – ભૂતભાવોદભવકર કહેવાય છે. (હવે) વિસર્ગ એટલે વિસર્જન – ત્યાગ અર્થાત્ દેવોને (એક અથવા અનેકને) ઉદ્દેશીને ચર, પૂરોડાશ વગેરે (હવન, કરવા યોગ્ય) દ્રવ્યો (ચીજો) નો ત્યાગ કરવો તે આ વિસર્ગ–ત્યાગ–રૂપ જે યજ્ઞ તે જ કર્મ નામથી કહેવાય છે. આ બીજરૂપ કે ભૂતમાંથી, વિસર્ગરૂપ યજ્ઞથી, વૃષ્ટિ વગેરે ક્રમ વડે સ્થાવર જંગમ સર્વ ભૂતપ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે.(૧)

यथैधांसि समिद्धोडग्निर्भस्मसात्कुरूतेडर्जन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरूते तथा ।। ४.३७

હે અર્જુનઃ જેમ ઉત્તમ રીતે પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ; ઈંધણ – લાકડાને કે બળતણને બાળીને ખાખ કરી નાખે છે, તેમ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ સર્વકર્મો બાળી ખાખ કરી નાખે છે; એટલે કે

તેને નિર્બીજ કરી નાખે છે. જડમૂળથી નાશ કરી નાખે છે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ પ્રત્યક્ષ રીતે કર્મોને બાળી ખાખ નથી કરી શકતો, તેથી અહીં કહેવાનું તાત્પર્ય આ છે કે, આ સમ્યગ જ્ઞાન સર્વ કર્મોનું બીજ રહિત પણું કરવામાં કારણભૂત બને છે. એટલે કે કર્મો પોતાનાં સારાનરસાં ફળ ઉપજાવવામાં શકિતહીન બને એવું (કાર્ય) જ્ઞાન કહે છે. જે કર્મથી શરીર ઉત્પન્ન થયું છે, તે કર્મ, ફળ આપવાને પ્રવૃત થઈ ચૂકયું છે, તેનો નાશ તો તેના ઉપભોગથી જ થશે. છાંદોગ્ય (૬.૧૪.૨) શ્રુતિ પણ આ જ (અર્થ બોધે છે.) કહે છે 'તે વિદ્વાન પુરૂષને ત્યાં સુધી જ વિલંબ છે જયાં પ્રારબ્ધ તેને છોડતાં નથી, તથા જે કર્મો જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પહેલાં કરેલાં છે, અને જે કર્મો જ્ઞાન થતાંની સાથે સાથે કરેલાં છે, તેમ જ વળી જે કર્મો અનેક જન્મજન્માંતરમાં કરેલા છે – તે સર્વ કર્મોને જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ બાળીને ખાખ કરી નાખે છે (ફકત પ્રારબ્ધ કર્મોને નથી બાળી શકતું). (૨)

શરીર, મન અને વાણી વડે થતી ક્રિયા કર્મ છે. કર્મનો સંપૂર્ણ ત્યાગ તો કોઈથી થઈ શકે એમ જ નથી. કર્મના ત્રણ પ્રકાર છે.

૫.૧.૧.સંચિત કર્મ :

પૂર્વ જન્મનું એકઠું થયેલું કર્મ

૫.૧.૨ પ્રારબ્ધ કર્મ :

પૂર્વ જન્મના એ કર્મો કે જેના ફળ આપણે આ જન્મમાં ભોગવી રહયા છીએ તથા પરંતુ પ્રારબ્ધ કર્મોનો નાશ તો તેના ભોગ દ્વારા જ થાય છે. કર્મફળ ભોગવાઈ ગયા પછી જયારે પ્રારબ્ધશકિત સમાપ્ત થઈ જાય છે. ત્યારે કર્મ પણ શાંત થઈ જાય છે.

૫.૧.૩ સંચીયમાન કર્મ :

જે આ જન્મના આપણે કરી રહયા છીએ. તત્વજ્ઞાન દ્વારા સંચિત કર્મનો નાશ તથા સંચીયમાન કર્મોનું નિવારણ થઈ શકે છે. આ સ્થિતિમાં પછી જીવનના સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ બંને પ્રકારના શરીરનો અંત આવે છે. પરિણામે વિદેહ મુકિત પ્રાપ્ત થાય છે. આસકિતપૂર્વક કરેલા કર્મો જ બંધનરૂપ નિવડે છે. એવો ગીતાનો મત શંકરને પણ માન્ય છે. કર્મથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે. આત્માજ્ઞાનીએ પણ પરોપકાર માટે કર્મ કરવાનું હોય છે. શંકરાચાર્ય કહે છે કે તુ કર્મ કર, તારે ચૂપ બેસી રહેવું કે કર્મનો સન્યાસ કરવો યોગ્ય નથી. પૂર્વજોએ પણ કર્મ કરલું હોવાથી, તું

કર્મ કર – તું આત્મ જ્ઞાની ન હોય તો આત્મશુદ્ધિને અર્થે અને આત્મ જ્ઞાની હોય તો લોકસંગ્રહને અર્થે કર્મ કર' કર્મથી ક્રમમુકિત અને જ્ઞાનથી સધ્વોમુકિત મળે છે. કર્મએ જ્ઞાનનું સાધન હોઈ તે જ્ઞાન કરતા ગૌણ સ્થાને છે. પરંતુ માણસે કશું કર્મ કર્યા વિના હાથ જોડી બેસી રહેવાનું નથી. તો તો તેનું પરિણામ આળસ અને પ્રમાદમાં જ આવે. શુદ્ધચિત, નિષ્કામ, મુકત પુરૂષનું જીવન અને આચરણ સમાજને માટે આદર્શરૂપ નિવડે છે. લોકસેવા એ તો મુકિતના પથમાં બાધક નહિ પણ સાધક છે. સ્વામી વિવેકાનંદ, લોકમાન્ય ટિલક આદિ નવીન વેદાન્તીઓનું આદર્શ અને કર્મ જીવન ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ પૂરા પાડે છે.

આચાર્ય શંકર પર એવા આક્ષેપો થતાં રહયા છે કે તેઓ તો કર્મ માર્ગના વિરોધી છે. સર્વ કર્મનાં ત્યાગનો ઉપદેશ આપે છે અને સાધક મુમુક્ષુને સન્યાસનાં નિષ્ક્રીયવાદ તરફ ઘસડી જાય છે વગેરે પરંતુ આ આક્ષેપો સત્યથી વેગળા છે.

શાસ્ત્ર અને સિદ્ધાંત અનુસાર 'કર્મ' નો અર્થ યોગ્ય રીતે ઘટાડવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. શંકર વેદના જ્ઞાનમાર્ગના પ્રવર્તક છે : એમણે અદ્વૈત સિદ્ધાંતને કેન્દ્રમાં રાખી પોતાના સમગ્ર દર્શનની રચના કરી છે. દુઃખમાંથી આત્યંતિક નિવૃતિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિએ વેદાંન્ત દર્શનના મુખ્ય હેતું છે. તેમણે જ દર્શન અને સાધના પ્રણાલી રજૂ કર્યા છે. તેમાં 'કર્મ' અને 'જ્ઞાન' કયાં અને કેવી રીતે ઉપયોગી છે તે દર્શાવ્યુ છે અને કર્મ અને જ્ઞાનનો દરજજો નક્કી કરી કર્મ કરતા જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે. એમ સિદ્ધ કર્યુ છે. તેમના મતે નિષિદ્ધ કર્મનો ત્યાગ કરવા ઉપરાંત સકામ કર્મોનો ત્યાગ અને વર્ણાશ્રમ ધર્મના નિત્યનૈમિતિક કર્મો કરવાનો સદાગ્રહ છે. દા.ત. સ્વર્ગની ઈચ્છાવાળાએ જયોતિષ્ટોમ યજ્ઞ કરવો – આ પ્રકારના વિધિ વાકયો સ્વર્ગ સુખની વાસના સુપ્ત હોય તેને જાગ્રત કરે છે અને તેવી વાસનાથી તણાયેલા જીવો શાસ્ત્ર દ્વારા પ્રતિપાદિત ફળ મેળવે છે, પરંતુ તેમનું ચિત્ત ઉચા અધિકારવાળુ બનતું નથી. કચરાથી મેલા થઈ ન્હાવા કરતા કચરાને ન અડકવું વધારે સારું છે. પરંતુ નિયત ફળવાળા કર્મો લોકહિત અર્થે ફળની વાસના વિના માત્ર ઈશ્વર પ્રત્યર્થ સેવવામાં આવે તો તે યોગકર્મનું વહન કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. એટલું જ નહિ પણ ચિત્ત શુદ્ધિ રૂપ અમોઘ ફળ આપે છે.

ફળની અપેક્ષાવાળુ પ્રત્યેક કર્મ બંધનનો હેતુ છે સાચો સન્યાસ. તે કર્મ સન્યાસ છે. કર્મ સન્યાસ એટલે કામ્ય કર્મોનો ત્યાગ આચાર માટે બાહ્ય તેમજ આંતરિક શુદ્ધિના હેતુથી વેદશાસ્ત્રો જે કર્મોની આજ્ઞા કરી છે. તે બધા કર્મોનો શંકરે સ્વીકાર કર્યો છે. માત્ર કર્મ કરવાનો

ઉપદેશ આપનાર જડ કર્મવાદ આપણે લક્ષ્ય બિંદુ તરફ લઈ શકતો નથી. ટૂંકમાં કર્મ કરવાં એ મહત્વની બાબત નથી; કર્મ કેવી રીતે કરવાં, કેવા ભાવથી કરવાં એ જ અગત્યની બાબત છે. કર્મની પાછળ વિવેક બુદ્ધિ હોય, જ્ઞાનનો પ્રકાશ હોય, તો જ તે સાચા અર્થમાં 'કર્મ' છે. (૩)

હે અપાય અર્જુન ! આ મનુષ્યલોકમાં શાસ્ત્રોકત કર્મ અથવા જ્ઞાનના અનુષ્ઠાનના અધિકારવાળા ત્રૈવર્ણિક પુરૂષો (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય) માટે બે પ્રકારની નિષ્ઠા અથવા સ્થિતિ એટલે કર્તવ્યતત્વરતા; પહેલેથી સૃષ્ટિને આદિકાળમાં પ્રજાને રચી એની લૌકિક ઉન્નતિ તેમજ મોક્ષની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ વૈદિક સંપ્રદાયના પ્રસિદ્ધ કરનારા સર્વજ્ઞ ઈશ્વરે મને કહી છે એ બે પ્રકારની નિષ્ઠા કઈ ? તે હવે કહે છે, (૧) જ્ઞાનયોગ જે આત્મ – અનાત્મ વિષયોના વિવેકમાંથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનવાળા જ્ઞાનસંપની છે, જેમણે બ્રહ્મચર્ય આશ્રમમાંથી જ સંન્યાસ લઈ લીધો છે, જેમણે વેદાંતનાં વિજ્ઞાન દ્વારા આત્મતત્વનો પૂરેપૂરો (પાકો) નિશ્ચય કરી લીધો છે જે પરમહંસ સંન્યાસી છે અને જે નિરંતર બ્રહ્મમાં નિમગ્ન છે તેવા જ્ઞાનયોગીઓની નિષ્ઠા જ્ઞાનરૂપ અથવા જેમાં યોગમાત્ર કેવળ જ્ઞાન જ છે, તે નિષ્ઠા જ્ઞાનયોગ કહેવાય છે. (૨) કર્મયોગ, તેવી રીતે કર્મ યોગીઓ (કર્મને જ યોગ સમજનાર) ની અર્થાત્ કર્મ કરવાવાળા (કર્મઠો) ની નિષ્ઠા – કર્મનિષ્ઠા કર્મયોગ કહેવાય છે. જો કોઈ એક પુરૂષ દ્વારા એક જ પ્રયોજની સિદ્ધિ માટે જ્ઞાન અને કર્મ બંને એકી સાથે આચરણ કરવા ઈષ્ટ છે, એવો પોતાનો અભિપ્રાય ભગવાન ગીતાશાસ્ત્રમાં અગાઉ કહી ચૂકયા હોત; અથવા તો આગળ કહેવાના હોત અથવા તો જો એવો મત વેદમાં કહયો હોત, તો શરણે આવેલા વહાલા અર્જુનને અહીં ભગવાન એમ કેમ કહે કે જ્ઞાનનિષ્ઠા અને કર્મનિષ્ઠા તો અલગ અલગ જુદા જુદા અધિકારીઓ મારફત આચરણ થવું જોઈએ. જો ભગવાનનો એવો અભિપ્રાય માની લઈએ કે જ્ઞાન અને કર્મ બંનેને સાંભળી અર્જુન પોતપોતાની મેળે બંનેનું અનુષ્ઠાન યા આચરણ કરી લેશે જ અને બંને જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ જુદા જુદા અધિકારી પુરૂષોએ આચરવા યોગ્ય છે, એ વાત જો બીજાને કહીશ તો તો ભગવાન રાગદ્વેષવાળા કલ્પી લેવા પડે એ તો અયોગ્ય છે. તેથી કોઈ પણ યુકિતથી જ્ઞાન અને કર્મનો સમુચ્ચ (જ્ઞાન અને કર્મ એકસાથે આચરવાનો ધર્મ) માની શકતો નથી.

કર્મના કરતાં જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા જે અર્જુનને કહેલી તે તો સિદ્ધ જ વાત છે; કારણ કે ભગવાને એ વાતને નકારી નથી એ જ્ઞાન નિષ્ઠાનો અધિકારી સંન્યાસીઓનો જ છે; કારણ કે

બંને નિષ્ઠાનું જુદા જુદા પુરૂષોએ અનુષ્ઠાન યા આચરણ કરવું યોગ્ય છે એવાં વચનો કહેવાથી ભગવાનની એમાં સંમતિ હોય એમ પ્રતીત થાય છે, ને બંધનના કારણરૂપ કર્મમાં જ ભગવાન મને જોડે છે એવું સમજી સખેદ અંતઃકરણવાળો અર્જુન 'હું કર્મ નહી કરું એવી માન્યતા, વિચાર આ નિશ્ચયવાળો (અર્જુન) છે' એમ કોઈ ભગવાન આ પછીના શ્લોકમાં કહે છે. 'न **कर्मणामनारम्मान्नैष्कर्म्य पुरूषोऽश्नुते ।**

(૪)

જે સર્વત્ર આસકત બુદ્ધિવાળો છે એટલે પુત્ર, સ્ત્રી આદિ આસકિતનાં જે જે સ્થાનો છે, તેમાં જેની બુદ્ધિ (અંતઃકરણ) આસકિત પ્રીતિરહિત થયેલ છે; જે જીતાત્મા છે અર્થાત્

(૫)

કોઈ પણ મનુષ્ય કદી ક્ષણમાત્ર પણ કર્મ કર્યા વિના નથી રહેતો 'આમ શાથી છે ?' તો કારણ એ છે કે 'સર્વ પ્રાણી' પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા, સત્વ, રજ અને તમના ત્રણે ગુણોથી જાણે પરવશ હોય એમ કર્મમાં પરોવાય છે. અહીં 'પ્રાણી' ની આગળ અજ્ઞાની શબ્દ અધ્યાહાર છે એટલે કે પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણો કેવળ સર્વ અજ્ઞાની લોકોને જ જાણે ગુલામ બનાવી કર્મમાં જોડે છે. એમ સમજવાનું છે; કારણ કે આગળ ઉપર ભગવાને 'જે ગુણો વડે ચલાયમાન થતો નથી' (૬) જેમ ઉદાસીન પુરૂષ કોઈ પણ પક્ષનું અવલંબન કરતો નથી તેમ તેવા જ ભાવ થી ગુણાતીત થવાના ઉપાય રૂપ માર્ગમાં સ્થિત થયેલો જે આત્મજ્ઞાની – આત્મવિદ સંન્યાસી છે, તે ગુણો વડે વિવેકજ્ઞાનની સ્થિતિમાંથી ચલાયમાન થતો નથી; એ જ બાબત ઉતરાર્ધમાં સ્પષ્ટ કરે છે, કાર્ય–કારણ એટલે શરીર તથા ઈન્દ્રિયો અને વિષયોરૂપે બનેલા ગુણો પરસ્પર એકબીજા સાથે રહે છે. વ્યવહાર કરે છે, એમ સમજી જે રહે છે, અને ચલાયમાન થતો નથી, પણ અવિચળ ભાવથી સ્વરૂપમાં સ્થિત રહે છે. તે ગુણાતીત કહેવાય છે. એવો ભાવાર્થ છે. અહીં સ્થા(તિષ્ઠ) ધાતુ સાથે અવ લાગતાં તે આત્મનેયદ બની તેનું વ્યાકરણને અનુસરી 'અવતિષ્ઠતે' એવું રૂપ બને; પરંતુ એમ કરતાં છંદોભંગ થવાનો ભય રહેતો હોવાથી 'અવતિષ્ઠતે' ને બદલે 'અવતિષ્ઠતિ' વાપયું છે એમ સમજવું અથવા તો योडवतिष्ठति योनुतिष्ठति

इदम

च यत्

कार्यम् उत्पधते

૫.૨ પંચમહાયજ્ઞ

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।

यज्ञाद्भावति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ।। ३.१४

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ।। ३.१५

૫.૩ લોકસંગ્રહ :–

“

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचार ।
असकतो ह्याचरन्कर्म परमाण्नोति पूरूषः ।। ३.१९

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्धस्व विगतज्वरः ।। ३.३०

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ।। २.६२

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ३.४३

૫.૪ યજ્ઞભાવના :–

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदावदरताः पार्थ नान्यदस्तीतिवाहिनः ॥ २.४२
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ २.४३
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ २.४४

‘यान्ति’

૫.૫ કર્મો સાધન :

૫.૬ જ્ઞાન સાધ્ય :–

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ।। ६.२९

'स्वधर्ममयि चावेक्ष्य'

૫.૭ સમીક્ષા :–

सर्व खलू इदं ब्रह्म ।

પ્રકરણ – ૫

સંદર્ભસૂચિ

ح

ح

પ્રકરણ – ૬

શંકરાચાર્ય અને જ્ઞાન

૬.૧ પ્રમાણ નિરૂપણ

૬.૨ પ્રેમય

૬.૩ પ્રમા

૬.૪ પ્રમાણ

૬.૫ અનધિગત એટલે શું ?

૬.૬ અબાધિત અર્થ એટલે શું ?

૬.૭ પ્રમાણ એટલે શું ?

૬.૭.૧ સાધારણ કારણ

૬.૭.૨ અસાધારણ કારણ

૬.૮ વ્યાપાર એટલે શું ?

૬.૯ જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે.

૬.૯.૧ વૃતિરૂપજ્ઞાન

૬.૯.૨ સ્વરૂપજ્ઞાન

૬.૧૦ પરોક્ષ અને અપરોક્ષ જ્ઞાન

૬.૧૧ પ્રત્યક્ષની ક્રિયાનું વિશ્લેષણ

૬.૧૨ અદ્વૈત વેદાંતની જ્ઞાનમીમાંસમાં 'વૃતિ' નો ખ્યાલ

૬.૧૩ શાંકરવેદનામાં શ્રતિ તર્ક તથા અનુભવનું સ્થાન

૬.૧૩.૧ શ્રૃતિ

૬.૧૩.૨ શ્રૃતિ અને સ્મૃતિ

૬.૧૩.૩ તર્ક અથવા યુકિતનું સ્થાન
૬.૧૩.૪ અનુભવ
૬.૧૩.૫ બુધ્ધિ અને પરોક્ષ અનુભવ
૬.૧૪ આચાર્ય કેગુરૂ નું સ્થાન
૬.૧૫ પરાવિદ્યા અને અપરાવિદ્યા
૬.૧૬ સ્વતઃ પ્રામાણ્યવાદ
૬.૧૭ સત્યનું સ્વરૂપ અને તેની કસોટી
૬.૧૮ અધ્યાસ
૬.૧૮.૧ જ્ઞાનાધ્યાસ
૬.૧૮.૨ અર્થાધ્યાસ
૬.૧૮.૨.૧ કેવળ સંબધાધ્યસ
૬.૧૮.૨.૨ સંબંધ રહિત સંબંધીનો અધ્યાસ
૬.૧૮.૨.૩ કેવળ ધર્માધ્યાસ
૬.૧૮.૨.૪ અન્યોન્યાધ્યાસ
૬.૧૮.૨.૫ ધર્મસહિત ધર્મોનો અધ્યાસ
૬.૧૮.૨.૬ અંતરાધ્યાસ
૬.૧૯ સ્વરૂપાધ્યાસ
૬.૨૦ સંસર્ગાધ્યાસ
૬.૨૧ કાર્યાધ્યાસ
૬.૨૨ કારણાધ્યાસ
૬.૨૩ મિથ્યાજ્ઞાન
૬.૨૪ અર્નિવચનીયતાવાદ

પ્રકરણ – ૬

શંકરાચાર્ય અને જ્ઞાન

શ્રી ન. દે. મહેતા લખે છે કે વસ્તુના સ્વરૂપ સંબંધી નિર્ણયો જયાં સુધી વસ્તુના દર્શનના સાધનતંત્રનો નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી ઘડાતા નથી. આપણા ચક્ષુરાદિ સાધનો ન હોય તો આપણે બાહય જગતના સંબંધમાં શો નિર્ણય કરી શકીએ ? આપણને અંતઃકરણ ન હોય તો આપણે આંતરજગત સંબંધમાં શા નિર્ણય ઉપર આવીએ ? આ કારણથી વિચારકો પ્રથમ આ જગતના અનુભવ સંબંધમાં જ્ઞાનસાધનની પ્રણાલિકા રચે છે, અને તેને અનુસાર વિશ્વ સંબંધી નિર્ણયોને શાસ્ત્રનું રૂપ આપે છે. આ પ્રણાલિકાને પ્રમાણવાદ કહે છે. (૧)

અનુભવ કરનારને 'પ્રમાતા' કહે છે. અનુભવના વિષયને 'પ્રમેય' કહે છે. અનુભવનું જે સાધન તેને 'પ્રમાણ' કહે છે અને વસ્તુનું જે છેવટનું રૂપ તેને 'પ્રમા' કહે છે.

૬.૧ પ્રમાણ નિરૂપણ :–

કોઈપણ વસ્તુ કે કોઈ પદાર્થ માત્ર કથન કરવાથી સત્ય સ્વરૂપ માની શકાય નહિ. તેને માટે યોગ્ય પ્રમાણની હંમેશા જરૂર રહે છે. પ્રમાણ વિનાનું કથન સામાન્ય ઠર છે. આથી પ્રમાણના સંબંધમાં વેદાંતનો શો મત છે તે જાણી લેવો જરૂરી છે. પરંતુ તે પહેલા આપણે પ્રમાણ, પ્રમેય, પ્રમા વગેરે શબ્દોનું સ્પષ્ટીકરણ કરી લઈએ.

૬.૨ પ્રમેય :–

એટલે જગત કે જગતના પદાર્થો કે જે જાણવાના છે.

૬.૩ પ્રમા :–

પ્રમા એટલે પૂર્વથી અજ્ઞાત અને સંસાર દશામાં અબાધિત વસ્તુનું જ્ઞાન. જે બાબત પહેલા જાણેલી ન હોય એવા વિષયનું જ્ઞાન તે પ્રમા.

૬.૪ પ્રમાણ :–

પ્રમેયનું પ્રમા જ્ઞાન જેવા વડે થાય તે પ્રમાણ કહેવાય છે.

આમ સામાન્ય ભાષામાં પ્રમાણ, પ્રમેય તથા પ્રમાનું સ્વરૂપ જણાવવામાં આવે છે.

અદ્વૈત વેદાંતની શાસ્ત્રી પરિભાષામાં કહીએ તો અનધિગત અને અબાધિત અર્થ વિષયક જ્ઞાનને પ્રમા કહે છે.

૬.૫ 'અનાધિગત' એટલે શું ?

જે વસ્તુનું જે ક્ષણે જ્ઞાન થાય છે તે ક્ષણથી પૂર્વ ક્ષણમાં પણ તે વસ્તુ અજ્ઞાત જ હોય તો તે વસ્તુને અનધિગત કહે છે. દા.ત. જે ક્ષણે ઘટ જ્ઞાન થયુ છે તે ક્ષણથી પૂર્વે પટ જ્ઞાન કે મઠ જ્ઞાન એવાં અનેક જ્ઞાનો હોય જ છે તો પણ તે કાળે ઘટ જ્ઞાન તો નથી જ તેથી તે કાળમાં પણ ઘટ અજ્ઞાત હોવાને લીધે ઘટ અનધિગત કહેવાય છે. વળી પૂર્વે ઘટનું જ્ઞાન થયું હોય, ત્યાર પછીની ક્ષણે જ્ઞાત ઘટની સ્મૃતિ અનધિગત વસ્તુની નથી પણ અધિગતની જ છે. સ્મૃતિજ્ઞાનને પ્રમાજ્ઞાન ન સમજી બેસીએ એ માટે જ 'પ્રમા' ના લક્ષણમાં અનધિગત શબ્દ ઉમેરાયો છે.

૬.૬ અબાધિત અર્થ એટલે શું ?

તૂલા અજ્ઞાનના કાર્યથી જે ભિન્ન હોય તે અબાધિત અર્થ કહેવાય છે. દા.ત. દોરડીમાં સર્પ–જ્ઞાન થાય છે કે છીપમાં ચાંદીનું જ્ઞાન થાય છે એ તુલાવિદ્યા થી જ ઉત્પન્ન થયું હોય છે. રજજૂ સર્પ, શુકિત – રજત વગેરે અબાધિત જ્ઞાન નથી. કારણ કે તુલા અજ્ઞાનમાં જ કાર્યો છે. વળી પાછળથી યથાર્થ જ્ઞાન થતાં પૂર્વેનું જ્ઞાન બાધિત થાય છે. આથી પ્રમા અથવા યથાર્થ જ્ઞાનની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવે છે.

"જે વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રથમથી કોઈ રીતે પણ ન હોય અને જે વસ્તુ તુલા અવિદ્યાનું કાર્ય ન હોય તેનું જે જ્ઞાન તે પ્રમાજ્ઞાન કહેવાય છે." (૨)

૬.૭ 'પ્રમાણ એટલે શું ?' :–

ઉપર કહી તે 'પ્રમા' નું જે કરણ (સાધન) તે પ્રમાણ કહેવાય છે કરણ એટલે વ્યાપારવાળું અસાધારણ અહીં કેટલી સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરી છે કે કોઈપણ કાર્યના બે પ્રકારનાં કારણ હોય છે. એક સાધારણ કારણ અને બીજુ અસાધારણ કારણ. (૩)

૬.૭.૧ 'સાધારણ કારણ' :–

બધાં કાર્યમાં જે વસ્તુ કારણરૂપે બને તે સાધારણ કારણ કહેવાય છે. દા.ત. ઈશ્વર, ઈશ્વરનું જ્ઞાન, ઈશ્વરની ઈચ્છા, ઈશ્વરની કૃતિ, દિક, કાળ, અદ્રષ્ટ પ્રાગભાવ અને

પ્રતિબંધકોભાવ – એ આઠ વસ્તુ દરેક કાર્યમાં કારણ બને છે જ એના વિના કાર્ય ઉત્પન્ન થાય નહિ.

(૧) ઈશ્વર ન હોય તો જગતરૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય નહિ.

(૨) ઈશ્વરનું જ્ઞાન જ ન હોય તો જગતરૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય નહિ.

(૩) ઈશ્વરની ઈચ્છા ન હોય તો પણ જગતરૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય નહિ.

(૪) દિક (દિશા) ન હોય તો પણ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય નહિ.

(૫) કાળ (સમય) ન હોય તો પણ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય નહિ.

(૬) અદ્રષ્ટ (જીવોનાં કર્મો) ન હોય તો પણ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય નહિ.

(૭) ઘડો ઉત્પન્ન થયા પહેલા તે ન હતો આથી ઘટનો અભાવ તે પ્રાગભાવ કહેવાય છે. તેમ જગતની ઉત્પતિ પૂર્વે જગત ન હતું તેથી જગતની ઉત્પત્તિ પહેલા જો જગતનો અભાવ ન માનીએ તો તેનો ભાવ existence માનવો પડે અને તો તેને ઉત્પન્ન થયેલું માની શકાય નહિ અને પરિણામે જગતને અનાદિ માનીએ તો તેના રચયિતા એવા ઈશ્વરને માનવાની પણ જરૂર રહે નહિ. તો પછી શ્રૃતિમાં જે વાત કહી છે કે જેમાંથી આ સમગ્ર જગત નીપજે છે અને જેમાં રહીને જીવો જીવન–યાપન કરે છે વગેરે વચનો ખોટા ઠરે આથી જગત ઉત્પન્ન થયું છે અને તેને ઉત્પન્ન કરનાર ઈશ્વર છે એમ માનવું જોઈએ.

(૮) પ્રતિબન્ધક એટલે રુકાવટ કરનાર કોઈ કાર્યને બનતાં જે વસ્તુ તેને અટકાવે તેને તેની પ્રતિબન્ધક કહે છે. દા.ત. આપણી સાત્વિક વૃતિની ઉત્પતિમાં કામ, ક્રોધ, મોહ, લોભ આદિ વિકારો અટકાવ ઉભો કરે છે. આથી તેને પ્રતિબંધક કહેવાય છે. આવા પ્રતિબંધકોનું ન હોવું એટલે પ્રતિબન્ધકાભાવ. (૪)

૬.૭.૨ 'અસાધારણ કારણ' :–

કેટલીક વસ્તુ એવી હોયછે કે જે અમુક કાર્યની ઉત્પતિમાં જ કારણ હોય છે. પ્રત્યેક કાર્યમાં તે કારણ હોતી નથી. તેથી તેવી વસ્તુ તે કાર્યનું અસાધારણ કારણ કહેવાય છે. જેમકે ઘડાની ઉત્પતિમાં કપાલદ્વય તે અસાધારણ કારણ છે. પરંતુ અહી એ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે માત્ર અસાધારણ કારણ હોવાથી જ કોઈ કારણ બનતું નથી. તે અસાધારણ કારણ

વ્યાપારવાન હોવું જોઈએ. (૫)

૬.૮ 'વ્યાપાર એટલે શું' :–

જે અમુક કારણથી જ જન્ય કાર્યનો જનક હોય તે વ્યાપાર કહેવાય છે. દા.ત. ઘટની ઉત્પતિના કારણમાં ઉપર કહેલ બે કપાલો (ભાગો) નો સંયોગ તે વ્યાપાર કહેવાય છે કારણ કે તે સંયોગ, કપાલરૂપ કારણથી જ જન્ય હોય છે. કપાલો ન હોય તો સંયોગ પણ ન હોય અને સંયો ન હોય તો ઘટ પણ ન ઉદ્ભવે. આથી કપાલદ્રય વ્યાપારવાન પણ છે અને ઘટનું અસાધારણ કારણ પણ છે તેથી તે ઘટનું કરણ પણ કહેવાય છે.

વેદાંતમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમા પાંચ પ્રકારની માનેલી છે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો વડે જે જ્ઞાન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ પ્રમા કહેવાય છે. શ્રોત્ર ઈન્દ્રિયથી જે યથાર્થ જ્ઞાન થાય તે જ્ઞાનને શ્રોત્રપ્રમા કહે છે. ત્વક્ઈન્દ્રિયથી જે જ્ઞાન થાય તેને ત્વાચ પ્રમા કહે છે. ઈત્યાદિ પાંચેય પ્રત્યક્ષ પ્રમામાં પાંચેય જ્ઞાનેન્દ્રિય કરણ છે તેથી તે પાંચેય ઈન્દ્રિય પ્રમાણ કહેવાય છે.

વેદાંત મતમાં પ્રમા જ્ઞાન માટે ૬ પ્રમાણોનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. શંકર તેમની કૃતિઓમાં કોઈ વાર પાંચ પ્રમાણો અને કોઈ વાર ત્રણ પ્રમાણો પણ સ્વીકારે છે. (૧) પ્રત્યક્ષ (૨) અનુમાન (૩) ઉપમાન (૪) શબ્દપ્રમાણ (૫) અર્થાપતિ અને (૬) અનુપલબ્ધિ.

ભારતીય દાર્શનિકોમાં કોઈએ પ્રમાણ પર વધુ ભાર મૂકયો છે તો કોઈએ પ્રમેય પર વધુ ભાર મૂકીને વિચારમાં પ્રગતિ સાધી છે. છતાં પણ પ્રમાણ અને પ્રમેય એવી રીતે સંકળાયેલા છે કે તે બંનેની વિચારણા દરેક દાર્શનિકે વિગતે કરેલી છે. સામાન્ય રીતે કહીએ તો બૌધ્ધદર્શનમાં પ્રમાણની વિચારણા મુખ્યત્વે છે. તે જ રીતે ન્યાયદર્શનમાં મુખ્યત્વે પ્રમાણ અને વૈશેષિકમાં પ્રમેય તેમ જ યોગમાં પ્રમાણ અને સાંખ્યમાં પ્રમેય એમ દર્શનોનાં જોડકાં એકમેકનાં પૂરક બનીને રહેલાં છે તેજ પ્રમાણે મીમાંસા શાસ્ત્રમાં પ્રમાણનું સ્થાન મુખ્યત્વે છે અને વેદાંતદર્શનમાં પ્રમેયનું સ્થાન મુખ્ય છે.

ગીતા, ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્રો જેવા ગ્રંથો પ્રમેય માત્ર બ્રહમપરક પ્રકાશ ફેંકે છે તો વેદાંતપરિભાષા, અદ્વૈતસિધ્ધિ, તત્વદીપ વગેરે પ્રક્રિયા ગ્રંથો પ્રમાણના તારતમ્યનો વિચાર કરે છે.(૬)

શંકરાચાર્યના તત્વજ્ઞાનમાં તત્વમીમાંસા અને જ્ઞાનમીમાંસા બંને વચ્ચે ઘનિષ્ઠ સંબંધ

જોવા મળે છે અને બંને પરસ્પર સંબંધિત હોઈ એકબીજા પર ખૂબ અસરકર્તા પણ નીવડે છે. સત્તત્વના સંબંધમાં શંકર એકતતવવાદ હોઈ તેમ જ તે ઉપનિષદોનું શ્રધ્ધાયુકત અનુસરણ કરતા હોઈ તેમની જ્ઞાનમીમાંસાનું ધ્યેય સ્વાભાવિક જ દ્વૈતવાદને અસતૌષપ્રદ સિધ્ધાંત તરીકે નિરૂપવાનું તથા જગતને અસત્ દર્શાવવાનું રહયું છે. વળી તેમની જ્ઞાનમીમાંસાની બાબતમાં તેઓ વાસ્તવવાદી હોવાનો તેમજ તાર્કિક યુકિતઓ પ્રત્યે અશ્રધ્ધા ધરાવવાનો દાવો કરે છે. આથી તેમના વેદાંતનો સર્વ પ્રથમ સિધ્ધાંત તેઓ તર્કના નહિ પણ અનુભૂતિના પાયા પર સ્થાપે છે. શંકરની જ્ઞાન મીમાંસામાં આપણે બે વસ્તુ સ્પષ્ટ પણે અલગ કરી સમજવી જોઈએ. એક તો યથાર્થ જ્ઞાનનાં પ્રમાણો તથા ઉદગમો (Sources) અને બીજું યથાર્થતાનું સ્વરૂપ તથા તેની કસોટી.

પ્રમાતા, પ્રમાણ, પ્રમેય વગેરેની વ્યવસ્થા લોકવ્યવહાર પૂરતી છે, પારમાર્થિક દ્રષ્ટિએ તો આ સર્વ વ્યવહારોનો બાધ થાય છે. શંકરનાં એવાં વિધાનો કે 'પ્રત્યક્ષ આદિ જ્ઞાનનાં પ્રમાણો છેવટે તો અવિધાન ક્ષેત્રમાં જ સમાવેશ પામે છે.' એને સમજયા વગર આલોચકોએ શંકરની જ્ઞાનમીમાંસાને Unqualified irrationalism નું બિરુદ આપી દીધું છે. પરંતુ અહીં ભાવાર્થ એ છે કે જ્ઞાનનાં વિવિધ પ્રમાણો દ્રશ્ય જગતમાં તથા વ્યાવહારિક સત્તા માટેનાં છે. બ્રહ્મ જ્ઞાનીને તો જ્ઞાતા, જ્ઞાન, તથા પ્રમાણો વચ્ચેનો કશો ભેદ જ રહેતો નથી. બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં શાસ્ત્રોનું પ્રામાણ્ય અટકી જાય છે. પછી તેને મન વેદો એ વેદો રહેતા નથી.

યથાર્થ જ્ઞાન પ્રતિ લઈ જાય તેને જ સાચા અર્થમાં જ્ઞાનનું સાધન કહી શકાય નહિ તો થાંભલા દ્વારા પણ અવાજનું જ્ઞાન થાય એમ બને. પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રમાણ પણ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટેનાં સબળ પ્રમાણો છે. શંકર કયાંય જ્ઞાનનાં સામાન્ય પ્રમાણોની Perversity ની વાત કરતા જણાતા નથી જો કે તેમના પર એવો આરોપ છે ખરો. પરમ સત્નું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું હોય તો આપણે અનુભવને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવું જ પડે છે. બાહય વસ્તુજ્ઞાન માટે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જરૂરી છે. જ્ઞાનમાં એકતા છે પણ વિષયવૈવિધ્યને લીધે પ્રમાણોમાં અનેકતા જોવા મળે છે. જ્ઞાનનું સ્વરૂપ, પ્રાપ્તિસ્થાન, તથા તેની યથાર્થતાની અંતિમ કસોટી વ. માટે શંકર માત્ર અપરોક્ષ અનુભવને જ સ્વીકારે છે. એમ કહેવું એ એમને અન્યાય કરવા જેવું છે. પ્રત્યક્ષ અનુમાન, શ્રૃતિ તથા અનુભવ એ સત્યની કસોટીઓ નથી પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટેનાં સાધનો છે.

બ્રહમને ઓળખવાનું મૂળ સાધન તો વેદ–શાસ્ત્ર જ છે. વસ્તુના કારણ તત્વના શોધનની વિદ્યા તે શાસ્ત્ર. આપ્ત પુરૂષે આપેલી એવી વિદ્યાવાળું શાસ્ત્ર જ પ્રમાણભૂત ગણાય છે. વેદ પોતે અનાદિ છે અથવા તો પરમેશ્વરથી વિરચિત છે તેને કારણે તે વેદ પરમ પ્રમાણ છે. એટલે તે પ્રમાણનો પોતાની રીતે અથવા તો બીજાની રીતે બાધ થતો નથી.

સત્વ જ્ઞાન પ્રગટ કરનારા સાધનોમાં વેદાન્તીઓ ત્રણ પ્રકારનાં પ્રમાણોનો સાધારણ રીતે સ્વીકાર કરે છે. તે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આપ્તવચન અથવા શબ્દપ્રમાણ.

'પ્રત્યક્ષ' એટલે નિર્દોષ (ખામી રહિત) ઈન્દ્રિયોથી પ્રમાદ રહિત બાહય વિષયોનું થતું જ્ઞાન.

'અનુમાન' તે એવા પ્રત્યક્ષથી નિર્ણય કરેલા લિંગ કે હેતુવાળી 'વ્યાપ્તિ' ઉપરથી જ પ્રત્યક્ષ નહિ. એવા અજ્ઞાત વિષયનું થતું જ્ઞાન.

જે વિષયનું આપણને કદી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ન થયું હોય તેવા વિષયનુંય વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય અને પ્રમાદ રહિત એવા આપ્ત પુરૂષોએ અનુભવીને શબ્દોથી કહેલું અથવા લખેલું હોય તેવા શાસ્ત્રથી થતું જ્ઞાન તે શબ્દપ્રમાણ.

શંકરવેદાંતીઓના મતે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ દ્વારા આપણને જ્ઞાન મળે છે. આપણને જે જ્ઞાન થાય છે તે બાહય વસ્તુઓનું થાય છે. માનસિક સ્થિતિઓનું નહિ.શંકર આત્મલક્ષી આદર્શવાદી નથી પણ તે તાત્વિક કે નિરપેક્ષ આદર્શવાદી છે. તેમનાં મતે જ્ઞાત વસ્તુઓ આત્માનાં પાસાં છે. આત્મા અંતિમ હકીકત કે અંતિમ વસ્તું છે અને તે વિષય અને વિષયીની પણ પેલે પાર જાય છે.

જાણવાની ક્રિયા દરમિયાન આપણને સ્વતઃ પ્રકાશિત જ્ઞાન મળે છે. બુધ્ધિ જયારે રાગ અને દ્વેષ વડે ઘેરાઈ જાય ત્યારે ખોટું જ્ઞાન થાય છે. સત્ય એટલે વસ્તુના સ્વભાવ જોડે સુસંગત હોવું તે. અનુભવ જેની વિરૂધ્ધ જાય તે સત્ય નથી. સત્યની આનુભવિક કસોટીઓ વ્યવહાર છે. દા.ત. જાગ્રત અવસ્થાને ખોટી પાડે છે. તેથી જાગ્રતની તુલનામાં આપણે સ્વપ્નનો અને બ્રહમાનુભવની તુલનામાં જાગ્રતનો અસ્વીકાર કરીએ છીએ.

આચાર્યશ્રીએ બ્રહમસૂત્રોમાં આત્મજ્ઞાન માટે શાસ્ત્રનું પ્રયોજન બતાવતાં ત્રણ પ્રકારો પર ભાર મૂકયો છે. (૧) વિધિતંત્ર જેમાં ધર્મશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, વ. નો સમાવેશ

થાયે છે. જયાં આદેશ પ્રમાણે વર્તવાનું હોય છે. (૨) પુરૂષ વ્યાપાર તન્ત્ર જેમાં સ્નાન, સંસ્કાર, સભ્યતા વ. ના નિયમો પુરૂષની સ્વેચ્છા પર અવલંબે છે. અને (૩) વસ્તુતન્ત્ર જેમાં વાસ્તવિક વિષયનું યથાર્થ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન રહેલું હોય છે જેમ કે અગ્નિવાળા પદાર્થમાં અગ્નિની બુધ્ધિ થવી, તેમાં સ્વચ્છંદ વૃતિ કામમાં આવતી નથી. તે જ રીતે પરમબ્રહમનું જ્ઞાન વસ્તુતંત્ર છે. તેમાં સ્વેચ્છા કે સ્વચ્છંદ જેવી બાબતો કામમાં આવતી નથી. પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણોના વિષય બનેલ જે વસ્તુઓ છે તેનું જેમ જ્ઞાન થાય છે તેજ રીતે બ્રહમવિદ્યા વસ્તુતંત્ર છે એટલે તે પુરૂષ વ્યાપારને આધીન નથી. આચાર્યશ્રીઆ બાબત સ્પષ્ટ કરતાં વધુમાં જણાવે છે કે ધ્યાન કે ચિંતન જોકે માનસિક ક્રિયા છે તો પણ પુરૂષથી તે કરવી, ન કરવી કે ઊલટી રીતે કરવી એમ બની શકે છે, કારણ કે તે પુરૂષતંત્ર છે. જ્ઞાન તો પ્રમાણથી જન્ય છે અને પ્રમાણ એટલે જેવી રીતે વસ્તુ હોય તેવી રીતે તે વસ્તુનો વિષય હોય, એટલે જ્ઞાનને માટે 'કરવું, ન કરવું કે ઊલટી રીતે કરવું' એવું કાંઈ શકય નથી. કારણ કે તે કેવળ વસ્તુતંત્ર જ છે. તે વિધિ તંત્ર નથી તેમ જ પુરૂષતંત્ર પણ નથી સમ્યક જ્ઞાન એને કહેવાય કે જે એકરૂપ હોય, જેનો વસ્તુ જોડે તાદાત્મ્ય સંબંધ હોય અને જે વસ્તુના સ્વરૂપને લગતું હોય તથા સત્ વસ્તુ દ્વારા નિર્ણીત હોય તથા તેના નિયમન હેઠળ પ્રાપ્ત થતું હોય. યજ્ઞ કરવો તો કેવી રીતે અને કયારે કરવો એ બારામાં ભિન્ન મત હોઈ શકે કારણ કે તે ક્રિયા છે અને ક્રિયા સર્વથા પુરૂષ સાપેક્ષ છે પણ અગ્નિ ગરમ છે કે ઠંડો એ બારામાં મતભેદ ન સંભવે કારણ કે જ્ઞાન વસ્તુતંત્ર છે સર્વજ્ઞાનના ભંડારરૂપ વેદો જ્ઞાપક informative છે કારક Creative નથી. સ્થળ, કાળ, સંજોગો વ. જ્ઞાન માટે અનિવાર્ય પૂર્વવર્તી ખરા પણ જ્ઞાનના બંધારણમાં તેઓ પ્રવેશ પામતા નથી. જ્ઞાન તથા ક્રિયા વચ્ચે આ ભેદ છે. (૭)

૬.૯ જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે :–

વૃતિરૂપજ્ઞાન અને સ્વરૂપજ્ઞાન

૬.૯.૧ વૃતિરૂપ જ્ઞાન :–

વૃતિરૂપ જ્ઞાન આવરણ ભંગ કરે છે. અદ્વૈતવેદાન્ત મૂજબ જ્ઞાન એ આત્માનો ગુણ નથી પણ સ્વરૂપ છે. તેથી જયારે વૃતિરૂપ જ્ઞાનનું કામ પૂરું થાય ત્યારે સ્વરૂપ જ્ઞાન ત્રિપુટી (પ્રમાતા, પ્રમા, પ્રમેય વગેરે) નો લય કરી સ્વરૂપ આનંદ પ્રગટ કરે છે. એમ પણ ઉપચારથી બોલાય છે. સ્વરૂપ જ્ઞાન અનુગત સ્વરૂપ છે જ્ઞાનથી અજ્ઞાન નિવૃત થતું હોવાથી વસ્તુતઃ વિદ્યાના ઉદયથી જુદી કોઈ અજ્ઞાનની નિવૃતિ નથી.

૬.૯.૨ સ્વરૂપજ્ઞાન :–

જયાં સુધી 'હું કર્મ કર્તા છું,' હું કર્મનો ફળ ભોકતા છું એવું જ્ઞાન જીવને રહે છે. ત્યાં સુધી તેને સ્વરૂપ જ્ઞાન નથી. સ્વરૂપ જ્ઞાન એટલે "બ્રહમ સર્વ ધર્મથી, સર્વ ક્રિયાથી સર્વ ફળથી પર છે, તે કર્તા નથી. તે ભોકતા નથી હું પોતે જ બ્રહમ છું" આ બધા ધર્મો અન્તઃકરણના છે. અન્યના ધર્મ attribute સાથે અન્યનો શો સંબંધ ? સ્વરૂપ જ્ઞાનના અભાવે તે પોતાને બધ્ધ જીવ માનીને અલ્પજ્ઞાની માનીને, અલ્પશકિતમાન માનીને–પરાધીન માનીને દુઃખી થયા કરે છે. જયારે તેને એવું જ્ઞાન થાય છે કે 'બ્રહમ તો આનંદ સ્વરૂપ છે અને હું સ્વયં બ્રહમ જ છું'. ત્યારે તેને આશ્વાસન મળે છે અને પ્રત્યેક નિર્બળતાથી તે છૂટી જાય છે. અદ્વૈતવેદાંત મુજબ સમગ્ર વિશ્વનું અધિષ્ઠાન બ્રહમ છે. તેને સ્વરૂપ જ્ઞાન પણ કહેવામાં આવે છે. વૃતિજ્ઞાન પોતાનો પ્રાણ આ સ્વરૂપ જ્ઞાનમાંથી મેળવે છે. અને આ પારમાર્થિક યા અનંત સ્વરૂપ જ્ઞાનના પ્રકાશ વિના વૃતિ જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ જ સંભવતું નથી. (૮)

૬.૧૦ પરોક્ષ અને અ–પરોક્ષ જ્ઞાન :–

શાંકરવેદાન્તમાં બે પ્રકારનાં જ્ઞાન બતાવ્યાં છે. એક 'પરોક્ષ જ્ઞાન' અને બીજુ 'અ–પરોક્ષ જ્ઞાન' તેમાં ભેદ એ છે કે પહેલામાં વિષયના અસ્તિત્વમાત્રનું જ્ઞાન થાય છે, જયારે બીજામાં તેનું વિશેષ રૂપ પણ જ્ઞાન થાય છે. સિધ્ધાંત લેશ સંગ્રહમાં કહયા પ્રમાણે પરોક્ષ જ્ઞાન કેવળ વસ્તુની સતા વિશેનું અજ્ઞાન દૂર કરે છે જયારે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તેના ચોકકસ સ્વરૂપ વિશેનું અજ્ઞાન પણ દૂર કરે છે. 'પરોક્ષ જ્ઞાન તે માત્ર મગજનું જ્ઞાન, અમુક સમજણ એટલું જ.' 'અપરોક્ષ જ્ઞાન' એટલે સમસ્ત આત્મા થકી પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન, અમુક સમજણ માત્ર નહિ પણ એ સમજણને અનુસરી સમસ્ત આત્માનું થવું જેને આ અપરોક્ષ જ્ઞાન' અર્થાત્ અનુભવ થયો છે. એને એ અનુભવની બહાર વધુ કાંઈ જ કરવાનું રહેતું નથી. પણ જેનું જ્ઞાન હજી 'પરોક્ષ' દશામાં છે એને ઘણું કરવાનું બાકી રહે છે. શાંકરવેદાન્તમાં જેને 'પરોક્ષજ્ઞાન' કહે છે એ પણ સર્વથા તર્ક – દલીલ અર્થાત્ મગજના વ્યાપારરૂપ નથી, જોકે એમાં મગજના વ્યાપારનું પ્રાધાન્ય હોય છે ખરું જોતાં પરોક્ષ જ્ઞાન એટલે કાચું જ્ઞાન અને અપરોક્ષ જ્ઞાન પરોક્ષ એટલે પાકું જ્ઞાન એવો ભેદ પાડવો વધુ યોગ્ય છે, કારણકે અપરોક્ષ જ્ઞાન પરોક્ષ જ્ઞાનની પરિપકવાવસ્થા છે. આમ પરોક્ષ જ્ઞાન અને અપરોક્ષ જ્ઞાન એક જ જ્ઞાનની બે ભૂમિકાઓ છે.

'પ્રત્યક્ષ' એટલે પ્રતિ + અક્ષ. એટલે ઈન્દ્રિય આગળ વિષયનું ઉપસ્થિત થવું એવા અર્થવાળા 'પ્રત્યક્ષ' શબ્દને સ્થાને વેદાન્તમાં 'અપરોક્ષ' શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે. તેનો વ્યાપક અર્થ છે. વિષયને સીધે સીધું ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાન ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ જ હોય એવું નથી દા.ત. જીવાત્માનું સીધે સીધું જ્ઞાન થાય છે. પરંતુ તે કોઈ અમુક એક ઈન્દ્રિયથી ગૃહિત થાય છે એમ કહી શકાય નહિ. આથી પ્રત્યક્ષ માટે અ–પરોક્ષ શબ્દ ઉપયુકત છે. પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ જ્ઞાન સાક્ષીથી પ્રકાશિત અંતઃકરણની વૃતિરૂપ છે. જ્ઞાન કોઈ ઈન્દ્રિય દ્વારા ઉત્પન્ન થયું હોય કે ન હોય તો પણ જો નીચેની શરતો સંતોષાય તો જ્ઞાન અ–પરોક્ષ ગણાય.

પ્રથમ વિષય યોગ્ય એટલે કે સીધો સીધો જ્ઞાત થઈ શકે એવો હોવો જોઈએ. દા.ત. ટેબલ એવો દ્રશ્ય કે પ્રત્યક્ષ યોગ્ય વિષય છે. પણ ધર્મ એવો યોગ્ય વિષય નથી. ખરી રીતે આને અપરોક્ષ જ્ઞાનની પૂર્વશરત ન માનતાં માત્ર એ વાતની સૂચક માનવી જોઈએ એ કે બધી વસ્તુઓ દ્રશ્ય યા ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષગમ્ય નથી.

બીજુ, વિષય તે સમયે વિદ્યમાન હોવો જોઈએ. નહિ તો દ્રશ્ય કે પ્રત્યક્ષ યોગ્ય વિષય સીધે સીધો યા અપરોક્ષ રીતે જ્ઞાત થઈ શકશે નહિ. આ કારણે જ અવિદ્યમાન એવા ટેબલનું આવણું સ્મરણ ટેબલને સીધે સીધું કે અપરોક્ષ રીતે ગ્રહણ કરનાર ન ગણી શકાય.

છેલ્લે જ્ઞાતા અને જ્ઞેય વચ્ચે અમુક પ્રકારનો ઘનિષ્ઠ કે આંતરિક સંબંધ સધાવો જોઈએ. આવો સંબંધ સાધવાનું સાધન છે વૃતિ, જે બાહય વિષયના જ્ઞાન સમયે બહાર એટલે કે વિષય પ્રદેશોમાં જાય છે. પરંતુ સુખદુઃખ અનુભવ જેવા આંતરિક વિષયોને જાણતી વખતે તે વૃતિ પોતાના ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં જ રહે છે. બાહય વિષયના અપરોક્ષ જ્ઞાન યા પ્રત્યક્ષનો વિચાર કરીશું તો આ છેલ્લી શરતનું તાત્પર્ય સમજવું સરળ થશે.

શાંકરમતમાં એમ માની લેવામાં આવે છે કે જ્ઞાતા અને જ્ઞેય બંને એકમેકથી દૂર છે અર્થાત્ બંને જુદા જુદા પ્રદેશોમાં છે અને બંને સંબંધ કરનાર વૃતિ થોડા સમય માટે બંનેનું સમાનાધિકરણ્ય અર્થાત્ સહાવસ્થાને સિધ્ધ કરે છે એમ કહી શકાય. (૯)

૬.૧૧ પ્રત્યક્ષની ક્રિયાનું વિશ્લેષણ :–

આપણને બાહય વસ્તુનો જે પ્રત્યક્ષ થાય છે તેની પ્રક્રિયા વિગતવાર આ પ્રમાણે છે. આપણી સમક્ષ પડેલા ઘડાનો આપણે પ્રત્યક્ષ કરવો હોય તો અર્થાત્ તે ઘડાને સાક્ષાત્ જોઈને

જણાવો હોય, ત્યારે ચક્ષુ ઈન્દ્રિય દ્વારા તે વૃતિ અંતઃકરણમાંથી નીકળીને ઘડાના સ્થળમાં જાય છે, ત્યાં તે અંતઃકરણ વૃતિનું ઘટાકારે પરિણામ થાય છે, એટલે કે તે પોતે ઘડાના આકારે આકાર થાય છે. આપણા સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ જયારે આપણે એમ કહીએ છીએ કે 'મને ફલાણી વસ્તુંનું મન થયું છે' ત્યારે તેનો શાસ્ત્રીય હેતું પણ આ જ છે. ત્યાં એ મનનું ઘટરૂપ થયેલું પરિણામ ઘટાકાવૃતિ કહેવાય છે એ ઘટાકાર વૃતિ ઘડાની સાથે જોડાય છે અને પરિણામે ઘટ અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય અને ઘટાકાર વૃતિ અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય બંને એ દેશમાં એકાકાર હોવાથી અભિન્ન થઈ જાય છે, જયાં વિષય – ચૈતન્ય અને અંતઃકરણની વૃતિને સ્ફૂર્તિમાન કરતા ચૈતન્યનો અભેદ થાય. ત્યાં ઘડો કે 'બીજો જે કોઈ વિષય હોય તેના જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ થાય છે.

પ્રત્યક્ષની આ પ્રક્રિયાને એક લૌકિક ઉદાહરણ દ્વારા આ રીતે સમજાવી શકાય. કોઈ એક પાણીથી ભેરલો કૂવો છે. તેનાં કોસ ઊતરે છે. અને એ કોસ ભરાઈને કૂવાના કાંઠા ઉપર થઈને બહાર નીકળે છે અને તેનું પાણી કૂવાના થાળામાં ઠલવાય છે. થાળામાંથી એ પાણી ધોરિયા વાટે થઈ નાની નાની નીકો દ્વારા કયારીઓમાં જાય છે અને કયારીઓમાં જઈ ત્યાં ફેલાઈને તેને સંપૂર્ણ આવરી લઈને તદાકાર બને છે. ત્યારે તેનું કૂવામાંથી નીકળવું સાર્થક થાય છે એજ રીતે સંસ્કાર વડે ઈચ્છા થાય છે, તે અંતઃકરણરૂપી કૂવામાં ઊતરે છે, ત્યાંથી વૃતિરૂપ જળ લઈને તે ઉપર આવીને કૂવાના થાળામાં વૃતિ–જળને ઠાલવે છે. ત્યાંથી જેને માટે એ વૃતિ નીકળે છે તે સ્થળે પહોંચાડનારી નીક વાટે તે એ વિષય સુધી પહોંચીને તેને પૂર્ણપણે આવરી લે છે આ સઘળી ક્રિયાઓ એક જ ચૈતન્ય વડે થાય છે. પરંતુ તે જ ચૈતન્ય અંતઃકરણની સહાયમાં હોય ત્યારે તે નામે એ વૃતિ સાથે જોડાયેલું હોય ત્યાં વૃતિ–ચૈતન્ય, જાણવાના વિષયને જ્ઞાત થવા દેનાર તરીકે વિષય–ચૈતન્ય, જ્ઞાન તરીકે પ્રમા–ચૈતન્ય, જ્ઞાતા તરીકે પ્રમાતા ચૈતન્ય ઈ. સંજ્ઞાનો પ્રયોગ થાય છે. જેમ કૂવાનું પાણી, કોસનું પાણી, નીકનું પાણી, કયારીનું પાણી વ. શબ્દ પ્રયોગ થાય છે તેમ.

આપણને ઘડાનો પ્રત્યક્ષ એ રીતે થાય છે કે આપણી ચક્ષું ઈન્દ્રિય ઘટના સંસર્ગમાં આવે છે અને ઘટાકારવૃતિનું રૂપ લે છે તે ઘટાકારવૃતિ પાછી વળીને પુનઃ અંતઃકરણમાં પ્રવેશે છે અને ત્યાંના ચૈતન્ય સાથે તે એકાકાર થતાં, 'ઘડો જોયો' એવી પ્રતીતિ ત્યાં સ્થિર થાય છે, ત્યાં ચિતનો અહંકાર ધર્મ તેને ગ્રહણ કરતાં 'મેં ઘડો જોયો', હું ઘડો જોઉ છું'' એવી પ્રમા સાર્થક થાય છે. ઉપાધિ જયારે એકત્ર થાય છે. ત્યારે ત્યાં પ્રમા નીપજે છે. જયાં તે ભિન્ન

ભિન્ન સ્થળે હોય, ત્યાં તે ઉપાધિઓનો જાણનાર તથા જાણવાની વસ્તુને પ્રમાતા અને પ્રમેયને એકબીજાથી ભિન્ન રાખે છે, અર્થાત ઘડો અને જ્ઞાનવૃતિ એકઠાં થઈને જ્ઞાન થાય છે. વેદાન્તની પરિભાષામાં એમ કહી શકાય કે ઘટાવચ્છિન્ન ચૈતન્ય અને ઘટાકાર વૃતિ અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય ઉભય, એકદેશસ્થ થઈને અભિન્ન બને છે. ત્યારે ઘડાનો પ્રત્યક્ષ થાય છે.

ડો. દાસગુપ્તાના મતે ઉપર જણાવેલ પ્રત્યક્ષની પ્રક્રિયા તેનું પૃથકકરણ વૃતિઓનું બહિર્ગમન, વિષયોને વૃત્યાકારે ગ્રહણ કરવા ઈત્યાદિ વિગતવાર ચર્ચા શંકરાચાર્ય કે પદ્મપાદનાં લખાણોમાં જોવા મળતી નથી. કારણ કે તેમનો મુખ્ય આશય પ્રત્યક્ષની પ્રક્રિયાનું પૂર્ણ પૃથકકરણ કરવાનો નહિ પણ પ્રત્યક્ષની ક્રિયાની તત્વમીમાંસાકીય બાજુ રજૂ કરવાનો હતો. (૧૦)

૬.૧૨ અદ્વૈત વેદાંતની જ્ઞાનમીમાંસામાં 'વૃતિ' નો ખ્યાલ :–

પરોક્ષ અથવા આનુમાનિક જ્ઞાનને સમજાવવા માટે અદ્વૈત વેદાન્તમાં 'વૃતિ'નો ખ્યાલ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે તે જોઈએ. વૃતિએ અંતઃકરણ નો પ્રકાર છે. આ અંતઃકરણને કોઈવાર મનસ, બુધ્ધિ, વિજ્ઞાન, ચિત, હૃદય એમ વિવિધ નામથી ઓળખાવાય છે. આ અંતઃકરણ એ આત્માની ઉપાધિ છે. 'વૃતિ' ના આ ખ્યાલને સ્વીકારવો જ પડે છે કારણ કે નહિ તો બધી વસ્તુઓ કાં તો હંમેશ માટે જ્ઞાત જ રહે છે. અથવા તો હંમેશ માટે અજ્ઞાત જ રહે છે. જેના અવધાન અને અનવધાન જ્ઞાનની હાજરી તથા ગેરહાજરી સંભવે છે. તે મનસ્ તત્વ છે.

ઈન્દ્રિયોનો વિષય સાથે સંયોગ થયો હોય તો પણ જો અંતઃકરણ બે ધ્યાન હોય તો જ્ઞાન સંભવી શકે નહિ. જ્ઞાનાત્મક, ક્રિયાત્મક તથા ભાવનાત્મક એમ બધી માનસિક ક્રિયાઓને શંકરે અંતઃકરણની વૃત્ત્‌િઓ તરીકે ઓળખાવેલ છે. અંતઃકરણ સાથે નિત્યપણે જોડાયેલ હોઈ જીવાત્મા સ્વપ્નાવસ્થામાં આનંદની અનુભવ કરે છે. 'જ્ઞાન' શબ્દ દ્વારા શંકર માત્ર શુધ્ધ ચેતના જ નહિ પરંતુ તે દ્વારા પ્રેરિત અંતઃકરણની વૃતિઓ એવો અર્થ પણ કરે છે. આ બીજા અર્થમાં જે 'જ્ઞાન' શબ્દ પ્રયોજાયેલ છે તે સંબંધમાં જ આપણે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, અદ્રશ્ય થયું એમ કહીએ છીએ અને આપણાં અનુભવમાં આવતાં પરિવર્તનશીલ તત્વોને પણ તેમાં જ સમાવેશ થાય છે. જીવાત્મા કે જે શુધ્ધ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે તે અંતઃકરણની વૃતિઓ દ્વારા સંસર્ગમાં આવતા વિષયને અવભાસિત કરે છે. આ શુધ્ધ ચેતનાને વેદાન્તીઓ 'સાક્ષી' અથવા સાક્ષી જ્ઞાન કહે છે અને જ્ઞાનના બદલાતા જતા પાસાને તેઓ 'વૃતિજ્ઞાન' કહે છે. શંકરાચાર્ય કહે છે કે દ્રષ્ટિ બે છે. એક નિત્ય અને અદ્રશ્ય છે અને બીજી અનિત્ય અને દ્રશ્ય છે. તેની આ નિત્ય પ્રાપ્ત અને

શાશ્વતદ્રષ્ટિ કે જે તેનો સ્વયંપ્રકાશરૂપ સ્વભાવ છે તે વડે દ્રષ્ટા વાસનાઓ તથા ઈચ્છાઓને જાગ્રત તેમ જ સ્વપ્નાવસ્થામાં નિહાળે છે. વળી બીજા સંદર્ભમાં એમ પણ કહયું છે કે દ્રષ્ટિની માફક શ્રૃતિ પણ બે પ્રકારની છે. એક અનિત્ય એવી ક્ષેત્રેન્દ્રિયની શ્રૃતિ છે અને બીજી શાશ્વત આત્મસ્વરૂપની છે.

તેથી વૃતિઓ સહિત અંતઃકરણને અવભાષ્ય (જે પ્રકાશિત થાય છે તે) અને જીવાત્માના પ્રકાશને અવભાસક કહેવામાં આવે છે. આ અવભાસક અને અવભાસ્ય વચ્ચેના ભેદને ન પારખી શકવો એ રોજિંદા અનુભવની વાત છે. પ્રકાશ તે શુધ્ધ હોઈ જે વિષયને તે પ્રકાશિત કહે છે. તેનું રૂપ ગ્રહણ કરે છે. દા.ત. વિષય લાલ હોય તો તે પ્રકાશ પણ લાલ રંગનો બને છે. એવી જ રીતે શુધ્ધ ચિત્ત પણ બુધ્ધિની વૃતિઓને પ્રકાશિત કરતું હોઈ તે ક્રિયાશીલ હોય તેવો ભાસ થાય છે હકીકતમાં તો ચિતની વૃતિઓ ક્રિયાશીલ હોય છે. સ્વયંચિત્ત નહિ. આત્મા કે જે સ્વયં પ્રકાશરૂપ છે. તેમાં કશી ગતિ કે ક્રિયા સંભવતી નથી. શંકર એ બાબતનું ખૂબ ભારપૂર્વક સ્થાપન કરવા માગે છે કે આપણા રોજિંદા અનુભવને ઘડતી પરિવર્તનશીલ ચિત્તની વૃતિઓ કે પ્રકારો એ તેના વિષયો છે અને તેના વગર સ્મૃતિ કે પ્રત્યભિજ્ઞા કશું શકય નથી. (૧૧)

૬.૧૩ શાંકરવેદાન્તમાં શ્રૃતિ, તર્ક તથા અનુભવનું સ્થાન :–

શંકરાચાર્યની તત્વમીમાંસાના બારામાં કેટલાક નામાંકિત વિદ્વાનો પણ અતિગંભીર પણે એવાં વિધાનો કરે છે કે શંકરાચાર્યને જયારે તર્ક કે યુકિત સામે બાથ ભીડવાની આવે છે ત્યારે તેઓ શ્રૃતિ પ્રમાણેનો આશ્રય લે છે અને જ્ઞાનમીમાંસાને લગતી બીજી જરૂરી બાબતો પ્રત્યે ધ્યાન આપવાનું છોડી દે છે. આથી ટીકાકારોના મતે શાંકરવેદાન્તની જ્ઞાનમીમાંસા આલોચનાત્મક નથી પણ મતાગૃહી કે હઠાગ્રહી સ્વરૂપની છે. ડો. દાસગુપ્તા લખે છે કે શંકર આધુનિક અર્થમાં તત્વજ્ઞાનનું નિરૂપણ કરતાં નથી પણ તેઓ તો ઉપનિષદમાં નિરૂપિત અને જેમણે આધ્યાત્મિક અનુભવ પ્રાપ્ત કરેલ છે. એવા ૠષિઓ દ્વારા પ્રમાણિત સમષ્ટિગત સત્યનું જ નિરૂપણ કરે છે. ડોયસન પણ કહે છે કે બ્રહમસૂત્ર પરના શાંકર ભાષ્યમાં જ્ઞાનમીમાંસા માટે જરૂરી એવી પ્રમાણમીમાંસા જોવા મળતી નથી. વેદાન્તની તત્વમીમાંસા માટે અન્ય પ્રમાણોને નામંજૂર કરી શંકરે જાણે કે વેગળા જ મૂકી દીધા છે. અલબત્ત અનુભૂતિ દ્વારા શંકર તાત્વિક સત્ય પકડી પાડે છે. ખરા પણ તેઓ અમૂર્ત તાર્કિક દલીલો તથા વૈજ્ઞાનિક સાબિતીઓ વિષે કોઈ જાણતા નથી.

ડો. બેલવેલકરના મતે શંકર વારંવાર વ્યાવહારિક પરથી પરમાર્થિક દ્રષ્ટિબિન્દુ પર કૂદી જતા જણાય છે ને તર્કશાસ્ત્રને એક બાજુ પર ફેંકી દે છે અને જયારે જયારે તેમને પોતાના અદ્વૈતવેદાંત સામે ઉઠાવવામાં આવતા તાર્કિક વાંધાઓનો જવાબ આપવાનો પ્રસંગ પડે છે. ત્યારે ત્યારે તેઓ માત્ર શુધ્ધ–શબ્દ–પ્રમાણ–શ્રૃતિનો જ આશ્રય લેતા નજરે પડે છે.

ઉપરની ટીકામાં તથ્યાંસ રહેલો છે તો પણ શંકર શ્રૃતિનું માત્ર અંધઅનુકરણ કરે છે અને તર્કને તદ્દન ઉલેખે છે એમ કહી શકાય નહિ કારણ કે તેમની કૃતિઓમાં તેઓએ શ્રૃતિવચનોને પણ તર્ક દ્વારા જ અનુમોદન આપેલ છે અને સત્યનું આકલન કરવામાં શ્રૃતિ, તર્ક તથા અનુભવ એમ ત્રણેયને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારેલ છે. આપણા પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી ઘડાઈ ને બુધ્ધિ બ્રહમજિજ્ઞાસાને માટે અધિકારી થાય છે. આપણા એવા સત્યજ્ઞાનથી જ આપણો અધિકાર સિધ્ધ છે. વળી શાસ્ત્રોનો સમન્વય કરવામાં આપણાં પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રમાણો જ સબળ સાધન છે. આ જ તર્ક શ્રૃતિઓએ પોતે પણ સ્વીકાર્યો છે. શ્રૃતિ પોતે પણ અનુમાનનો ઉપયોગ કરે છે. શ્વેતકેતુ અને ઉદાલક વચ્ચેનો સંવાદ આનું સ્પષ્ટ ઉદાહરણ છે. એકલા શ્રૃતિના સમન્વયમાં જ નહિ પણ તેના સ્પષ્ટ દર્શનને તપાસી જોવામાં પણ આપણા પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રમાણોની સહાય કાંઈ ઓછી નથી. આથી બ્રહમજ્ઞાન પ્રાપ્તિમાં પણ આપણાં પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રમાણો મદદરૂપ નીવડે છે. ઊલટાં બધાંય જ્ઞાનમાં અને શાબ્દ દર્શનમાંય આ બંને પ્રમાણોને જ સત્યની કસોટી કરવામાં યથાર્થ સાધન તરીકે સ્વીકાર્ય છે. વળી જયાં તર્કની અપ્રતિષ્ઠા રહી છે. ત્યાં પણ તે તો શ્રૃતિના પ્રત્યક્ષ અનુભવનો તિરસ્કાર કરતા એવા પ્રત્યક્ષના અંકુશરહિત તર્કની જ અપ્રતિષ્ઠા કહી છે અને તે યોગ્ય જ છે અનુમાન જો પ્રત્યક્ષની વિરુધ્ધ હોય તો અનુમાન જ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. પ્રત્યક્ષ નહી, અને જે અનુમાન સર્વ પ્રકારના અનુભવ–પ્રત્યક્ષના આશ્રયાત્મક અંકુશને ન સ્વીકારે તે સત્ય પ્રમાણભૂત ન જ બની શકે, કારણ કે ત્યાં તો તેની વ્યાપ્તિ જ દોષિત થાય છે. શ્રૃતિના પ્રત્યક્ષનેય સ્વીકારતા એવા તર્કનો ત્યાં અનાદર નથી જ તેથી બ.સૂ. ૧:૧:૨ ના ભાષ્યમાં બ્રહમજ્ઞાનનાં પ્રમાણોને વિચારતાં શંકરાચાર્યે યથાર્થ જ કહયું છે. કે 'જગતના જન્માદિનું કારણ બતાવનારાં શ્રૃતિવચનોને વિષે પણ તેમના અર્થને દઢીભૂત કરનાર વેદાંતના વાકયથી વિરુધ્ધ નહિ એવા અનુમાન પણ પ્રમાણભૂત હોવાથી તેનો તિરસ્કાર નથી. શ્રૃતિએ પોતે જ તર્કની સહાયનો સ્વીકાર કર્યો છે. શ્રૃતિનું વચન બ્રહમ સાક્ષાત્કારમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તરીકે જ સ્વીકારાયું છે અને એવા પ્રત્યક્ષનો અનાદર કરતા તર્કનો પ્રમાણ તરીકે સ્વીકાર ન જ થાય તે આવશ્યક છે. પણ તેથી

આપણું અનુમાન પ્રમાણ કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ બ્રહ્મદર્શનમાં યોગ્ય સાધન નથી. એમ કહેવું તે તો શ્રૃતિના પોતાના જ બોધની વિરુધ્ધ છે. આચાર્યશ્રીને પ્રમાણમીમાંસાના નિરૂપણમાં જેટલો રસ છે તેથી અધિક રસ તેના પ્રમાણ્યની બાબતમાં છે.

આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે શ્રૃતિ, તર્ક (યુકિત) તથા અનુભવ ત્રણેયની અગત્ય છે. શ્રૃતિને જ્ઞાનનું સ્વતઃપ્રમાણ માનીને પ્રતિષ્ઠા આપી છે. છતાં તર્ક અને અનુભવની પણ ઉપેક્ષા નથી કરી. અધિકાર ભેદ પ્રમાણે સાધન ભેદ રહે તે સ્વાભાવિક છે. છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં કહયું છે કે માણસે માત્ર સત્યની જ જિજ્ઞાસા રાખવી જોઈએ.

આચાર્ય શંકરનો પણ ઉદ્દેશ્ય આ પ્રકારની જિજ્ઞાસા દ્વારા સત્યનું અનુસંધાન કરવાનો હતો. આ સત્યનું પ્રકાશન કરવા માટે શ્રૃતિ સમર્થ પ્રમાણ છે શ્રૃતિ તો પ્રદીપની માફક સત્યનું પ્રકાશન કરે છે. સત્યની ઘોષણા વડે શ્રૃતિ આપણા પર અનુકમ્પા દાખવે છે. જે અનુકંપાને શંકર માતૃસ્નેહ સાથે સરખાવે છે. સત્યના પ્રકટીકરણ માટે બહુ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે અને તેમાં આચાર્ય તથા શાસ્ત્રોની સહાય બહુ જરૂરી છે. કેન ઉપનિષદના વાકયભાષ્યમાં પણ કહયું છે કે આગમ તેમજ આચાર્યની મદદ વડે જ એકાત્મ ભાવનો અનુભવ થાય છે. અહીં આગમ શબ્દ શ્રૃતિનો પર્યાયવાચી છે. આમ જ્ઞાન સાધનામાં શ્રૃતિનું ઘણું જ મહત્વ સ્વીકારાયું છે. માત્ર શંકર જ નહિ પણ સૂત્રકાર બાદચયણ પણ પોતાના મતના ટેકા રૂપે શ્રૃતિપ્રમાણ સ્વીકારે છે. સર્વજ્ઞ અને સર્વશકિતમાન એવું બ્રહમ કે જે જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું કારણ છે તેનું જ્ઞાન માત્ર વેદાંત શાસ્ત્રોમાંથી જ મળે છે. વસ્તુતઃ તમામ વેદાંત વાકયોમાં આ જ તાત્પર્ય અભિપ્રેત છે. આચાર્યશ્રી કહે છે કે પૂર્ણ સત્ તરીકે બ્રહમ માટે જ્ઞાનનાં કોઈ પ્રમાણો નથી. તેમ જે કહેવાયું તે માત્ર મનોરથ છે. બ્રહમરૂપ આદિના અભાવથી પ્રત્યક્ષ ગોચર નથી, તે જ પ્રમાણે લિંગ આદિના અભાવથી તે અનુમાનનો પણ વિષય નથી. ધર્મની જેમ તે માત્ર શાસ્ત્રો દ્વારા જ સમજી શકય છે. શાસ્ત્ર જ અંત્ય પ્રમાણ છે. અજ્ઞાત પદાર્થનું જ્ઞાન કરાવવાને કારણે નહિ પણ આત્મા ઉપરનાં અધ્યારોપિત લક્ષણો દૂર કરવાને કારણે જ તે પ્રમાણ બને છે. અવિદ્યાકલ્પિત ભેદ દૂર કરવાનો વેદાંતનો હેતું છે. (૧૨)

૬.૧૩.૧ શ્રૃતિ :–

'શ્રૃતિ' તે પરમાત્મા પાસેથી ઋષિઓએ સાક્ષાત્ શ્રવણ કરેલી છે. વેદ યાને ઈશ્વર 'નિઃશ્વાસિત' ઉચ્ચારૂપ જ્ઞાનભંડાર એજ 'શ્રૃતિ' છે. એ વેદ ઋષિઓએ અંતરમાં જોયો છે, એનો

શબ્દ સાંભળ્યો છે, પોતે રચ્યો નથી પણ પરમાત્માએ પ્રગટ કર્યો છે એવો ઋષિઓને અનુભવ છે. અને તેથી એનું કર્તૃત્વ ઋષિઓનું પોતાનું મનાતું નથી. પણ ઈશ્વરનું મનાય છે. સંહિતા, બ્રાહ્મણ અને આરણ્યક તથા ઉપનિષદ્ એટલા વૈદિક કાળના ગ્રંથોનો શ્રુતિમાં સમાવેશ થાય છે. આ વેદો તથા ઉપનિષદો તે પૂર્ણતાને પામેલા આત્માઓએ કેટલા સાક્ષાત્કારની નોંધરૂપ છે. કાકા કાલેલકર કહે છે તેમ ઋષિમૂનિઓના કિંમતી અનુભવોની તે વાસરી (ડાયરી) છે. બુધ્ધિ વડે ઉપજાવી કાઢેલાં શાસ્ત્રો નથી. જીવનમાંથી ઉપજાવેલા આલેખો છે. જેમનામાં સત્યનું તીવ્ર ભાન જાગ્રત હતું એવા પુણ્યાત્માઓના આધ્યાત્મિક અનુભવોની એ નોંધ છે. એ પ્રમાણભૂત મનાય છે એનું કારણ કે ધર્મના ક્ષેત્રમાં નિષ્ણાત એવા પુરૂષોના અનુભવો એમાં વર્ણવાયેલા છે. વેદની ઋચાઓમાં જો આત્મદર્શનની ઝલક ન હોત તો આપણે તેને પ્રમાણરૂપ માનત નહિ વેદોમાં જે સત્યોનો અવિષ્કાર થયેલો છે તે સત્યો અમુક શરતોનું પાલન કરવામાં આવે તો, ફરી અનુભવી શકાય છે. આમ વેદ અથવા શ્રુતિ એ બ્રહમદર્શન યા સાક્ષાત્કારની નોંધ છે. તેનું વિવરણ નથી. એટલે શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય અંતિમ છે પણ એ અનુભવ યા સાક્ષાત્કારનું જે વર્ણન કે વિવરણ હોય છે તેનું પ્રામાણ્ય અંતિમ નથી. બ્રહમ સાક્ષાતકારનું કોઈ વર્ણન યા વિવરણ છેવટનું નથી અને ન હોઈ શકે. (૧૩)

૬.૧૩.૨ શ્રુતિ અને સ્મૃતિ :–

હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રના બે વિભાગો છે. 'શ્રુતિ' અને 'સ્મૃતિ' પરમાત્મા પાસેથી ઋષિમુનિઓએ જેનું સાક્ષાત્ શ્રવણ કરેલું છે તેની ગણના શ્રુતિમાં થાય છે અને તે 'શ્રુતિ' ઉપરથી સંભારીને ઋષિઓએ પોતે જે સાહિત્ય રચ્યું તે 'સ્મૃતિ' કહેવાય છે. સંહિતા, બ્રાહમણ અને આરણ્યક તથા ઉપનિષદ એટલા વૈદિક કાળના ગ્રંથો તે 'શ્રુતિ' અને ત્યાર પછીના સંસ્કૃત કાળના પ્રતિષ્ઠિત ઋષિમુનિઓએ રચેલા ગ્રંથો તે સર્વ 'સ્મૃતિ' તે શ્રુતિના સ્મરણ રૂપ છે. જે સ્મૃતિનું વચન શ્રુતિથી સ્પષ્ટ વિરૂધ્ધ હોય તેને અપ્રમાણ ગણવામાં આવે છે. આમ શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય જ અંતિમ મનાય છે.

સત્ય એક સાર્વભૌમ તત્વ છે. તે સર્વમાં રહેતું હોવા છતાં દેશ અને કાળના પરિવર્તનશીલ પ્રભાવોથી પર રહે છે. બધા પરિવર્તનોનો સંબંધ બાહય અભિવ્યકિતઓ સાથે છે, આંતરિક વાસ્તવિકતા સાથે નથી. બધી માન્યતાઓ પ્રણાલિકાઓ અને ક્રિયાવિધિઓ અસ્થાયી અને પરિવર્તનશીલ છે. 'શ્રુતિ' અને 'સ્મૃતિ' માં આજ અંતર છે. શ્રુતિ સત્યની સીધી પ્રેરણા છે.

અંતઃકરણમાં તે વિશુધ્ધ વૃતિરૂપે પ્રગટ થાય છે. 'સ્મૃતિ' એ શ્રુતિને અનુસરીને થયેલી બાહ્ય વ્યવસ્થા છે. એથી સ્મૃતિમાં ઘણા પરિવર્તનશીલ બાહ્ય ભાવો ભળેલા હોય છે. શુધ્ધ આત્માઓમાં એટલો સંયમ, સ્થિરતા અને વૈરાગ્ય રહેલાં હોય છે કે તેઓ સત્યના યથાર્થ સ્વરૂપનાં દર્શન કરી શકે છે. પરંતુ આપણા જેવા લોકો તો સત્યને જુદા જુદા તર્કસંગત રૂપોમાં જ જોઈઅ શકે છે.

શંકર બ્રહ્મજ્ઞાન માટે શ્રુતિને જ પ્રમાણ તરીકે માને છે શાસ્ત્ર તેમને મન અંત્યત પ્રમાણ છે. શ્રુતિ અને સ્મૃતિ નિત્ય આદેશો મળે છે. માત્ર શબ્દ સમૂહમાંથી નહિ. તરીકે પ્રમાણભૂત છે. રામાનુજ પણ આ બાબતમાં શંકર જોડે સંમત છે. પરંતુ શંકરના મતે જયાં સુધી એકત્વ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી જ શાસ્ત્ર બંધનકારક છે.

કપિલ અને પતંજલિ જેવાં સ્મૃતિકારો પ્રત્યે બહુમાન ન હોવા છતાં શંકરાચાર્યને પ્રણાલિકા પ્રત્યે માન નથી એમ કહેવું ભૂલભર્યુ ગણાશે. તેઓ એમ માને છે કે આપણને જે દશ્યમાન નથી તે આપણા પૂર્વજોને દશ્યમાન હતું અને તેઓ આપણને ચેતવે છે કે વેદો અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથો જે ઋષિઓએ પોતાના અન્તરાનુભવની શકિત વડે પચાવ્યા હતા. તેમનું માપન આપણી સીમિત શકિતઓ વડે ન થવું જોઈએ. ઈતિહાસ અને પુરાણો વ. તો આપણી દઢીભૂત પ્રણાલિકાઓને સાચવી રાખવાનું કાર્ય કરે છે. માટે ત્યાજય નથી.

ત્વદર્શી ઋષિઓને લાગે છે કે તેમના પોતાના અનુભવો એ પરાત્પરની નજરોનજર થયેલી ઝાંખી છે. અથવા તો પરભારી સંભળાયેલી તેની વાળી છે. તેથી તેઓ માને છે કે એ અનુભવો માણસની પોતાની પ્રવૃતિને લીધે થતા નથી પણ તે અકર્તૃક છે. અપૌરુષેય Impersonal છે. તેમને લાગે છે કે એ વાણી તેમને પરમાત્મા પાસેથી સંભળાઈ છે. જો કે પરમાત્મા પણ એ સૂકતોનો કર્તા નહીં પણ પ્રણેતા કહેવાય છે. છેક છેવટ સુધી પૃથકકરણ કરી જોતાં લાગે છે કે વેદનો કર્તા કોઈ પુરૂષ છે જ નહિ. વેદ મનુષ્યની પ્રવૃતિનું પરિણામ નથી. પણ વેદ તેના તે રૂપમાં કાયમ રહેતા હોવાથી તેનામાં એક પ્રકારનું 'નિત્યત્વ' છે. એમ મનાય છે.

સાધન ચતુષ્ટય વડે સમ્પન્ન સાધક બ્રહ્મ જિજ્ઞાસાનો ખરો અધિકાર છે. બ્રહ્મ એ તેની આધ્યાત્મિક પાત્રાનું લક્ષ્ય છે. જો કે બ્રહ્મના સ્વરૂપનું પૂર્ણ જ્ઞાન તો સાધનાના અંતે જ શકય છે. પરંતુ તેનો આભાસ આપણને સાધના માર્ગ પર પ્રેરવા માટે જરૂરી છે. બ્રહ્મના સ્વરૂપનું

પ્રારંભિક જ્ઞાન આપણને શ્રૃતિ દ્વારા જ પ્રાપ્ય છે. એટલા માટે જ શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનની જે સાધન–પરમ્પરા વર્ણવી છે તેમાં શ્રવણને પ્રથમ સ્થાન આપેલું છે. અધ્યાત્મ સાધનામાં શ્રૃતિને વેદાંતે એટલું બધું મહત્વનું સ્થાન આપેલું છે કે એની સામે કેટલાયે આલોચકો શંકરાચાર્ય પર રૂઢિવાદી Dogmatic હોવાનો અક્ષેપ મૂકે છે. જો કે શંકરાચાર્યે અનેક સ્થળોએ અન્ય સાધનોના મૂલ્યનો પણ સ્વીકાર કર્યો છે છતાં 'માત્ર શ્રૃતિ દ્વારા જ આત્મજ્ઞાન શકય છે.'

એવી ઉકિતઓ શંકરાચાર્યની કૃતિઓમાં વારંવાર આવતી હોઈ આલોચકોના આ આક્ષેપમાં પ્રથમ દ્રષ્ટિએ સત્યનો અંશ જણાય છે જે અવિચળ સત્યને આપણે પ્રત્યક્ષ યા અનુમાન આદિ પ્રમાણો વડે જાણી શકતા નથી. તે આપણને વેદો દ્વારા જ્ઞાત થાય છે. પારમાર્થિક સત્તા માટે શબ્દ પ્રમાણ છે. પરંતુ વ્યાવહારિક સતાના સંબંધમાં તો આચાર્યશ્રી પ્રત્યક્ષનો પણ સ્વીકાર કરે છે.

વેદના પ્રણાલિકાગત અર્થનું મહત્વ છે. આ બાબતમાં શંકર ઋષિમુનિઓના ઋણી છે. પરંતુ તેઓ માત્ર પાંડિત્યપૂજા કરતા નથી, પ્રણાલિકા એટલે શંકરને મન માત્ર મૃતઃપ્રાય ખ્યાલોની પુનરૂકિત જ નથી. થિબોનો શંકર પર આરોપ છે કે તે પોતાના તત્વજ્ઞાનના નિરૂપણમાં મુકત ન હોતા પરંતુ શ્રૃતિ કે જેને તેઓ પવિત્ર માનતા તેના પ્રણાલિકાગત બંધનમાં જકડાયેલા હતા અને તેમાં સુધારો વધારો કરવા કરતાં તેમણે માત્ર તેને વ્યવસ્થિત રૂપ જ આપ્યું અને ભાષ્યરચ્યાં – એ આરોપનું કશું મહત્વ નથી. કારણ કે શંકરને મન માત્ર શબ્દોનું કશું મૂલ્ય નથી. શ્રૃતિઓનો આધાર માનવની મૂર્ત કે નકકર અનુભૂતિઓ છે. રામાનુજ પણ શંકરના દ્રષ્ટિકોણને સમજી શકયા નથી અને આથી પરિણામે તેમણે શંકરને અન્યાય કર્યો છે. શું શ્રૃતિ અને પ્રત્યક્ષ પરસ્પર વિરૂધ્ધ છે ? બંને વચ્ચે સંઘર્ષ થાય ત્યારે પ્રામાણ્ય કોનું ગણવું ? વ. પ્રશ્નોના સંબંધમાં રામાનુજના મતે શંકર એમ માનતા જણાય છે કે જ્ઞાન પ્રાપ્તિના સાધનની દ્રષ્ટિએ જોતાં શ્રૃતિ અને પ્રત્યક્ષ પરસ્પર વિરૂધ્ધ છે અને તેમની વચ્ચે જયારે સંઘર્ષ ઊભો થતો જણાય ત્યારે માત્ર શ્રૃતિને જ અંતિમ પ્રમાણ માની પ્રત્યક્ષને નગણ્ય માનવું રામાનુજના મતે શંકર એમ માને છે કે શ્રૃતિમાં કેટલાક વિધાનો બ્રહમનું નિરૂપણ કરે છે અને કેટલાક દ્રશ્ય જગતનું નિરૂપણ કરે છે. તેમાં બીજા કરતાં પહેલા પ્રકારનાં વિધાનો વધુ વિશ્વસનીય છે. શ્રૃતિ તથા પ્રત્યક્ષ સંબંધી આ ધારણા જ રામાનુજના મતે શંકરને આગળનો રસ્તો તૈયાર કરી આપે છે, અને પરિણામે શંકર આ જગતને ભ્રામક તથા વાસ્તવિક જીવનને કરૂણાથી ભરપૂર

અનિચ્છનીય હાંસી સમાન માને છે. રામાનુજના આ મતને ડોયસન જેવા આધુનિક વિવેચકોએ પુનઃર્જીવિત કર્યો છે. ડોયસન તો માત્ર જૂનો દારૂ નવી શીશીમાં ભરે છે એટલું જ. તેના મતે માત્ર એકતાનું જ અસ્તિત્વ છે અને વિવિધતા તો ભ્રામક છે એ જ વેદાંતનો મૂળગત ઉપદેશ છે. રામાનુજ કે ડોયસન શંકરના ખ્યાલને સમજી શકયા નથી. અસ્તિત્વવિષયક અને મૂલ્યવિષયક દ્રષ્ટિબિંદુનો ભેદ જરૂર શંકરને સ્વીકાર્ય છે અને પ્રત્યક્ષનો પ્રથમ જોડે તો ઉપનિષદનો દ્વિતીય જોડે સંબંધ છે. (૧૪)

૬.૧૩.૩ તર્ક અથવા યુક્તિનું સ્થાન :–

જ્ઞાન – સાધનામાં તર્ક અથવા યુક્તિનું પણ મહત્વનું સ્થાન છે. આ બાબતમાં શંકર નાગાર્જુન જેવા તાર્કિક કરતાં જરા પણ ઓછા ઊતરે એમ નથી. પોતાના તર્કરૂપી શસ્ત્રથી તે વિરોધીઓને મહાત કરે છે. પરંતુ તફાવત એટલો છે કે નાગાર્જુનનો આશય તેમની કારિકાઓ જોતાં માત્ર સમસ્ત પદાર્થોના ઉચ્છેદનો જણાય છે જયારે આચાર્ય શંકરની તર્ક–યોજના શ્રૃતિ સંમત બ્રહમના પ્રતિપાદન અર્થે છે. તર્ક દ્વારા પણ અદ્વૈતજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તેઓ તર્કનું મહત્વ અને તેની મર્યાદા બંનેથી સુપરિચિત છે તેઓ બુધ્ધિની મર્યાદાસ્વીકારે છે. છતાં પોતાના સિધ્ધાંતોને બુધ્ધિથી કસી જોવા સામે વાંધો ઉઠાવતા નથી એ એમની ખાસ વિશેષતા છે. શ્રૃતિ તથા સ્મૃતિ પણ આ વસ્તુને ટેકો આપે છે. એક બાજુથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે 'આ મતિ તર્કથી મળી શકે તેમ નથી' તથા 'જે વસ્તુઓ અચિન્ત્ય છે તેને વિષે તર્કનો ઉપયોગ ન કરવો' અને બીજી તરફ 'જે માણસ વેદ અને સ્મૃતિનો વેદશાસ્ત્રને અવિરોધી એવા તર્ક વડે મેળ બેસાડે છે તે જ ધર્મને જાણે છે. બીજો કોઈ જાણતો નથી' એમ કહયું છે.

શંકરાચાર્ય પોતાના ગ્રંથોમાં કોઈ ઠેકાણે તર્ક, તો વળી કોઈ જગ્યાએ શ્રૃતિ એમ બંનેનું ભારપૂર્વક સમર્થન કરે છે. માટે તે બંને વચ્ચેનો સંબંધ તથા તે પ્રત્યે શંકરનો દ્રષ્ટિકોણ સમજવો જરૂરી છે. શ્રૃતિવચનોનું તેમણે એટલી હદે સમર્પન કર્યુ છે કે તેમણે પોતાને તો માત્ર ટીકાકાર જ ગણેલ છે. તો કોઈવાર વળી તેમણે તર્કને શ્રૃતિથી પણ ચઢિયાતો દર્શાવ્યો છે. બ્રહ્મ જ્ઞાન માટે કેવળ તર્ક પર્યાપ્ત છે કઠોપનિષદની ટીકાના પ્રારંભમાં પ્રથમ તર્કનું ખંડન કરીને તેઓ જણાવે છે કે આ જ્ઞાન તર્ક દ્વારા પ્રાપ્ત થતું નથી. પરંતુ અહી શંકર 'તર્ક' નો અર્થ માત્ર 'શુષ્ક તર્ક' કરતાં હોય એમ જણાય છે. તર્કને જો નિરંકુશપણે વર્તન દઈએ તો ગમે તે કલ્પના કરી શકાય. ગમે તે અનુમાન પ્રત્યક્ષ જેટલું બળવાન નથી કારણ કે પ્રત્યક્ષની ગેરહાજરીમાં અનુમાન

પણ શકય નથી. વળી અનુમાન એ પ્રત્યક્ષ પર જ આધારિત છે અહીં મહત્વનો પ્રશ્ન એ છે કે બ્રહ્મના જ્ઞાન માટે તર્ક પર આધાર રાખી શકાય કે કેમ ? શંકરાચાર્ય આ પ્રશ્નનો ઉત્તર 'હા' તેમજ 'ના' એમ બંને પ્રકારે આપતા જણાય છે. તેઓ બ્રહ્મને તર્ક વડે પણ જાણવું શકય છે એમ માંડુકયકારિકા ભાષ્યમાં કહે છે, એથી ઊલટું બ્રહ્મ સ્વરૂપરહિત હોઈ તેને અનુમાન કે તર્ક દ્વારા જાણી શકાય નહિ કારણ કે લિંગ કે હેતુની ગેરહાજરી હોય છે. એમ પણ બ્ર.સૂ. ભાષ્યમાં કહેલ છે.

તર્ક કે યુકિત દ્વારા બ્રહ્મ સત્ છે. એવું જ્ઞાન આપણને કદાચ લાધે પણ તે ચિત્ છે કે આનંદ છે તે બારામાં નિર્ણય કરવામાં તર્ક આપણને મદદ કરવામાં સફળ નીવડતો નથી. આથી જ શંકર કહે છે કે બ્રહ્મ જ્ઞાન માટે તો સ્વાનુભૂતિ જ પ્રામાણ્ય ગણી શકાય તેમ છે. કેવળ તર્ક કે જેનું સ્વરૂપ છેતરામણું છે. તેને આચાર્યશ્રી તેમની કૃતિઓમાં પ્રમાણ તરીકે લેતા નથી. બ્રહ્મ કારણની ચર્ચામાં તર્ક કરતાં શ્રુતિને તેમણે પ્રમાણ માનેલા છે. આથી જ તેઓ સાંખ્ય, ન્યાય, વ. ની ટીકા કરે છે. કારણ કે તેમણે મતે આ દર્શનો શ્રુતિ પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરે છે છતાં હકીકતમાં તો બુધ્ધિવાદ પર જ આધાર રાખી માત્ર ઉપમા કે દ્રષ્ટાન્તના બળે કારણના સ્વરૂપને અનુમોદન આપે છે. મતલબ કે શંકર બાહ્ય કારણો તથા પરિબળો પર વધુ ભાર મૂકવાને બદલે અન્તઃઅનુભવ પર વધુ ભાર મૂકે છે. આપણા આન્તરિક સ્વરૂપને ઓળખ્યા વગર બધુ નિષ્ફળ છે.

તર્ક દ્વારા ગમે તે વિષે સાબિત કરી શકાય તર્ક શ્રુતિ પર આધારિત હોવો જોઈએ. સ્મૃતિ પણ શ્રુતિ પર આધારિત હોય તો જ ગ્રાહય માનવી. વળી વ્યકિતઓની બુધ્ધિમાં ભેદ હોઈને એક વ્યકિતનો તર્ક અન્ય વ્યકિતના તર્ક દ્વારા દૂર કરી શકાય છે. તર્ક સ્વયં આપણને નિશ્ચિત ધ્યેય સુધી લઈ જતો નથી. વાસ્તવિક સત્યોનું નિરાકરણ કરવા માટે ભૂત, ભવિષ્ય તેમજ વર્તમાનકાળના તાર્કિકોને એકઠા કરવા શકય નથી. તર્કની મર્યાદા છે. તર્ક અને ભાવના વચ્ચે ભેદ દર્શાવતાં કાકા કાલેલકર લખે છે કે – 'તર્કમાં શોર્ય નથી. તર્કમાં વીર્ય નથી, તર્કમાં કાર્યપ્રેરક સાહસ નથી. તર્કમાં ત્યાગ નથી, તર્ક નિરંતર જાગ્રત રહે છે. તેથી તેની આંખો તર રહે છે. તર્ક અતિ સાવધાન હોય છે. તેથી અતિતર્ક પુરૂષાર્થ વિહીન બને છે અને ઘણીવાર તે નિર્દય બને છે. એકલો તર્ક મનુષ્યને સ્વહિતવાદી બનાવી અધોગતિની ખાડમાં નાખે છે. તર્કના હાથમાં કેવળ વૈશ્ય ધર્મનાં ત્રાજવાં જ હોય છે.

બૌધ્ધિક જ્ઞાન આપણને કોઈવાર છેતરે છે પણ ખરૂં, કારણ કે સ્વયં બુધ્ધિ એકાકી પંગું છે. જ્ઞાન એટલે મન અને ઈન્દ્રિયો દ્વારા અવલોકન કરીને તેના ઉપરથી બુધ્ધિની મદદ વડે અનુમાન કરવું તે એવો અર્થ આપણે સામાન્ય રીતે કરીએ છીએ. પરંતુ આપણી ઈન્દ્રિયોને અગોચર એવો આત્મા અવલોકન કે તર્કના પરિણામરૂપ નીપજતા જ્ઞાન વડે જાણી શકતો નથી. આપણે તો જાણનારને જાણવો છે, જોનારને જોવો છે જે માત્ર કોરી બુધ્ધિ દ્વારા શકય નથી તેમાં તો પ્રજ્ઞાની જરૂર રહે છે.

તર્કયુકત દલીલો તથા વ્યાવહારિક બુધ્ધિની ટીકા કરવા છતાં શંકરાચાર્ય તર્કને પ્રતિષ્ઠા પણ આપે છે. તર્ક વિરૂધ્ધ દલીલો રજૂ કરે છે છતાં પણ તેઓ તર્કની અનિવાર્યતાથી વાકેફ છે. તેઓ જાણે છે કે તર્કનું ખંડન કરવા માટે પણ સ્વયં તર્કનો જ આશ્રય લેવો પડે છે. આથી તર્કની પ્રતિષ્ઠા સિધ્ધ થાય છે. વળી પરસ્પર વિરુધ્ધ શ્રુતિવચનોનું નિરાકરણ કરી તેમાંથી સત્ય શોધવા માટે તથા તેનાં એકવાકયતા લાવવા માટે પણ તર્કની આવશ્યકતા નકારી શકય તેમ નથી. વળી, એક વ્યકિતના તર્કને અન્ય વ્યકિતના તર્ક દ્વારા કાપી શકાય તો એનો અર્થ એ થયો કે તર્ક પ્રામાણ્ય ધરાવે છે. આત્મ–પરીક્ષા એ તર્કનું લક્ષણ છે. તર્કને માનીએ નહિ તો તેનું પરિણામ સંશયવાદમાં કે પછી અજ્ઞેયવાદમાં જ આવે.

જેને દૂર કરવા માટે પણ પાછો તર્કનો જ આશ્રય લેવો પડે છે. શ્રુતિવાકયો દ્વારા પણ તર્કની પ્રામાણિકતા સિધ્ધ કરવામાં આવેલ છે. નિરુકતમાં તર્કને ઋષિ કહયો છે. તર્ક આપણને કોઈ નિશ્ચિત ધ્યેય પ્રતિ લઈ જવામાં સફળ ન નીવડે તો તે યથાર્થ તર્ક નથી એમ માનવું. ટૂંકમાં તર્કના બે પ્રકાર પાડી શકાય. (૧) શુષ્ક તર્ક અથવા સાવધ્ય તર્ક અને (૨) શુધ્ધ તર્ક અથવા નિશદય તર્ક – જે દ્વારા આપણને યથાર્થ જ્ઞાન મળી શકે છે. આથી શંકર એ સ્વીકારે છે કે કેટલીક બાબતોમાં તર્ક અવશ્ય પ્રામાણિક છે.

વેદાન્તનો સિધ્ધાંત આમ કેવળ કલ્પના, ભાવના કે પ્રમેયોનો વિષય બની રહેતો નથી. પરંતુ જીવનમાં જેને અત્યંત આવશ્યક એવી નકકર–વાસ્તવિક ભૂમિકા કહેવામાં આવે છે તેનો સ્પર્શ કરનાર વેદાન્ત છે. 'પશ્ચિમમાં ફિલસૂફી ફકત બુધ્ધિના પૃથકકરણનો, બુધ્ધિનો જ કોરો વિષય ગણાયછે. સમન્વય કરવા માટે અને વર્ગીકરણથી પધ્ધતિબધ્ધ કરવા માટેની જે એક બુધ્ધિની લાગણી ઊભી થાય તેના આધારે જે કોઈ કલ્પનાના બળે કે પ્રમેયો નિશ્ચિત કરવાના બળે જે જે માન્યતાઓ ઊભી કરવામાં આવી હોય, તેના આધારે તે ફિલસૂફી દોરવાય છે.

કુદરતનાં કાર્યોની અંદર પ્રવેશીને તે ફિલસૂફી આશ્ચર્યજનક અંતરદ્રષ્ટિ કેળવે છે. પરંતુ મૃત્યુની છાયારૂપ બનેલી ખીણમાં થઈને આપણી જીવનયાત્રાના પ્રવાસમાં માર્ગદર્શન આપવાની શકિત તે ગુમાવે છે. (૧૫)

૬.૧૩.૪ અનુભવ :–

શંકરાચાર્યે શ્રૃતિને તથા અન્ય શાસ્ત્રોને ભલે અંત્ય પ્રમાણ તરીકે માનેલાં છે, તો પણ અન્વેષણ અને તર્કના વિશિષ્ટ સ્થાનથી તેઓ અનભિજ્ઞ નથી છતાં પણ તેઓ અનુભૂતિરૂપ પ્રમાણ પર ખૂબ જ ભાર મૂકે છે આ અનુભવ તર્કથી પર છે. પણ તર્કથી વિરુધ્ધ નથી. આત્મસૃષ્ટિનું જ્ઞાન અપરોક્ષ રીતે થાય છે તે વસ્તુ પર ઉપનિષદોએ ભાર મૂકયો છે. ધર્મજિજ્ઞાસામાં શ્રૃતિ વગેરે પ્રમાણ છે. પરંતુ બ્રહમજિજ્ઞાસામાં તેવું નથી. શ્રૃતિ અને અનુભવ બંને અહીં પ્રમાણ તરીકે સંભવે છે. કારણ કે બ્રહમજ્ઞાનનો આધાર અનુભવ છે અને તે વિષય તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવતી વસ્તુ છે. અનુભવમાં પરિપૂર્ણ થતું બ્રહમજ્ઞાન અવિદ્યાને દૂર કરતું હોઈ મોક્ષના સાધનરૂપ અને ઈચ્છિત ફળ આપનારું માનવામાં આવેલ છે. જલ્પ તેમજ વિતંડાને શંકરાચાર્યના યુકિત–ક્ષેત્રમાં કશું મહત્વનું સ્થાન નથી.

જ્ઞાન એ કેવળ શ્રૃતિ કે યુકિત દ્વારા પ્રતિપાદિત માન્યતા નથી. બ્રહ્મની અનુભૂતિ અને એ જ્ઞાન–સાધનાનું લક્ષ્ય છે. અને આ સાધ્યનો અનુભવ એ જ સાધનનું અંતિમ ચરણ છે. આચાર્યશ્રી 'વિવેકચૂડામણિ' માં કહે છે કે બંધન મોક્ષ, સંતોષ, ચિંતા, તંદુરસ્તી, ભૂખ અને તરસ વગેરેને પોતે જ જાણી શકે છે, બીજાને તો અનુમાનથી જ તેની ખબર પડે છે. વેદની જેમ ગુરૂઓ પણ માત્ર તટસ્થ રહીને જ જ્ઞાન આપે છે. માટે સમજુ માણસે ઈશ્વરે કૃપા કરેલી બુધ્ધિથી જ આત્મતત્વનો અનુભવ કરી સંસારસાગર તરી જવો.

પરમ સત્યનું દર્શન યા સાક્ષાત્કાર કોઈ પણ માણસથી કરી શકાય એમ છે. માત્ર તે માટેની નૈતિક તેમજ આધ્યાત્મિક તૈયારી જોઈએ. સદાચરણ ભર્યુ અને અહંકાર મુકત જીવન એ આ માટે પૂર્વ તૈયારી રૂપ છે. શંકરાચાર્ય પણ એ બારામા સંમત છે કે આ અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાની છૂટ સહૂને છે, છતાં બહુ થોડા તે પ્રાપ્ત કરે છે. પણ જે કોઈ તે પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છે છે અને તેને માટે પ્રયત્ન કરે છે તેને એ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પરમાત્મા થોડીક વિશિષ્ટ વ્યકિતઓને વીજળીના ઝબકારા જેવી જ્ઞાનની થોડીક ક્ષણોમાં સ્વપ્નો કે અવાજ વાટે દર્શન દે છે. એવા વિચાર સાથે શંકરાચાર્યને સમભાવ નથી.

ભેદરહિત એવા આ અપરોક્ષ અનુભવમાં આત્મા એકરસ બની જાય છે અને સંસાર જોડે તેનો વ્યવહારીક સંબંધ પછી રહેતો નથી. જ્ઞાનનું ફળ પ્રત્યક્ષ અનુવભના રૂપમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તૈતરીય ઉપનિષદ ભાષ્યમાં પણ આચાર્યશ્રી એ અનુભૂતિની ઉચ્ચતાનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. સાધક આ અવસ્થામાં પરમોચ્ચતત્વનો અનુભવ કરે છે. જ્ઞાન–વિજ્ઞાન સહિતનો આ અનુભવ છે. જ્ઞાનનો વિશેષરૂપે અનુભવ કરવો તેને શંકર વિજ્ઞાન કહે છે તે જ નિશ્ચિયાત્મિકા બુદ્ધિ છે. મનોમન કોશ ઉપર વિજ્ઞાનમય કોશ કહેલો છે તે અહીં નોંધવું જોઈએ શ્રુતિએ એટલે કે વેદે વર્ણ વેલુ ને તર્ક અનુમાનાદિ પ્રમાણથી સિદ્ધ કરેલું સત્ય આપણા જીવનના તારે તારે વણાઈ જવું જોઈએ. જે આત્મશકિતએ વેદ સરજાવ્યા તે શકિતનો કંઈક અંશે આપણે સ્વાનુભવ દ્વારા મેળવવો જોઈએ. જેમ ઈન્દ્રિયો વડે થતા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પરથી આપણે સૃષ્ટિને વિષે ખ્યાલ બાંધીએ છીએ. તેમ અપરોક્ષ અનુભવ યા સાક્ષાત્કાર દ્વારા મળેલા જ્ઞાન પરથી ઈશ્વર અથવા પરબ્રહ્મ વિશેની કલ્પના ઘડીએ છીએ. સત્યનું દર્શન અથવા સત્યનો અનુભવ એ ભાવનાનો ઉદ્રેક નથી કે મનની કોરી કલ્પના નથી. પણ મનુષ્યના સમગ્ર વ્યકિતનો, તેનો સકલ આત્માનો પરબ્રહ્મ સાથેનો અધ્યાત્મયોગ છે. આ પ્રકારના આધ્યાત્મિક અનુભવને બહારના બીજા કોઈ પ્રમાણની જરૂર નથી. કારણકે તે તો સ્વતઃસિદ્ધ છે. યોગી તેને સંશધન કાળમાં શુદ્ધ સ્વરૂપે અનુભવી શકે છે. સોક્રેટીસે પણ આ પ્રકારના અવર્ણનીય અનુભવની વાત કરેલી છે અને પ્લેટો પણ જે અપરોક્ષ દ્રષ્ટિ વડે શુભનું આંકલન થતું હોય તેને Ineffable અવર્ણનીય કે અવ્યાખ્યેય આનંદ કહે છે. શંકર પણ બ્રહ્માનુભવને અવ્યાવ્યેય કહે છે. પશ્ચિમના મહમી સંત પ્લોટિનસ એટલા માટે તો પરમ સાધનાને 'એકાકી ભણી એકાકીનું ઉડયન' કહે છે.

માણસ જયારે પોતાના અંતરમાં જ ઉંડી ડૂબકી મારે છે ત્યારે તેને જે એક 'પરમ પદાર્થ' મળે છે. તેને પછી તે સર્વમાં પણ પામે છે. આવી એકાંતિક લગની વિષે કબીર કહે છે કે

‘मैं लगा उस एकसे एक भया सब मांही,

सब मेरा, में सबनका, तहाँ दूसरा नांही’,

(૧૬)

૬.૧૩.૫ બુદ્ધિ અને અપરોક્ષ અનુભવ :–

(૧૭)

૬.૧૪ આચાર્ય કે ગુરુનું સ્થાન :–

(૧૮)

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ।। ९.१

૬.૧૫ પરાવિદ્યા અને અ–પરાવિદ્યા :

(१८)

‘सा विद्या या विमुक्तये’

(१८)

(૨૦)

૬.૧૬. સ્વત : પ્રામાણ્યવાદ :–

(૨૧)

અદ્વૈત વેદાંત મુજબ જ્ઞાન એ માત્ર સ્વયંપ્રકાશ જ નહી પરંતુ સ્વતઃપ્રમાણ પણ છે. જ્ઞાનનું સ્વત : પ્રમાણ્ય સ્વીકાર્યા વગર સત્યની ખરી અને ઉપયોગી એવી કસોટી પ્રાપ્ત કરવી શકય નથી. આ બારામાં શાંકરવેંદાન્ત મીમાંસા જોડે પૂર્ણ પણે સંમત છે. : પરંતુ જ્ઞાનનો સ્વતઃપ્રમાણ્યનો સિદ્ધાંત ખાસ કરીને નૈયાયિકો દ્વારા ખૂબ ટીકાને પાત્ર બન્યો છે. સાંખ્યકારો માને છે તેમ જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય તથા અપ્રામાણ્ય એ જ્ઞાનના ગર્ભિત કે અંતગર્ત લક્ષણો નથી. પરંતુ જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય કે અપ્રામાણ્ય તો જ્ઞાન બાહ્ય એવી શરતો દ્વારા નકકી થાય છે, એમ નૈયાયિકે કહે છે જ્ઞાન જેવું ઉત્પન્ન થાય છે કે તરત જ તે યથાર્થે છે કે અયથાર્થ તે જાણી શકાતું નથી. જ્ઞાનની યથાર્થતા કે અયથાર્થતાનું ભાન તો જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી થોડા સમયે

(૨૨)

૬.૧૭ સત્યનું સ્વરૂપ અને તેની કસોટી :–

SYSTEM OF

COHERENT EXPERIENCE UNDIFFERENCEDUNITY

CONSTITUTIVE EPISTEMIC

૬.૧૮. અધ્યાસ :–

(૨૪)

૬.૧૮.૧ જ્ઞાનધ્યાસ :–

(૨૫)

૬.૧૮.૨ અર્થાધ્યાસ :–

(૨૬)

અર્થાધ્યાસના છ પ્રકાર મનાય છે.

૬.૧૮.૨.૧ કેવળ સંબંધાધ્યાસ :–

૬.૧૮.૨.૨ સંબંધ રહિત સંબંધીનો અધ્યાસ :–

૬.૧૮.૨.૩ કેવળ ધર્માધ્યાસ :–

૬.૧૮.૨.૪ અન્યોન્યાધ્યાસ :–

૬.૧૮.૨.૫ ધર્મ સહિત ધર્મીનો અધ્યાસ :–

૬.૧૮.૨.૬ અંતરાધ્યાસ :–

(૨૭)

૬.૧૯ સ્વરૂપાધ્યાસ :–

૬.૨૦ સંસર્ગાધ્યાસ :–

(૨૮)

અધ્યાસ પરત્વે કાર્યધ્યાસ અને કારણાધ્યાસ એવા પણ બે પ્રકારો પાડેલા જોવા મળે છે.

૬.૨૧ કાર્યાધ્સ :–

(૨૯)

૬.૨૨ કારણધ્યાસ :–

(૩૦)

૬.૨૩ મિથ્યાજ્ઞાન (અવિદ્યા) :–

(૩૧)

૬.૨૪ અનિર્વચનીયતાવાદ :–

(३२)

પ્રકરણ–૬

સંદર્ભ સૂચિ

र

र

र

र

र

र

र

ટ

ટ

ટ

ટ

ટ

ટ

ટ

ટ

ર

ર

ર

ર

ર

ર

ર

ટ

ટ

ટ

ટ

ટ

ટ

ટ

ટ

પ્રકરણ – ૭

શંકરાચાર્ય અને નીતિ

૭.૧ વેદાન્ત નીતિશાસ્ત્ર

૭.૨ કર્મસિધ્ધાંત તથા સંકલ્પ સ્વાતંત્ર્ય

૭.૩ વેદાન્તમાં સંકલ્પ સ્વાતંત્ર્યનું સ્થાન

૭.૪ શુભ તથા અશુભ કાર્યો

પ્રકરણ – ૭

શંકરાચાર્ય અને નીતિ

૭.૧ વેદાન્તનું નીતિશાસ્ત્ર :–

ઈશ્વર સાથે ઐકય કે તાદાત્મ્ય સાધવું એને વેદાન્ત પોતાનો આદર્શ માને છે અનેકતા અર્થાત્ નાનાત્વથી ભરેલા આ જગતમાં રહેવું અને પોતાના સંકુચિત આત્મા પર જ બધો આધાર રાખવો એ ખરેખર દુર્ભાગ્ય છે. માણસનું સાચું લક્ષ્ય તો જે કારણોને લીધે તેને આ જગતમાં આવવું પડયું હોય, સંસારમાં જન્મ લેવો પડયો હોય તે કારણોને દૂર કરવાનું છે અનેકતામાંથી પાછા ફરી એક અક્ષરબ્રહમમાં વિલીન થઈ જવું એ આદર્શ ધ્યેય છે, એ જ પરમ પુરૂષાર્થ છે નીતિનિયમ સદાચાર વ. વિષે વેદાન્ત જે કાંઈ નિરૂપે છે તે આ ધ્યેય કરતાં ગૌણ છે કર્તવ્ય એ પૂર્ણત્વની પરાકાષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે. નીતિનિયમનું આચરણ આપણને એ પૂર્ણત્વ તરફ દોરી જાય છે અને એટલા માટે જ તેની કિંમત છે. જીવાત્માની અદમ્ય ઝંખના પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરવાની છે, તેના હૃદયમાં પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટેની આધ્યાત્મિક વૃત્તિ રોપાયેલી છે. આ મૂળ પ્રેરણાનું જે બાહય અને પ્રગટ રૂપ છે તે સદાચાર છે નીતિનિયમ એ પૂર્ણ બનવાનું નિમંત્રણ છે.

અહીં કોઈ એમ શંકા ઉઠાવે છે કે જે કંઈ છે તે બધું જો એક જ હોય 'नेहनानास्ति किंचन'

‘तत्वमसि’

(૧)

૭.૨ કર્મસિધ્ધાંત તથા સંકલ્પસ્વાતંત્ર્ય :–

Determinism

٣

(૨)

૭.૩ વેદાન્તમાં સંકલ્પ સ્વાતંત્ર્ય નું સ્થાન :–

(૩)

૭.૪ શુભ તથા અશુભ કાર્ય :–

(४)

પ્રકરણ – ૭

સંદર્ભસૂચિ

τ

τ

τ

τ

પ્રકરણ – ૮

મધુસૂદન સરસ્વતી અને કર્મ

૮.૧ કર્મ

૮.૨ સ્વાભાવિક કર્મ

૮.૩ નિયત કર્મ

૮.૪ સહજ કર્મ

૮.૫ યજ્ઞ કર્મ

૮.૬ યજ્ઞના તત્વો

૮.૭ પંચમહાયજ્ઞો

૮.૭.૧ બ્રહ્મયજ્ઞ

૮.૭.૨. દેવયજ્ઞ

૮.૭.૩ પિતૃયજ્ઞ

૮.૭.૪ ભૂતયજ્ઞ

૮.૭.૫ મનુષ્યયજ્ઞ

૮.૮ લોકસંગ્રહાર્થે

પ્રકરણ - ૮
મધુસૂદન સરસ્વતી અને કર્મ

૮.૧ કર્મ :-

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसञ्ज्ञितः ।। ८.३

પ્રશ્નના ક્રમથી જ નિર્ણય કરવા પર પ્રશ્નકર્તાની અભીસ્ટસિદ્ધિ થઈ શકે છે આ અભિપ્રાયથી આ શ્લોકમાં ભગવાને ત્રણ પ્રશ્નોના ક્રમશઃ નિર્ણય કર્યો છે. આ પ્રકાર બીજા શ્લોકમાં પણ ત્રણ પ્રશ્નોના તથા ત્રીજામાં એક પ્રશ્નનો નિર્ણય થયો છે. એવો તેમનો વિભાગ છે. અહિંયા બ્રહ્મશબ્દથી નિરૂપાધિક બ્રહ્મ જ વિવક્ષિત છે, સોપાધિક નથી. આ રીતે પહેલા પ્રશ્નો જવાબ આપે છે. અક્ષર જે ક્ષરિત (વિનષ્ટ) ન હોય અર્થાત્ અવિનાશી અથવા જે બધામાં વ્યાપ્ત હોય અર્થાત્ સર્વવ્યાપક શ્રુતિને 'હે ગર્ગિ ! બ્રાહ્મણ લોકો આ અક્ષરને અસ્થૂળ અને અગુણ બતાવે છે. આ રીતે આરંભ કરીને વચ્ચમાં હે ગાર્ગિ ! આ અક્ષરના શાસનમાં જ સૂર્ય અને ચંદ્રમાં આકાશમાં ટકયા છે. તેમનાથી અલગ બીજો કોઈ દ્રષ્ટા નથી. વગેરે વિચાર કરીને અંતમાં હે ગર્ગિ ! ચોક્કસ આ અક્ષરમાં જ આકાશ ઓત-પ્રોત છે. આનાથી અલગ બીજો કોઈ દ્રષ્ટા નથી. આ રીતે ઉપસંહાર કહ્યો છે. જે બધી ઉપાધિઓથી રહિત, સર્વત્ર શાસન કરવા વાળા, અવ્યાકૃત અને આકાશપર્યન્ત સંપૂર્ણ પ્રપંચ્ચને ધારણ કરવા વાળો તથા આ શરીર અને ઈન્દ્રિયસંઘાતમાં તેમનો સાક્ષી નિરૂપાધિક ચૈતન્ય છે. તેમને અહિંયા બ્રહ્મ બતાવવું અભીષ્ટ છે. તેમનું 'પરમમ્' આ શબ્દથી વિવરણ કરે છે. પરમ અર્થાત્ સ્વ પ્રકાશ પરમાનંદ સ્વરૂપ, કેમકે પ્રશાસન અને સંપૂર્ણ જડવર્ગને ધારણ કરવારૂપ લીંગ તેમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, જેમ કે 'अक्षराम्बरान्तधृतेः'

'रथकार'

'अक्षर'

‘ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म’

‘वर्षा मे रथकार जाति आधान करे’ ‘रथकार’

‘आकाशस्तल्लिङ्गात’

‘आज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवते’

‘आ’ ‘काशते’

'होम'

(૧)

૮.૨ સ્વાભાવિક કર્મ :-

(૨) મનમાં કર્મજન્ય શુધ્ધિ ન હોવાથી બાહ્યવિષયમાં હંમેશા પુરૂષની પ્રવૃતિ હોય છે આ 'ન હીતિ' થી કહે છે. અહિંયા 'હિ' હેત્વર્થક છે પ્રસિધ્ધાર્થક નથી હિ પસ્માત્, અજિતેન્તિદ્ર ઈન્દ્રિયવશં પ્રાણી એક ક્ષણ પણ કોઈ પણ સમયમાં કર્મના વિના રહી શકતા નથી. હંમેશા વૈદિક, વાલૌકિક, કર્માનુષ્ઠાનમાં વ્યાપૃતચિત રહે છે. આ કહ્યું, આ કરે છે, આ કરવું છે. એટલા માટે આટલી સામગ્રી એકત્રિત છે. બાકીના માટે આ વ્યાપાર કરે છે વગેરે ચિંતાથી ચિત્ત વ્યાકુળ રહે છે. કર્મ ફળ કામનાથી જ કરવામાં આવે છે આ ફલાર્થી શુધ્ધ ચિત્ત નથી હોય શકતું, એટલા માટે ફળ તત્કર્મરૂપ સન્યાસ તેમને નથી થતો.

અવિદ્વાન કર્મ વિના કેમ નથી રહી શકતો ? કારણ એ છે કે પ્રાણીમાત્ર ચિતશુધ્ધિ રહિત છે આમ પરાધીન હોય છે. જેમનું ચિત્ત શુધ્ધ છે તે જ સ્વતંન્ત્ર છે અન્ય બધા પ્રકૃતિથી પરતન્ત્ર છે. પ્રકૃતિ જે ઈચ્છે છે તે કરે છે. પ્રકૃતિના સત્વ-રજ-તમ એ ત્રણ ગુણ છે એ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થાય છે.

એમ ન કહો કે એ ત્રણેય ગુણો નિત્ય છે તેમની ઉત્પત્તિ કયાં ? ઉત્પત્તિનું તાત્પર્ય અભિવ્યકિતથી છે. એતત્ત્રિગુણાત્મક જ તો પ્રકૃતિ છે પછી પ્રકૃતિથી

૮.૩ નિયતકર્મ :-

नियतं कुरू कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्धयेदकर्मणः ।। ३.८

(૩) આ પ્રકારના બંને વિશેષ વિષય છે, આમ, મનથી જ્ઞાનેન્દ્રિઓનો નિગ્રહ કરી કર્મેન્દ્રિયોથી યુકત તે પૂર્વ જન્મમાં મનની શુધ્ધિને માટે કર્મ નથી કર્યા. માટે નિત્યકર્મ કરો નિયતથી નિત્યકર્મનો લાભ કેમ થાય છે. કામ્પકર્મોના વિધાયક વાકયમાં વિધિને ઉદ્દેશ્ય ફળનો સંબંધ નિયમથી રહે છે યથા 'સ્વર્ગકામો યજેત' વગેરે અહિંયા સ્વર્ગકામનો ઉદ્દેશ્યકર યોગનું વિધાન છે. જે સ્વર્ગને ઈચ્છે, તે યોગ કરે, યોગવિધિના ઉદ્દેશ્યમાં સ્વર્ગનું ફળ શ્રુત છે. એટલે આ કામ્ય કર્મ છે અને જે કર્મ વિધાયક વાકયથી ઉદ્દેશ્યાંસમાં ફળાભાવ નિયત છે. 'અહરહઃસન્ધ્યામુપાસીત' વગેરે ત્યાં શુચિ વિહિતકાલજીવિત્વકે ઉદ્દેશયથી નિત્યકર્મનો સન્ધ્યાનું વિધાન છે, એટલે ઉદ્દેશ્યાંસમાં ફળ ભાવ હોવાથી ત્યાં નિયતવાકય છે એ વિહિત સન્ધ્યા નિયતકર્મ છે. આમ, અગ્નિહોત્રાદિ શ્રૌત નિત્યકર્મ છે. આમ જે પંચમહાયજ્ઞ આદિ કર્મ છે તેમની નિત્યકર્મથી પ્રસિધ્ધિ લોકોમાં છે તેમને કરો પુષ્મદર્થમાં મધ્યમપુરૂષ હોય છે. આમ, મધ્યમપુરૂષ 'કુરુ' થી જ 'ત્વમ્' નો લાભ સિધ્ધ છે પછી 'ત્વં' શબ્દનો પ્રયોગ કેમ

૮.૪ સહજ કાર્ય :-

(૪) ત્યાં - આ બંને જ પ્રકારના જન્મોમાં પૂર્વદેહિક પૂર્વ દેહમાં હોવા વાળા સંપુર્ણ કર્મોનો સંન્યાસ, ગુરૂના શરણમાં જવું તથા શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરવું આમાંથી જેમનું જયાંસુધી આચરણ કર્યું છે. ત્યાં સુધી જ તે બ્રહ્મા ઐકય વિષયિની બુદ્ધિથી સંયોગ થઈ જાય છે. અર્થાત્ તેથી તેને સાધન સમુહોની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. કેવળ તેમની પ્રાપ્તિ જ નથી થતી પરંતુ પછી તેમની પ્રાપ્તિને અનન્તર તે ભૂયઃ અધિક અર્થાત પ્રાપ્ત કરેલ ભૂમિથી આગળની ભૂમિકા સંપાદન કરે અને સંસિદ્ધિ એટલે મોક્ષને માટે પ્રયત્ન કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે તે મોક્ષ પર્યન્ત ભૂમિકાને સંપાદન કરે છે. 'તમારો પણ પવિત્ર અને શ્રીમાનોના કુળમાં યોગભષ્ટ જન્મ થયો છે. આમ પૂર્વ વાસનાને કારણે તને અનાયાસ જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ જશે.' આ સૂચિત કરવાને માટે 'હે કુરૂનંદન' આ સંબોધનથી મોટા પ્રભાવશાળી કુરૂનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

ભગવાન વસિષ્ટના વચનમાં પણ આ અર્થ અભિવ્યકત થયો છે. જેમ શ્રીરામજી પૂછે છે 'ભગવાન ! પહેલી, બીજી અથવા ત્રીજી ભૂમિકા પર આરૂઢ થઈ મરેલા પુરૂષની કેવી ગતિ હોય છે ?' આના પહેલા સાત ભૂમિકાઓની વ્યાખ્યા કરેલ છે. તેમા નિત્યાનિત્યં વસ્તુ વિવેક પૂર્વક એહિક અને આભુષ્મિક વિષય ભોગથી વૈરાગ્ય તથા શમ, દમ, શ્રદ્ધા, તિતિક્ષા આમ સર્વ કર્મ સંન્યાસ વગેરે પૂર્વે થવા વાળી જે મોક્ષની ઈચ્છા છે તે શુભેચ્છા નામની પહેલી ભૂમિકા છે. અર્થાત્ એ સાધન ચતુષ્ટય રૂપ સંપતિ છે. તેના પછી ગુરૂની પાસે જઈ વેદાન્ત વાકયોનો વિચાર કરવા રૂપ બીજી ભૂમિકા છે તેને શ્રવણ મનન રૂપ સંપત્તિ પણ કરી શકીએ છીએ. પછી શ્રવણ અને મનનથી પૂર્ણતઃ નિષ્પન્ન થઈ તત્વજ્ઞાની નિઃસન્દિગ્ધતારૂપા તન મનના નામની ત્રીજી ભૂમિકા અર્થાત્ નિદિધ્યાસન સંપત્તિ છે. ચોથી ભૂમિકાતો તત્વ સાક્ષાત્કાર જ છે. તથા પાંચમી, છઠ્ઠી અને સાતમી ભૂમિકાઓ જીવન મુકિતના અવાન્તર ભેદ જ છે. એવી પહેલા ત્રણ અધ્યાયમાં વ્યાખ્યા કરવામાં આવેલી છે. તેમાં ચોથી ભૂમકાને પ્રાપ્ત થઈ મરેલા પુરૂષને જીવનમુકિતનો અભાવ રહેવા છતાં પણ તેમને વિદેહ મોક્ષમાં કોઈ સંદેહ નથી. આથી આગળની ભૂમિકાઓને પ્રાપ્ત થયેલો પુરૂષ તો જીવિત રહેવા છતાં પણ મુકત જ છે. પછી તેમની વિદેહમુકિતના વિષયમાં તો કહેવુ જ શું ? આમ આ ચાર ભૂમિકાઓના વિષયમાં તો કોઈ શંકા જ નથી. પરંતુ

૮.૫ યજ્ઞ કર્મ :-

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपर्ा तः ।

वेदावदरताः पार्थ नान्यदस्तीतिवाहिनः ।। ૨.૪૨

(૫) અવ્યવસાયિયોની વ્યવસાયાત્ક બુધ્ધિ કેમ નથી હોતી, પ્રમાણ તો બંને માટે સમાન છે જે વેદ વાકયથી વ્યવસાયયિયોને તે બુધ્ધિ થાય છે તે વેદવાકયોથી અવ્યવસાયિયોની તે બુધ્ધિ નથી હોતી. આમાં શું કારણ છે ? કારણ પ્રતિબન્ધકબાહુલ્ય છે. આ કહે છે. 'યામિમામ્' વગેરે ત્રણ શ્લોકોથી કર્મકાંડને વિદ્વાન્ જે આ કર્મકાંડવાણીને કહે છે તદ્વાકયોત્કફલરાગવાશીભૂત આમ તદપહતચિતવાળાને વ્યવસાયત્મક બુધ્ધિ નથી હોતી આ અન્વય છે, આ 'સ્વાધ્યાયોઙધ્યેતવ્યઃ', આ અધ્યયનવિધિને વિષયરૂપથી પ્રસિધ્ધિ ઋગ, યજુ: સામલક્ષણાત્રયી કેવી છે. પુષ્પિતામ્ – જે ફૂલ પલાસને સમાન સદા રમણીય છે. પરિણામ પર દ્રષ્ટિ ન આપવાથી બીજા વૃક્ષોથી વધારે પલાસ જેમ સારા પ્રતીત થાય છેઉ તેમ આ છે પલાસ ખિલવાથી વધારે સુંદર દેખાય છે. પરંતુ તેમાં પુષ્પ જ હોય છે ફળ નહીં આમ ફળ વગરનું છે. આથી સદા રમણીય છે માત્ર જોવા માટે છે સદા રમણીયત્વમાં હેતું છે. સાધ્ય, ફળ, સાધન કર્મ, તત્સબંધ – ઉપાયોયેવભાવ અને ફળની સાથે આત્માને સ્વસ્વાભિભાવ વગેરેનું પ્રતિપાદન છે તથા ફળ પણ સાતિશય છે. નાનું-મોટું છે નિરતિશય એટલે જેનાથી ઉત્તમ ન હોઈ શકે અર્થાત્ સર્વોત્તમ પૂર્ણ ફળ પણ કેમ નથી ? 'જન્મ' વગેરે જન્મ, કર્મ અને ફળ એ ત્રણેય ને આપવા વાળી છે. આત્માનો જન્મ અભૂત્વા ભવન તો નથી હોતો, આમ 'અપૂર્વશરીરેન્દ્રિયાદ્વિ સંબંધ' કહયો. શરીરેન્દ્રિયાદિ સંબંધ જીવનપર્યન્ત રહે છે. તન્નિમિતક જન્મ વ્યવહારાપતિપરિહારાર્થ 'અપૂર્વ' કહયો ઉત્પતિનો ક્ષણમાં અપૂર્વ શરીરાદિસંબંધ છે આગળ પૂર્વ શરીરાદિનો સંબંધ છે અપૂર્વ શરીરાદિનો નહિ. એટલે તે દોષ નથી, જન્માધીન જ કર્મ છેઉ કેમ કે કર્માનુષ્ઠાનમાં તતપૂર્ણ અને આશ્રમનાં અભિમાન નિયત નિમિત છે. બ્રાહ્મણોનું જે વિહિત કર્મ છે. તેમનું બ્રાહ્મણાભિમાની જ કરે છે આમ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શુદ્રઆદિમાં પણ નિયમ છે. આશ્રમ યોગ્ય કર્મ આશ્રમાભિમાની જ કરે છે, અન્ય નહી. આ અતિસ્પષ્ટ છે કર્માધીન ફળ છે, જે જેવું ઉત્તમ, મધ્યમ કર્મ કરે છે, તે એવું ફળ ભોગવે છે. ફળ એક અને પારલૌકિક ભેદથી બે પ્રકારના છે. એહિક પુત્ર, પશુ આદિ અને પારલૌકિક

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ।। ३.९

(૬) 'કર્મણા બધ્યતે જન્તુઃ' આ સ્મૃત્તિથી સ્પષ્ટ છે કે કર્મ થી જ પ્રાણી બધ્ધ થાય છે. અર્થાત્ કર્મ જ બંધન છે. મુમુક્ષુ એનાથી મુકત થવા ઈચ્છે છે. હું પણ મુમુક્ષું છું પછી મારા માટે વિપરીત ઉપદેશ કેમ, મુકિત ઈચ્છાથી કર્મ કરવું એ તો વિપરીત છે.

'યજ્ઞાર્થાત્' આ 'યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુ' વગેરે શ્રુતિથી યજ્ઞશબ્દાર્થ અહિંયા વિષ્ણુ ભગવાન છે. 'યજ્ઞઃઅર્થઃ પ્રયોજન યસ્ય તત્, તસ્માત્' પરમેશ્વરને આરાધનાર્થ જે કર્મ કરવામાં આવે છે તેમને અતિરિકત જે કર્મ થાય છે તે બંધન છે. આ તે સ્મૃતિના

૮.૬ યજ્ઞના તત્ત્વો :-

(૭)યજ્ઞ થી કેવળ પારલૌકિક જ ફલ પ્રાપ્તિ નથી થતી પરંતુ આ લોકમાં પણ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે આ કહે છે – 'હષ્ટાન' વગેરેથી પરલોકમાં જે ફળ સ્વર્ગાદિ હોય છે તે પારલૌકિક છે. જે ફળ આ લોકમાં જ ભોગાર્થ મળે છે તેમને એહલૌકિક કહે છે. યજ્ઞાદિથી બંને ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ઈષ્ટ ઈચ્છાવિષય ભોગસાધન પશુ, અન્ન, સુવર્ણ, રજત આદિ આપલોકોને દેવતા આપશે કેમ ? આપ લોકોને યજ્ઞમાં દેવતાઓને સન્તુષ્ટ કર્યા છે દેવતા ૠણી રહી શકતા નથી તે ખુબ જાણે છે કે 'કૃતે ચ પ્રતિકર્તવ્યમેષ ધર્મઃ સનાતનઃ વિષયપ્રાપ્તિ તદ્દુપભોગનું સામર્થ્ય આપ લોકોમાં દેવાધીન જ છે. મનુષ્ય દેવતાનો ૠણી છે. જે મનુષ્યને દેવતાઓને ભોગસાધન આ કામનાથી આપ્યું છે કે આ યજ્ઞમાં

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ।। ३.१०

(૮) બ્રહ્માજીના આદેશથી પણ એ નિશ્ચિત છે કે અધિકારીઓએ કર્મ કરવું જોઈએ યજ્ઞ શાસ્ત્રસહિત કર્મ સમુદાયનું ઉપલક્ષણ છે 'તેને સહ વર્તતે હતિ' સહયજ્ઞા વોપસર્જનસ્પ' આ સુત્રની સહના સ્થાનમાં વિકલ્પથી 'સ' આદેશ થાય છે. અતઃસયજ્ઞાઃ આ આ બે પ્રયોગ સાધું છે પૂર્વકલ્પમાં પ્રજા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય આ ત્રણેયને સૃષ્ટિ કહયા શું કહયા ? આ યજ્ઞથી અને સ્વાશ્રમોચિતધર્મોના અનુષ્ઠાથી પોતાની વૃધ્ધિ કરી ઉત્તરોત્તર સમૃધ્ધિનો વધારો કરો તેનાથી વૃધ્ધિ કેમ થાય ? આ યજ્ઞનાત્મક ધર્મ આપ લોકોને ઈષ્ટપ્રદ છે જે જોઈએ છે તે ફળ તે આપશે તેથી આ આપ લોકોને મોટી કામના છે. પણ બ્રહ્મા કેવળ કામ્યયજ્ઞો જ 'ઈષ્ટધુક નથી કહી રહયા અન્યથા 'નિત્ય' કર્મોનો સંગ્રહ નહી થાય. કામ્યકર્મનો 'મા કર્મફલહેતુર્ભૂઃ' આ વચનથી પ્રતિષેધ હોવાથી તેમનો પ્રસંગ જ નથી. પરંતુ ચિતશુધ્ધિ સમ્પાદક કર્મોનો જ અહિંયા અવશ્ય કર્તવ્યત્વેન ઉપદેશ છે. જેમને ન કરવાથી ચિત્તશુધ્ધિ થતી નથી, કરવાથી ચિત્તશુધ્ધિ થાય છે. આમ યજ્ઞ શબ્દનું આવશ્યક કર્મોય લક્ષયાર્થક માનીને નિત્યકર્મોનો પણ સંગ્રહ કર્યો છે. પરંતુ તે ઈચ્છીતફળ આપતા નથી અન્યથા તેમાં પણ કમ્પત્વાપત્તિ થઈ જાય છે. પ્રધાન ફળનો નિર્દેશ તદુત્પતિ બોધક વાકયોમાં નથી એટલા માટે તેને અફળ કહયા છે. નિત્યકર્મ ન કરવાથી પાપ થાય છે. કરવાથી પાપ થતું નથી, પાપ દુઃખનું કારણ છે પ્રત્યવાયપરિહાર દ્વાર દુઃખ મુકિત ફળ નિત્યકર્મોનો છે. જેમ કાંટાવાળી ભૂમીમાં ચાલવાથી કાંટો વાગવાનું દુઃખ થાય છે. આ અભિપ્રાયથી કામધુક તે પણ છે. આ પ્રજાપતિનો અભિપ્રાય છે. ધર્મસૂત્રકાર આપસ્તલએ પણ કહયું છે 'તધથેત્પાદિ' વચન ઉપર જોઈએ આ વચનનો અર્થ પહેલા કહી ચૂકયા છે જેમ ફલાર્થ આંબાને લગાવવાથી છાપા, ગંધી, ફળ થાય છે તેમ ધર્મ કરવાળાને અર્થ

૮.૭ પંચ મહાયજ્ઞ :-

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।

यज्ञाद्भावति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ।। ३.१४

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ।। ३.१५

(૯) દરેક પ્રાણી અન્નથી ઉત્પન્ન થાય છે અને અન્નની ઉત્પત્તિ વરસાદથી થાય છે અને વરસાદ યજ્ઞથી થાય છે અને યજ્ઞથી ઉત્પન્ન થાય છે.

દેવઆદી કર્મ ન કરવાથી પાપ પામે છે અને યજ્ઞથી પાપ માંથી મુક્તિ મેળ વી શકાય છે. કેવળ પોતાના માટે જ અન્ન પકાવે છે. ભોજન પાપ હોય છે. પ્રજાપતિ એ કહે છે કે જે અધિકારી છે તેને નિત્યકર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ.

માત્ર પ્રજાપતિના વાકયથી જ કર્મ કરવું જોઈએ આ વાત નથી. પરંતુ સંસારચક્રની પ્રવૃતિનું કારણ છે. તેમને ન કરવાથી જગતચક્ર ચાલશે નહી. આ માટે પણ આ કર્મ અવશ્ય ફરજ છે.

(૧૦) અન્નથી પ્રાણી થાય છે. અન્નનું ભોજન લેવાથી વિર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. વીર્યથી પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. આત્માની ઉત્પત્તિ થતી નથી. તે તો નિત્ય છે અને વરસાદથી અન્નની ઉત્પત્તિ થાય છે.

તે તો કામ્ય કર્મ છે. તેનો સમાવેશ નિત્યકર્મોમાં થતો નથી નિત્યકર્મથી વરસાદની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ વિષયમાં પ્રશ્ન છે.

બરાબર છે એ તો આપ માનો છો કે કર્મજન્ય અપૂર્વથી વરસાદની ઉત્પત્તિ

(૧૧) યજ્ઞકારણ ભૂત કર્મનું કારણ બ્રહ્મ વેદ છે. બ્રહ્મ વેદ પ્રમાણ છે. જેનાથી 'स ब्रह्मसमुद्भवः'

(૧૨) જો ઈન્દ્રિયારામ નથી પરંતુ પરમાર્થદર્શી જ્ઞાન છે. તે જગચક્રપ્રવર્તક કર્મ નથી કરતો તો પણ તેમને પાપ લાગતું નથી. કેમ ! તે કૃતકૃત્ય છે. તે પોતાના બધા કર્તવ્યો કરી ચૂક્યો છે. ઈન્દ્રિયારામ પુરૂષ માળા, ચંદન માંજ અનુભવ કરે છે અને ઉત્મોત્તમ અન્ન પાનથી તૃપ્ત હોય છે. તેમાંજ પોતાનું સૌભાગ્ય માને છે. ઘોડા, હાથી, સોના, ચાંદી મળતી રહે, શરીરમાં રોગ ન હોય કેમકે રોગી શરીરને સુખ

(૧૩) અદ્વૈતાત્મદર્શનથી દ્વૈતવિષયક જ્ઞાનનો ઉપમર્દન હોવાથી વિષયોનો પણ ઉપમર્દત હોય જાય છે. તે એ જ નથી, તો તેના દ્વારા સુખેચ્છા કેમ છે ? સંસ્કારાત્મના અનુવૃત હોવાથી પણ તજજન્ય સુખ આત્માસુખથી જન્મે છે. આથી તે પણ વિષયસુખની કામના કરતા નથી રાજયસુખભોકતા ભિક્ષાસુખને ચાહતા નથી તે સ્પષ્ટ છે આત્માનંદમાં ક્ષુદ્રાનંદ અંતઃર્ભૂત છે.

જેવી રીતે રતિ, તૃપ્તિ અને તૃષ્ટિ દ્વૈતમાં હોય છે. આત્મવ્યકિતરિકતવસ્તુની અભાવદશામાં જેમ આત્મા જ કેવળ સ્વયં પ્રકાશ રહે છે અને જ્ઞાની પોતાને સ્વયં પ્રકાશાનંદસ્વરૂપ માને છે. તો આત્મારતિ, આત્મતૃપ્તિ, આત્મતૃષ્ટિ કેમ હોય છે. રતિ તૃપ્તિ વગેરે પદાર્થ જ નથી તો આત્મરતિ કેમ કહી શકાય છે ?

સત્ય છે અહિંયા અનાત્મવિષયક રતિ તૃપ્તિ ગૃહીત છે. આથી ઔપચારિક પ્રયોગ છે. 'આત્મરતિઃ આત્મતૃત્ય આત્મનિ તુષ્ટ ઈત્યાદિ' આ પ્રકારના કથનગીતામાં માં નથી. પરંતુ શ્રૃતિમાં પણ એમ જ કહયું છે કે 'આત્મક્રીડ આત્મરતિઃ' વગેરે એકાકારને અનુકર્ષણ કરે છે. અન્ય બેમાં એકકરા છે કેવળ તૃપ્તમાં ચકાર છે આ અર્થ પણ પૂર્વોત્તર બુધ્ધિવક્ષિત છે. આથી ચકાર એકાકાર ખેંચવાને માટે છે અને ખેંચવા 'આત્મન્યેવ તૃપ્તઃ' આ અર્થનો બોધ કહે છે કે જે કોઈ મનુષ્ય આવી રીતે છે તે કૃતકૃત્ય છે. બ્રાહ્મણત્વાદિ લાભથી કોઈ કૃતકૃત્ય નથી.

આત્મતૃપ્ત અહિંયા ચકાર એવકારાનુંકર્ષશાર્થ છે પણ 'આત્મન્યેવ ચ સન્તુષ્ટઃ' અહિંયા ચકાર કેમ ત્યાં તો એકાકાર સ્વતઃ છે.

અહિયા સમુચ્ચયાર્થ, રતિ, તૃપ્તિ, તુષ્ટિનો સમુચ્ચય છે એવકા સમુચ્ચય અર્થ નથી. આદર્શ જ્ઞાનીને કોઈ પણ કર્મમાં અધિકાર નથી, કેમ ? કર્મ અધિકારમાં હેતું, તે ફળની કામના અને વિધિનિષેધમાં શ્રધ્ધા એ બંને તત્વજ્ઞાનીઓમાં નથી બંનેનું મૂળ અજ્ઞાન છે. તેમનો સમગ્રનાશ થવાથી હેતુત્વભાવથી કોઈ લૌકિક વૈદિક કર્મ કરવાનો નથી.

(૧૪) નિઃશ્રેયસ કર્મ સાધ્ય કેમ નથી ? ઉપર શ્રતિ જોવો. નિત્ય મોક્ષ અનિત્યકર્મથી નથી થતા એવકારથી જ્ઞાન સાધ્ય પણ પ્રયોજન નથી. આત્મરૂપ નિઃશ્રેયસ જે નિત્ય જ પ્રાપ્ત છે. અપ્રાપ્તિ છે કેવળ અજ્ઞાન તત્વજ્ઞાનથી જ નષ્ટ થાય છે. જયારે અજ્ઞાન તત્વજ્ઞાનથી હટાવી દિધું ત્યારે આત્મજ્ઞાની માટે એવું કોઈ પ્રયોજન રહયું નથી જેનું કર્મસાધ્ય કે જ્ઞાન સાધ્ય હોય એદશ જ્ઞાનીઓ પ્રત્યવાયપરિદારાર્થ કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. તેના પર કહે છે. 'ના' એમ. નિત્યકર્મ ન કરવાથી બે પ્રકારનો અર્થ થાય છે એક તો લોકોમાં નિંદા અને પ્રત્યવાય પ્રાપ્તિ. એ બંનેથી જ્ઞાતીઓને કોઈ મતલબ નથી કારણ કે તે લોકનિંદાસ્તુતીથી ઉદાસીન રહે છે અને પ્રત્યવાય થતો જ નથી ઉત્તરાર્ણથી સર્વત્ર ઉપપત્તિ કહે છે જે કારણથી આત્મવત્તાઓ બ્રહ્માદિવૃક્ષાન્ત બધા ભૂતોમાં કોઈ પ્રયોજનનો કોઈ સંબંધ નથી એટલે કોઈ ભૂતવિશેષઓ ને લઈને ક્રિયાસાધ્ય પ્રયોજન નથી. આ વાકયાર્થ છે. આત્મજ્ઞાનીઓ કૃતાકૃતથી કોઈ પ્રયોજન નથી. શ્રુતિ પણ એમ જ કહે છે. આગળ પણ એમને મોક્ષ ન હોય એવી ભાવનામાં સમર્થ નથી આ કથનની વિધ્નવિવારણાર્થે પણ દેવતાઓની આરાધનાની અપેક્ષા નથી. સ્વયં દેવતા વિઘ્ન કરવાથી નિવૃત છે. ઈદશ બ્રહ્મવેતા સાત ભૂમિકાભેદનથી નિરૂપિત છે. અર્થાત્ જ્ઞાનીની સાતભૂમિકાઓ છે. વસિષ્ટજાને સાતેય ભૂમિકાઓનું નિરૂપણ કર્યુ છે. નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેકપુરસ્સર ફલપર્યન્ત મોક્ષેચ્છા પ્રથમ ભૂમિકા છે. ગુરુની નજાક જઈને વેદાંતવાકય વિચારશ્રવણમનનાત્મક બીજા ભૂમિકા છે. તેમ નિદિધ્યાસનના અભ્યાસથી મનને એકાગ્ર હોવાથી સૂક્ષ્મવસ્તુગ્રહણયોગયત્વ ત્રીજા અવસ્થા છે. આ ત્રણેય ભૂમિકા સાધનરૂપ છે. તમને યોગી જાગ્રતઅવસ્થા કહે છે. કમે કે ભેદથી જગતનું ભાન થાય છે કહયું છે. "ભૂમિકાત્રિતયન્ત્વવેતદ્વામ જાગ્રદિતિ સ્થિતમ્" આ પુસ્તકમાં અભેદેન આ અપપાઠ છે. બીજા પુસ્તકમાં ભેદેન આ શુધ્ધ પાઠ છે. ત્યારપછી વેદાન્ત-વાકયથી નિર્વિકલ્પ બ્રહમાત્મૈકપકા સાક્ષાત્કાર ચોથી ભૂમિકા છે. ફળરૂપ છે. સત્વાપતિરૂપા છે. તેમને સ્વપ્નાવસ્થા કહે છે. સંપૂર્ણ જગત મિથ્યા રૂપની સ્ફૂટિત હોય છે. અદ્વૈતની સ્થિરતા એથી દ્વૈતનો નાશ થવાની સંસારને સ્વપ્ન સમાન જોવે છે. યોગીઓની આ ચોથી અવસ્થા છે. તે યોગી બ્રહ્મવેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે

૮.૭.૧ બ્રહ્મયજ્ઞ :-

(૧૫) બ્રહ્માજીના આદેશથી પણ એ નિશ્ચિત છે કે, અધિકારીઓએ કર્મ કરવું જોઈએ. યજ્ઞ શાસ્ત્ર સહિત કર્મ સમુદાયનું ઉપલક્ષણ છે. 'તેન સહ વર્તતે હતિ' સહયજ્ઞા 'વોપસર્જનસ્ય' આ સુત્રથી સહના સ્થાનમાં વિકલ્પથી 'સ' આદેશ થાય છે અતઃ, સયજ્ઞાઃ આ બે પ્રયોગ સાધુ છે. પૂર્વકલ્પમાં પ્રજા, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય આ ત્રણેય સૃષ્ટિ કહયા શું કહયા ? આ યજ્ઞથી અને સ્વાશ્રમોચિત્તધર્મોના અનુષ્ઠાનથી પોતાની વૃદ્ધિ કરો. ઉત્તરોત્તર સમૃદ્ધિનો વધારો કરી તેમાથી વૃદ્ધિ કેમ થાય ? આ યજ્ઞનાત્મક ધર્મ આપ લોકોને ઈસ્ટપ્રદ છે. જે જોઈએ છે તે ફળ તે આપશે. તેથી આ આપ લોકોને મોટા કામના છે. પણ બ્રહ્મા કેવળ કામ્યજ્ઞો જ 'ઈષ્ટધ્રુક' નથી કહી રહ્યા. અન્યથા 'નિત્ય' કર્મોનો સંગ્રહ નહી થાય. કામ્યકર્મનો 'मा कर्मफल हेतुर्भूः '

'तद्यथेत्यादि '

૮.૭.૨ દેવયજ્ઞ :-

(૧૬) શુભ ફળ આપનાર યજ્ઞ કેવો હોય છે ?

કાળાન્તરમાં પણ સ્વામી સેવા હોય છે. આ અભિપ્રાયથી જવાબ આપે છે કે આ યજ્ઞથી આપ લોકો દેવતાઓને નિસ્વાર્થ દ્વારા આપીને પરિતૃપ્ત કરો. આપ લોકો એ પરિતૃપ્ત કરેલા દેવતાઓ વરસાદ સમૃદ્ધિ, અન્ય, આદિથી આપને તૃપ્ત કરશે. કારણે યજ્ઞોથી સંતૃષ્ટ દેવતાઓ વરસાદ કરે છે. અને ધાન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. સુભિક્ષથી પ્રજા વધે છે તે સિદ્ધ અર્થ છે તે પ્રકારે આપ દેવતાઓને આપો અને દેવતાઓ આપને આપે તેવી રીતે પરસ્પર આપીને આપનું અને દેવતાઓનું બંનેનું કલ્યાણ થાય. દેવતાઓ યજ્ઞથી તૃપ્ત થાય અને આપ. લોકો સ્વર્ગનામનું પરમશ્રેયસ્કર દુઃખોથી નહી મળેલુ સુખ પામો.

૮.૭.૩ પિતૃયજ્ઞ :-

(૧૭) વેદ ધર્મમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. તેનાથી પ્રકૃતિમાં શું લાભ થયો. આ પ્રશ્નો જવાબ 'એવમ્' વગેરેથી કહે છે. સર્વ પ્રથમ નિત્યનિર્દોષ વેદનો આવિર્ભાવ પરમાત્માથી થયો, વેદથી કર્મનું જ્ઞાન થાય છે. તેવી રીતે વેદ સહિત કર્મના અનુષ્ઠાનથી ધર્મની ઉત્પતિ થાય છે. ધર્મથી મેઘમણ્ડલનો પાદુર્ભાવ થાય છે. વરસાદ દ્વારા અન્નની ઉત્પત્તિ થાય છે અન્નથી ભૂતોની ઉત્પત્તી પછી પહેલા ભૂતોનો કર્મ નિત્ય નિર્દોશ વેદથી આવિર્ભૂત થાય છે. આ પ્રકારે પરમેશ્વરથી ચાલતું સંસારચક્ર જે સર્વ જગતનું નિર્વાહક છે આ ચક્ર અનુસાર જે અનુષ્ઠાન નથી કરતાં તે અધાયું છે. તેમનું આયુષ્ય અધાયુ છે. જેમકે

૮.૭.૪ ભૂતયજ્ઞ :-

(૧૮) યજ્ઞકારણ ભૂત કર્મનું કારણ બ્રહ્મ વેદ છે. બ્રહ્મ વેદ પ્રમાણ છે. દરેક પ્રાણી અન્નથી ઉત્પન્ન થાય છે અને અન્નની ઉત્પત્તિ વરસાદથી થાય છે અને વરસાદ યજ્ઞથી થાય છે અને યજ્ઞથી ઉત્પન્ન થાય છે. દેવઆદી કર્મ ન કરવાથી પાપ પામે છે અને યજ્ઞથી પાય માંથી મુકિત મેળવી શકાય છે. કેવળ પોતાના માટે જ અન્ન પકાવે છે તે ભોજન પાય હોય છે. પ્રજાપતિ એ કહે છે કે જે અધિકારી છે તેને નિત્યકર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. માત્ર પ્રજાપતિના વાકયથી જ કર્મ કરવું જોઈએ, આ વાત નથી. પરંતુ સંસારચક્રની પ્રવૃતિનું કારણ છે, તેમને ન કરવાથી જગતચક્ર ચાલશે નહીં, આ માટે પણ આ કર્મ અવશ્ય ફરજ છે. અન્નથી પ્રાણી થાય છે અન્ન ભોજન લેવાથી વિર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. વીર્યથી પ્રાણીઓની ઉત્પતિ થાય છે. આત્માની ઉત્પત્તિ થતી નથી તે તો નિત્ય છે અને વરસાદથી અન્નની ઉત્પત્તિ થાય છે.

તે તો કામ્ય કર્મ છે તેનો સમાવેશ નિત્યકર્મમાં સમાવેશ થતો નથી. નિત્યકર્મથી વરસાદની ઉત્પત્તિ થાય છે આ વિષયમાં પ્રશ્ન છે બરાબર છે એ તો આપ માની છોકે કર્મજન્ય અપૂર્વથી વરસાદની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ન્યાય અગ્નિહોત્રાદી કર્મમાં પણ લગાવો. અગ્નિમાં શાસ્ત્રોકત રીતિથી આપેલી આહુતિ સર્વને પહોંચે છે, સુર્યથી વરસાદ થાય છે, વરસાદથી અન્ન અને અન્નથી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે.

૮.૭.૫. મનુષ્ય યજ્ઞ :-

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरूते लोकस्तदनुवर्तते ।। ३.२१

(૧૯) મારા કર્મ કરવાથી લોકસંગ્રહ કેવી રીતે થાય અથાત્ લોકો પણ કર્મ સંગ્રહ શા માટે કરે ? જે શ્રેષ્ઠ પુરૂષ કરે છે તેમનું અનુસરણ બીજા લોકો પણ કરે છે. તેમને કહે છે 'યત્' વગેરેથી પ્રધાન પુરૂષ, શ્રેષ્ઠ પુરૂષ શ્રેષ્ઠ રાજાઓ જે જે કર્મ કરે છે. જે શુભ કે અશુભ હોય તો પણ તે કર્મ બીજા લોકો કરતા રહે છે.

શાસ્ત્ર જોઈ અશાસ્ત્રીય શિષ્ટાચારોને છોડીને શાસ્ત્રીય શિષ્ટાચાર જ કેમ નથી કરતાં ?

શિષ્ચાર આચારોમાં નિર્ણાયક છે. તથા શ્રોષ્ટત્વ પ્રતિપત્તિમાં પણ શિષ્ટાચાર જ નિર્ણાયક છે. શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ લૌકિક કે વૈદિક જેમને પ્રમાણ માને છે લોકો પણ તેમની અનુવૃતિ કરે છે. તે પણ તેમને પ્રમાણ માને છે. સ્વતંત્ર પ્રમાણાન્તર માનતા નથી. આવી પરિસ્થિતિઓમાં તું પ્રધાન રાજા છો તારું લોકો સંરક્ષાર્થ કર્મ કર્તવ્ય જ છે કેમકે પ્રધાન અનુસાર લોકો વ્યવહાર હોય છે. પ્રધાન લોકો જેવા વ્યવહાર કરે છે તેમના અનુયાયી પણ તેવો જ વ્યવહાર કરે છે. આ ન્યાય લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે.

૮.૮ લોકસંગ્રહ :-

नमे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ।। ३.२२

(૨૦) આમાં હું પણ દ્રષ્ટાંત છું તેમ કહે છે. હે પાર્થ, પૃથાપૃત અર્જુન માટે કાંઈ પણ કર્તવ્ય નથી. માટે કોઈ પણ કર્મફળ મેળવવાની ઈચ્છા નથી કે આવશ્યકતા નથી તો પણ હું કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહું છું. કર્મ કરવામાં તુ મારો સંબંધી છે એટલા માટે મારું અનુસરણ કર.

(૨૧) નિષ્ફળ લોકસંગ્રહાર્થ આપને કર્મ ન કરવા જોઈએ. આ પ્રશ્નના જવાબમાં કહે છે કર્મ મારા માટે નિષ્ફળ (ફળ રહીત) છે. તો પણ બીજા લોકોના હિતાર્થે હું કર્મ કરું છું. આપના કર્મ કરવાથી બીજાનું હિત કેમ થાય ? જો હું આળશ છોડીને કદી કર્મ ન કરું તો હે પાર્થ કર્માધિકારીઓ મને શ્રેષ્ઠ સમજાને મારા આચરણને ઉત્તમ માનીને તેઓ બધી બાજુઓથી મને અનુસરશે.

(૨૨) બ્રહ્મજીજ્ઞાસુને પણ જ્ઞાનનિષ્ઠા પ્રાપ્તાર્થે અને શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસને માટે સર્વકર્મ ત્યાગલક્ષણ સંન્યાસ વગર છે. કેવળ જ્ઞાનીને જ કર્માનધિકાર છે એ બાબત નથી. પરંતુ વિરકત જ્ઞાનાર્થીને પણ અનધિકાર છે. હું વિરકત જ્ઞાનાર્થી છું મારા માટે કર્મ ત્યાગ છે આ અર્જુનની આશંકાનો ક્ષત્રિયોને સંન્યાસમાં અધિકાર નથી. આ પ્રતિપાદનથી ભગવાન નિરાકરણ કરે છે કર્મ વગેરેથી રાજાજનક, જે શ્રૃતિ, પુરાણોમાં ક્ષત્રિય વિદ્વાન છે. તે બધા કર્મત્યાગના વગર કર્મની સાથે જ શ્રવણાદિસાધ્ય જ્ઞાનનિષ્ઠારુપ સિદ્ધિઓને પ્રાપ્ત કરી છે જો આ કારણ છે તો તું પણ ક્ષત્રિય છો કે વિદ્વાન છો, કર્મ કરવાને યોગ્ય છો. અંતિમ પાદસ્થ અર્હસિ નો સંબંધ અહિંસાયા વિવક્ષિત છે. ઉત્તર પદનો પૂર્વમાં સંબંધ અનુષંગ અને પૂર્વપદનો ઉત્તરમાં સંબંધને અનુવૃતિ કહે છે. આ શાસ્ત્ર સંબંધ છે અર્હસિ ઉત્તરમાં છે પૂર્વમાં પણ તેમનો સંબંધ આવશ્યક હોવાથી આ સંબંધને આનુષંગિક કહે છે. 'ब्रह्मण इति श्रुति'

'राजा राजसूयेन स्वराजयकामो यजेत'

'चत्वारः आश्रमाः ब्राह्मणस्य'

'यथा राजा तथा प्रजाः'

(२૩) **કર્મ અનુષ્ઠાનથી જ લોકસંગ્રહ કરવો જોઈએ તત્વજ્ઞાનોપદેશથી નહી, તેમાં શું કારણ છે. આ શંકાનું સમાધાન કરે છે** 'न बुद्धिभेदम्'

'आत्मा वस्तुः अकर्ता है'

'अश्रद्धया हुतं दत्तम्'

'अज्ञष्य'

'कलौ-वेदान्तिनः

सर्वे'

'अज्ञस्य'

(२४) અહિંયા વિદ્વાનો અને અવિદ્વાનોના કર્માનુષ્ઠાન સમાન હોવા પર પણ કર્તુત્વાભિમાન તદભાવરૂપવિશેષ બંને બતાવે છે. 'सकताः कर्ममाणि'

प्रकृतिः स्त्रियाम्'

‘अहम्’ ‘अहम्’

‘तानि अहं कर्ता’

(૨૫) જે કારણથી તું એવો જ્ઞાની નથી કે પરંતુ કર્માધિકૃત જ મુમુક્ષુ જ છો આ અશકત ફળઈચ્છા વગર હંમેશા કર્તવ્ય કાર્ય જે યાવજજીવ શ્રૃતિ રહિત છે. 'તમેતં વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણ વિવિદિષન્તિ' વગેરે શ્રુતિથી આત્મજ્ઞાનમાં વિનિયુકત કર્મ નિત્ય નૈમિતિક કર્મ સારી રીતે કરો. શાસ્ત્રાનુસાર કર્મ સંપાદન કરો. ફળમાં અશકત ઈશ્વરસન્તુષ્ટયર્થ કર્મ કરતા પ્રાણી સત્યશુદ્ધિ અને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ દ્વારા પરમ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. તે પુરૂષ સત્પુરૂષ છે, બીજા નહી. આ અભિપ્રાય છે.

(૨૬) આ પ્રકાર અજ્ઞાની જ્ઞાની બંનેના કર્માનુષ્ઠાન સમાન છે. માત્ર કર્તૃત્વાભિનિવેસ અને તદભાવથી બંનેમાં વિશેષ બતાવ્યા જ્ઞાનીને ફળકામના અને કર્તૃત્વાભિમાન નથી. આ ફળને માટે આ કર્મને હું કરુ છું, આ અભિપ્રાયથી કર્મશીલ અજ્ઞાનીને ફળ કામના અને કર્તુત્વાભિનિવેશ આ બંને છે. આ પ્રયુકત વિશેષ બંનેમાં કહ્યો છે. અજ્ઞાની મુમુક્ષુ પણ સ્વકર્મોને ભગવાનમાં અર્પણ કરે અને ફળ કામના ત્યાગ કરે. આ અમુમુક્ષુ પુરૂષની અપેક્ષા વિશેષ કહે ત્યારે અજ્ઞ અર્જુનના માટે કર્મ કર્તવ્ય છે. આ દ્રઢ કરે છે ‘मयि’

‘मयि’

(૨૭) રાજાની આજ્ઞાનું પાલન ન કરવાથી જેમ પ્રજાજનોમાં ભય દેખાય છે. અને જેવી રીતે પ્રવૃત થાય છે. રાજાની અસૂયા કરી તેમના શાસનને અતિક્રમ નથી. કરતા તેવી જ સકલ લોક હે નાથ, આપની આજ્ઞાને ભયથી પાલન કેમ નથી કરતા. અસૂપા પૂર્વક તેમને અતિક્રમ ક્રમે કરે છે અને બધા પુરૂષાર્થસાધન આપના શાસનને પ્રતિકુળ કેમ થાય છે ? આ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

'સદશમ્' વગેરેથી પૂર્વજન્મકૃત, ધર્માધર્મ, જ્ઞાનેચ્છાદિ સંસ્કાર પ્રકૃતિ છે તે વર્તમાન જન્મમાં અભિવ્યકત થઈને બધાથી બળવાન હોય છે. તેમાં પ્રમાણ શ્રુતિ છે તેમને ઉપર જોવો. પૂર્વજન્મમાં જેમ ધર્માધર્મજ્ઞાનાદિ હોય છે અને તદ્નુરૂપ વાસના પર્યાય સંસ્કાર હોય છે આ જન્મમાં અપૂર્વ શરીરેન્દ્રિયાદિ સંબંધ અભિવ્યકત થાય છે તેમને પ્રકૃતિ કહે છે. તેવી રીતે પ્રાણિયોની ચેષ્ટા હોય છે ગુણદોષજ્ઞ પણ પ્રકૃતિનો અતિક્રમ નથી કરી શકતા મૂર્ખાની વાત જ શી !

અહિંયા જ્ઞાનવાનથી આત્મજ્ઞાની વિવક્ષિત છે આ તાત્પર્યથી બ્રહ્મવેતા કહ્યા. બ્રહ્મજ્ઞાનીનો વ્યવહાર પણ વિધિનિષેધને પ્રતિકૂળ હોય છે. એમા 'पश्चादिभिश्चाविशेषात्'

‘केनापि देवेन हदिस्थितेन यथा नियुकतोडस्मि तथा करोमि’

(૨૮) આ સકલ પ્રાણી પ્રકૃતિને વશીભૂત થઈને તેવી રીતે જ ચેષ્ટા કરે છે આ માની લઈએ તો લૌકિક વૈદિક ઈષ્ટાનિષ્ટ પ્રાપ્તિ પરિહારને માટે ‘स्वर्गकामांयजेत’ न कलजजं भक्षयेत्, जवरितः पथयमरनीयात् न सर्पाय अंगुलि घ्धात’

‘यजेत स्वर्गकामः’ ‘न सर्पाय

अंगुलि दधात्’

‘वीतरागजन्मा दर्शनात्’ ३-१-२४ नत्वेवाहम्’

‘इन्द्रियस्य’ ‘इन्द्रपस्पेन्द्रियस्य’

सुमेरूश्रुङानियनादि

करिष्पति’

‘प्रकृति यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्पति’

‘असुषु प्राणेषु रमन्ते इति असुराः’

(૨૯) પરવાદિ સાધારણ સ્વાભાવિક રાગદ્વેષ પ્રયુકત પ્રકૃતિને હટાવી શાસ્ત્રી જ કર્મ કરવું જોઈએ જો આ આપના ઉપદેશનો સાર છે કર્તવ્યાર્તવ્ય પથ પ્રદર્શક શાસ્ત્રને જે અધિકારી નથી તે પશુપક્ષિ વગેરે સ્વભાવતઃ સ્વહિત સાધન ભક્ષણાદિમાં પ્રવૃત હોય છે તેમની પૂર્વાજાત પ્રકૃતિ જ પ્રવૃતિનિવૃતિને નિયન્ત્રણ કરે છે. ભગવાનની એ અસીમ દયા છે કે યશ્વાદિની પ્રવૃતિને એમ નિયન્ત્રિત કર્યા છે કે તેમના જીવન નિર્વાહને માટે સ્વપ્રકૃતિવ્યતિરિકતની આવશ્યકતા જ નથી. મને અને પશુઓની પ્રકૃતિનો વિશેષ પરિચય નથી પણ ગાય – બળદની પ્રકૃતિનો થોડો પરિચય છે. તે જયારે કયારેક બીમાર થાય છે તો ભોજન છોડી દે છે અને કોઈ પણ પ્રિય વસ્તુ તેમની સામે રાખીએ સૂંઘીને છોડી દે છે અને ખાતા નથી. એમ ત્રણ ચાર દિવસ સુધી જોયું છે. સારુ હોવાથી ઘાસ ખાય છે. વગેરે અનેક અદભૂત શકિત ખાન-પાનના વિષયમાં છે ઋતુકાલાભિગામી તે મનુષ્ય જેવો નથી તો પણ તે આહાર, નિદ્રા, ભય, મૈથુનાદિમાં પૂર્ણ નિયન્ત્રિત છે તેવો જ મનુષ્ય પણ વ્યવહાર કરે તો પરવાદિથી મનુષ્યમાં વિશેષ શું રહે. પરવાદિની પ્રકૃતિ આટલુ જ સમજી પ્રવૃતિ કરાવે છે કે આ અનુકૂળ છે નિવૃતિ કરવામાં પણ એટલું જ સમજવાનું છે કે આ તારી વિરૂદ્ધ છે. એમના માટે શુદ્ધ પુણ્ય પાપનો વિચાર નથી જેનું સેવન અનુકૂળ છે. તે ગ્રાહય છે. જેનું પ્રતિકૂળ છે તે અગ્રાહય છે મનુષ્યનો ધર્મા ધર્મની સાથે સંબંધ છે એટલે પરવાદિ સાધારણ પ્રવૃતિને ત્યાગ કરી શાસ્ત્રીય કર્મ જ કર્તવ્ય છે. આમ શાસ્ત્રીય કર્મ જે સુકર છે જેમ ભિક્ષા લઈ ભોજન કરવું આ શાસ્ત્રીય પણ છે અને સુકર પણ છે એજ કરવું જોઈએ. યુદ્ધાદિ કર્મ અતિદુઃખપ્રદ છે. આમ તેમનો ત્યાગ જ સારો છે તેમને કરવાની શું આવશ્યકતા ! 'શ્રેયાન' વગેરે સ્વધર્મ અતિ પ્રશસ્ત છે.

સ્વધર્મ શું છે ? જે વર્ણાશ્રીમીને ઉદ્દેશ્યથી જે ધર્મનો શાસ્ત્રમાં વિધાન છે તે વર્ણાશ્રમીનો તે ધર્મ સ્વધર્મ છે તે જો સામર્થ્યાભાવથી પૂર્વોતરાગોયેત સવિધિ ન હોય પરંતુ પૂર્વોતરાગ રહિત હોય તો તેને વિગુણ કહે છે. બીજા ધર્મનું સારી રીતે અનુસરણ કરી શકે છે. સ્વધર્મનું સંપૂર્ણ અનુસરણ ન કરી શકે એવી દશામાં અપૂર્ણ સંમ્પાદિત સ્વધર્મની અપેક્ષા સુખથી વિધિ સાથે પર ધર્મ જ કરવો જોઈએ એ કલ્પનાની નિવૃતિને માટે ભગવાન કહે છે કે નહિ. એમ નહિ પોતાનો ધર્મ

‘परधर्मोण्यनुष्ठेयः धर्मत्वात् स्वधर्मवत्’

‘अशुद्धिमिति चेन्न शब्दात्’

‘योदना लक्षणोडर्थो धर्मः’

‘चौदनैव लक्षणं, साच लक्षणमेव’

‘पे त्वेतम्यसूपन्तः’

‘श्रद्धाहानिः

अथ केन प्रयुकतोडयं पापं चरति पुरूषः ।

अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ।। ३.३६

(૩૦) **કામ્ય પ્રતિષિદ્ધ કર્મ પ્રકૃતિનાં કારણોનું નિરાકરણ કરી ભગવન્મતાનુવૃતિને માટે તત્કારણોના નિશ્ચયાર્થ** ‘दयायतो विषयान् युर्सः !’

‘प्रकृतिः गुणसम्मूढाः’

‘चित्रया यजेत पशुकामः ‘श्येनेनामिचरेन यजोत’

(૩૧) અર્જુને પૂછયું 'અથો ખલ્વાડુ:' વગેરે શ્રૃતિ સિધ્ધ ભગવાને અર્જુને જવાબ આપ્યો. ઉલ્લેખિત શ્રૃતિનો સંક્ષિપ્ત અર્થ એ છે કે સૃષ્ટિમાં સર્વ પ્રથમ એકજ આત્મા હતો તેમણે ઈચ્છા કરી કે મારે સ્ત્રી થવું તેમને કામના થવાથી જ સ્ત્રી બની ગઈ, પછી એને પુત્ર સંતાન થયું આ પ્રકારે ઈચ્છા હોવાથી સંતાન પણ થયા. સંતાન થવાથી દ્રવ્યની આવશ્યકતા થઈ એકલા માટે દ્રવ્યની કામના કરી. દ્રવ્ય પણ પ્રાપ્ત થયું. દ્રવ્ય લાભનું ફળ સાધુ કર્મ કરે છે એટલા માટે સંકલ્પ કર્યો કે સાધુ કર્મ કરું, વગેરે તાત્પર્ય એ છે કે જેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં પુરૂષ એકલો જ સૂવે છે. આ સ્થિતિમાં સ્વપ્નમાં કલ્પના થાય છે. કે રેલગાડી પર ચડે. રેલગાડીમાં બધા યાત્રિક હાજર હોય છે જહાજ પર ચડવાની ઈચ્છા થઈ જહાજ સમુદ્ર બધા સ્વપ્નમાં દ્રશ્ય હાજર હોય છે. વાસ્તવિક તે છે નહી. પરંતુ તે સમયે કલ્પનાથી બધુ દેખાય છે. તેમના ઉપયોગથી સુખ પણ મળે છે તે સમયે તેમને હું યોગ્ય જ સમજે છે પણ જાગવાથી અસલ તત્વની જાણકારી પ્રાપ્ત થાય છે કે આ બધુ કાલ્પનિક હતુ. અસલી નહી. આમ સંસાર દશામાં જીવને કલ્પનાનુસાર અનેક પદાર્થ ઉપલબ્ધ થાય છે. પરંતુ તેમની વાસ્તવિકા પર વિચાર કરવાથી સ્વાપ્નિક સમાન જ એ પણ સિધ્ધ થાય છે તેમનો નિવર્તક આત્મસાક્ષાત્કાર અને રેલનો નિવર્તક જાગરણ છે, વગેરે શ્રી ભગવાન કહે છે કે અનર્થ માર્ગમાં બળથી પ્રવૃત કરવાવાળાને જે તે પૂછયું છે તે આ બધું

‘न साम रक्षस्सु गुणाय कल्यते न दानर्थोपचितेषु युजयते ।
‘न चापि भेदो बलदर्पितेषु पराक्रमस्तेषुममेह रोचते ।।

‘प्रवतौ च

निवृतौ च’

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ।। ३.४२

(૩૨) ઈન્દ્રિયોનું જેમ તેમ નિયમન શકે છે પણ આન્તર તૃષ્ણાનો ત્યાગ અત્યંત દુષ્કર છે. 'रसोडप्यस्य परं दष्टा निवर्तते'

(૩૩) **સફળ અર્થ કહે છે 'એવમ્' વગેરેથી**

પ્રકરણ - ૮

પ્રકરણ – ૯

મધુસૂદન સરસ્વતી અને જ્ઞાન

૯.૧ સાંખ્યનિષ્ઠા

૯.૨ બુધ્ધિયોગ

૯.૩ જ્ઞાન

૯.૪ સમત્વ

૯.૪.૧ સમતા અને સમરૂપતા નથી

૯.૪.૨ જ્ઞાન અને ક્રિયાશીલતા

૯.૪.૩ જ્ઞાનયોગ અને નિવૃતિ

પ્રકરણ–૯

મધુસૂદન સરસ્વતી અને જ્ઞાન

૯.૧ સંખ્યાનિષ્ઠા :–

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादां भाषसे ।

गतासूनगतासूं नानुशोचन्ति पण्डिताः ।। २.११

(૧) અહિંયા અર્જુનની યુધ્ધરૂપ સ્વધર્મમાં સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રવૃતિ પણ બે પ્રકારનો મોહ અને તેમને કારણે ઉત્પન્ન થયેલ શોકથી રોકાઈ ગઈ છે, એટલા માટે તેમને બે પ્રકારના મોહનું નિરાકરણ કરવું આવશ્યક છે. તેમાં પહેલો મોહ જે સામાન્ય રીતે બધા પ્રાણીઓમાં જોવા મળે છે. આ હતો કે જે આત્મા સ્વયંપ્રકાશ, પરમાનંદ સ્વરૂપ અને સંસારના બધા ધર્મોથી અસંગ છે. તેમાં સ્થૂળ–સૂક્ષ્મ બે પ્રકારના શરીર અને તેમની કારણભૂત અવિદ્યા આ ત્રણ ઉપાધિઓના અવિવેકને કારણ મિથ્યાભૂત સંસારની પણ સત્યતા અને આત્મધર્મતા વગેરે ભાસને માટે હતો. બીજો મોહ યુધ્ધરૂપ સ્વધર્મમાં હિંસા વગેરેની બહુલતાને કારણ અધર્મત્વનો ભાવ થયો હતો. જે અસાધારણ રૂપથી કરૂણા વગેરે દોષોને કારણ અર્જુનને જ થયો હતો. આ રીતે ત્રણેય ઉપાધિયોના વિવેક દ્વારા શુધ્ધ આત્મ સ્વરૂપનો બોધ પહેલા મોહનું નિવર્તક છે. જે બધાને માટે સમાન છે અને હિંસા વગેરેથી યુકત હોવા છતાં પણ સ્વધર્મ હોવાને કારણ યુધ્ધમાં અધર્મત્વનો અભાવ બોધ થાય, આ બીજા મોહની નિવૃતિનું કારણ છે. જે વિશેષ રૂપથી અર્જુનથી જ સંબંધ છે. શોક તો પોતાના કારણોની નિવૃતિથી જ દૂર થઈ જાય, એટલે તેને માટે કોઈ બીજા સાધનોની અપેક્ષા નથી. આ અભિપ્રાયથી શ્રી ભગવાન ક્રમશઃ તે બંને ભ્રમોનો અનુવાદ કરતા કહે છે.

"મારા માટે એ મરી જાય અને તેમના વિના ।મારા રાજય–સુખો વગેરેથી પણ શું પ્રયોજન છે." એવા અર્થવાળો **'दष्टवेमं स्वजनं कृष्ण'** વગેરે વાકયોથી તું બુધ્ધિમાન થઈને પણ અવિચારીય શોક કરીને અયોગ્ય પોતાના સહિત ભીષ્મ–દ્રોણ વગેરેના માટે નિરન્તર શોક કરે છે. પરંતુ આ અવિચારીપના વિષયમાં વિચારીયનો ભ્રમ પશુ વગેરેમાં પણ સામાન્ય રહેવાને કારણ તારા જેવા મહાન પંડિતને માટે અનુચિત જ છે. એવું તેનું તાત્પર્ય છે. તથા **'कुतस्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थिाम्'** વગેરે મારા વચનોથી "મારાથી આ ઉચિત આચરણ થયું છે." એવો વિચાર વિચાર મળી જાય તો પણ આમ સ્વયં મોટો બુધ્ધિમાન થઈને

પણ એ બુધ્ધિમાનોનો અવાદ અર્થાત્ઃ બુધ્ધિમાનોને માટે જે શબ્દોને બોલવા અનુચિત છે.
'कथं भीष्ममइं संखये'

'अन्वशोचः' 'तिड'

'अन्वशोच' 'अन्वशोचत्ति'

'गतासून'

(૨) 'नत्वेवाहम्' 'अशोचयानन्वशोचस्त्वम्'

'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' 'प्रशाज्ञादां भाषसे'

'तु'

(૩) પરંતુ લોકાયતિકોનો તો મત છે કે ચૈતન્ય–વિશિષ્ટ શરીર જ આત્મા છે. એવું હોવાથી જ "હું સ્થૂળ છું, ગોરા છું, જાતા છું, વગેરે પ્રત્યક્ષ પ્રતિતિયોની પ્રામાણિકતા અબાધિત રહી શકે છે. આ માટે દેહ અને આત્માનો પાર્થકય કેવું હોઈ શકે છે. તથા પાર્થકય હોવાથી પણ તેમની જન્મ–મરણ હીનતા કેમ સિધ્ધ થઈ શકે છે. કેમ કે "દેવદત ઉત્પન્ન થયો, "દેવદત મરી ગયો" એ પ્રતીતિયોથી દેહનો જન્મ અને નાશની સાથે આત્માનો જન્મ અને નાશ પણ ઉચિત જ રહે છે. એવી અર્જુનની વધારે આશંકા કરવાથી ભગવાન કહે છે.

વિશ્વ મંડલમાં રહેલા બધા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન દેહ આ આત્માનો જ છે. એટલા માટે એ દેહી છે. વિભુ હોવાને કારણે એક જ આત્માનો સમસ્ત દેહોથી સંબંધ હોવાથી બધાની ચેષ્ટા થઈ શકે છે. એટલા માટે પ્રત્યેક દેહમાં આત્માની અલગતા હોવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. એ સૂચિત કરવાને માટે જ 'देहिनः' 'सर्व वयम्'

‘न जायते’

‘अकृताभ्यागम’ ।

(૪) આત્માના નિત્યત્વ અને વિભુત્વના વિષયમાં તો અમારો વિવાદ નથી. પરંતુ પ્રત્યેક શરીરમાં સમાનરૂપથી તે એક જ વિદ્યમાન છે એ અમને સહન થતો નથી. વૈશેષિ–ગણ આત્માને બુધ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઈચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ અને ભાવના સંજ્ઞક નવ વિશેષ ગુણવાળા, નિત્ય અને વિભુ માને છે. આ પક્ષને નૈયાયિક અને મીમાંસક વગેરે પણ માને છે. સાંખ્યવાદિઓનું ગુણગાન હોવામાં આથી મતભેદ હોવા છતાં પણ આત્માને પ્રત્યેક શરીરમાં અલગ માનવમાં કોઈ વિરોધ નથી. નહિ તો બધા આત્માઓના સુખ–દુઃખ વગેરેનો અંદરોઅંદર ગોટાળો હોવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થઈ જાય. આ પ્રકાર ભીષ્મા વગેરેથી અલગ હું જયારે નિત્ય અને વિભુ પણ છું તો પણ સુખ–દુઃખથી સંબંધવાળા હોવાને કારણ ભીષ્મ વગેરે બંધુઓને દેહનો વિછે્દ થવા છતાં મને સુખનો વિછે્દ અને દુઃખનો સંયોગ કેમ ન હોય ? આમ, મારો શોક અને મોહ અનુચિત નથી'' એવો અર્જુનનો અભિપ્રાય વિચાર કરી ભગવાન લિંગદેહના વિવેકને માટે કહેવા લાગ્યા.

‘कामः संकल्पः’

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरूषं पुरूषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोडमृतत्वाय कल्पते ।। २.१५

(૫) અંતઃકરણ સુખ–દુઃખ વગેરેનો આશ્રય છે. એટલા માટે કર્તા–ભોકતા હોવાને કારણે તેને ચેતન પણ માનવો જોઈએ. તથા તેથી અલગ તેને પ્રકાશક ભોકતાના વિષયમાં તો કોઈ પ્રમાણ પણ નથી, એટલા માટે તેને નામમાત્રમાં વિવાદ થશે. જો તેને માનવમાં પણ આવે તો બંધ–મોક્ષને વિભિન્ન અધિકારણમાં હોવાથી આપત્તિ થશે. કેમ કે સુખ–દુઃખનો આશ્રય હોવાને કારણે અંતકરણ તો બધ્ધ છે. તથા તેથી રહિત હોવાને કારણે આત્મા મુકત છે" આ અર્જુનની શંકાનું નિરાકરણ કરવાને માટે ભગવાન કહે છે.

"અહિંયા આ પુરુષ સ્વયં જયોતિ થાય છે." આ શ્રુતિના અનુસાર સ્વયં પ્રકાશ રૂપથી પોતાને પોતા સ્ફુરીત હોવાવાળો જે પુરૂષના જે "તે આ પુરૂષ સમસ્ત દેહરૂપ પરિઓમાં હૃદયની અંદર રહેવાવાળો છે "એવી કોઈ વસ્તુ નથી. જે આથી આચ્છાદિત ન હોય અને એવી પણ કોઈ વસ્તુ નથી જે એનાથી ઢંકાઈ ન હોય" આ શ્રુતિના અનુસાર પૂર્ણ હોવાને કારણે દેહરૂપ પુરીમાં શયન કરવાવાળા છે તથા જે સુખ–દુઃખ સમાન છે – જે નિર્વકાર સ્વયં જયોતિ સ્વરૂપના માટે અનાત્મ રૂપથી પ્રકાશ્ય હોવાને કારણ સુખદુઃખ સમાન છે અહિંયા સુખદુઃખનું ગ્રહણ અંતઃકરણના સમસ્ત પરિણામોને ઉપલક્ષિત કરવવા માટે છે કેમ કે બ્રહ્મવતાનો આ નિત્ય મહિમા છે કે તે કર્મથી ન તો વધે છે અને ન તો ઘટે છે. આ શ્રુતિને બ્રહમવેતાને વૃધ્ધિ અને હાસ (નાશ) રૂપ સુખ–દુઃખ નો નિષેધ કર્યો છે અને જે ધીર છે. અર્થાત્ 'धियम् ईश्यति'

'पुरूषर्षभ'

'पुरूषभ'

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्वदर्शिभिः ।। २.१६

(૬) પુરૂષની એકતા ભલે જ હોય, તેવું તે સત્ય પુરૂષના જડની દુષ્ટતારૂપ સંસાર પણ તો સત્ય જ છે. એવી સ્થિતિમાં શીતોઢણ વગેરે સુખ–દુઃખના કારણોના આવવા છતાં તેમનો ભોગ અનિવાર્ય હોવાને કારણે તથા સત્ય સંસારના જ્ઞાનથી વિનાશ ન થઈ શકવાને કારણ કોઈ પ્રકારની તિતિક્ષા હોય શકશે અને કેમ તે મોક્ષ પામવાને યોગ્ય હશે ?

એવી વાત નથી, કેમ કે સારા દ્વૈત પ્રંપચ્ય આત્મામાં કલ્પિત જ છે. એટલા માટે આત્માના જ્ઞાનથી તેમનો નાશ થવો સંભવ જ છે. જેમ કે સીપમાં કલ્પિત ચાંદિનો, સીપના જ્ઞાનથી નાશ થઈ જાય છે.

હવે અર્જુનની વધારેથી એવી આશંકા કરીને "આત્મ અને અનાત્માની પ્રતીતિમાં કોઈ અંતર ન હોવા છતાં પણ આત્માના સમાન અનાત્મા સત્ય કેમ નથી અથવા અનાત્માના સમાન આત્મા પણ મિથ્યા કેમ નથી ? કેમ કે બંનેનો યોગ–ક્ષેમ તો સમાન જ છે." ભગવાન તેમનું અંતર બતાવે છે.

र र

‘ना भावो विद्यते सतः’

‘घटः सन्’

‘उभयोरपि दष्टोडन्तः’

ट

घटसे भिन्न है’

‘सन् घट’

ट

‘पट

घटसे भिन्न है’

(૭) એવું જે સત્ છે તેના જ્ઞાનથી ભેટ હોવા છતાં તો પરિચ્છિન્નતાની પ્રાપ્તિ થશે. આ માટે તેને જ્ઞાન સ્વરૂપ જ માનવા જોઈએ અને તે જ્ઞાનસ્વરૂપતા પણ આધ્યાસિક ન હોવી જોઈએ, નહી તો સત્ ના જડતાની પ્રાપ્તિ થશે. આ રીતે અનાધ્યાસિક જ્ઞાનસ્વરૂપ સત્ ધાતુ (ક્રિયાપદ) નો અર્થ હોવાને કારણે તથા "ઘટ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું" ઘટજ્ઞાન નાશ પામ્યું" આ રીતે તેમની પ્રતીતિ હોવાને કારણ ઉત્પત્તિ અને નાશવાળા હોવા જોઈએ. આવી રીતે "હું ઘટને જાણું છું" એવી પ્રતીતિ થવાને કારણ જ્ઞાનની સાશ્રયતા અને સવિષયતા પણ સિધ્ધ થાય છે. એવી સ્થિતિમાં સ્ફુરણની દેશ કાળ વસ્તુ પરિચ્છિન્નતા હોવા છતાં સ્ફુરણરૂપ સત્‌ની દેશ કાળ વસ્તુ પરિચ્છિદ શૂન્યતા કેમ હોય શકે ? એવી અર્જુનની વધારે આશંકા કરવાથી ભગવાન કહે છે.

જેમનો દેશ, કાળ અથવા વસ્તુથી પરિચ્છેદ હોય તે વિનાશી – પરિચ્છિન્ન કહે છે. તે સદ્રુપ સ્ફુરણને તો તું તેથી વિલક્ષણ અવિનાશી અર્થાત્ બધા પ્રકારને પરિચ્છેદથી શૂન્ય સમજ. આ સત્ શું છે ? જે એકમાત્ર નિત્ય અને વિભુ સદ્રુપ સ્ફુરણને આ સંપૂર્ણ દશ્ય સમૂહને, જે

૯

ઙ

ઙ

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।

अनाशियोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ।। २.१८

(૮) ભૂતોને ચૈતન્ય બતાવવાળાનું કથન છે કે સ્ફૂરણરૂપ સત્ અવિનાશી કેમ થઈ શકે છે, કેમ કે તે તો દેહનો જ ધર્મ છે અને દેહનો ક્ષણ–ક્ષણમાં નાશ થતો રહે છે. તેમનું નિરાકરણ કરવા માટે ભગવાન **'नासतो विद्यते भावः'**

'देहाः'

ઙ

'ब्रहम पच्छं प्रतिष्ठा'

ઙ ઙ

ઙ

‘तस्यैष एवं शारीर आत्मा यः पूर्वस्य’

६

र

‘अनाशिनः’

‘यावद्धिकार तु

विभागो लोकवत्’ ६

र

‘शास्त्रयोनित्वात’

‘अप्रमेयस्य’

‘यक्षके अनुरूप ही बली होनी चाहिये’

‘तत्वमसि’

‘एक मेवा द्वितयम्’ ‘सत्य ज्ञान मनन्तं ब्रह्म’

र

धर्म्यशे सर्वम भ्रान्तं प्रकारे तु विषर्ययः

‘कर्तृकर्मणोः कृति’ ‘उभय

प्राप्तौ कमणि'

'अकाकारयोः स्त्रीप्रत्ययौः प्रयोगे नेति वकतव्यम्'

'उभय प्राण्तौ कर्मणि'

'मुमुक्षोः ब्रह्मणो जिज्ञासा'

'कतृकर्मणोः कृति'

'कर्मणि च'

'ब्रह्म जिज्ञासा'

(૯) પરંતુ આ પ્રકાર 'अशोचयानन्वशोचस्त्वम्'

'मैं कर्ता होऊँगा

और आप प्रेरक है'

'तस्माद्युध्यस्व भारत'

र

'य एवं वेति हन्तार हतं च'

'यः' एवम्

र

(१०) આ આત્મા હનન ક્રિયાનો કર્તા અને કર્મ કેમ હોતા નથી ? કારણકે આ અધિકાર છે. આ વાત ભગવાન બીજા મંત્રથી કહે છે.

निढ जायते

अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते

विनश्यति

'न जायते म्रियते वा'

'वा'

'न' 'वा'

'न भूत्वा' 'नानुयाजेषु'

'वावचना

नर्थकयं तु स्वभाव सिद्धत्वात्'

'न जायते म्रियते वा' 'कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूय :' 'अजो नित्य'

'शाश्वतः'

(૧૧) 'તે મરતો નથી, મારી શકતો નથી' એવી પ્રતિજ્ઞા કરી 'મારી શકતો નથી' તેનું ઉપાદન તો કરી આપ્યું હવે "મારતો નથી." તેનું ઉત્પાદન કરીને ઉપસંહાર કરે છે.

જેનો નાશ થવાનો સ્વભાવ નથી એવો અવિનાશી અર્થાત્ નાશરૂપ અંતિમ વિકારથી રહિત. આમા હેતુ છે. 'अव्ययम्'

'अजम्'

‘अजमव्ययम्’

२

६ ‘किम्’

६

६

‘घ्यायतीव लेलायतीव’

‘तस्माधुघ्यस्व’

ऱ

ढ

‘अपराणि’

ढ

र ‘अपराणि अन्यानि संयाति’

६

‘च’

‘यावद्विकारं तु विभागः’

८

अव्यक्तोऽयम्

‘नैन छिन्दन्ति’

‘अच्छेद्योऽयम्’

‘वेदाविनाशिनम्’

‘तस्मादेवं विदित्वैनम्’

‘हि’

८

‘एव’

‘हि’

ध्रुव

‘तस्मादपरिहार्येऽर्थे’

६ ‘युध

सम्प्रहारे’ ६

६

‘स्वधर्ममपि चावेक्ष्य’

‘जातस्य हि’

र

૯

૯.૨. બુદ્ધિયોગ :–

‘य एवं वेति हन्तारम’

‘कथं स पुरूष पार्थ कं धातयति हन्ति कम’

‘ज्यासी चेत्कर्मगस्ते’

‘नत्वेवाहम्’

रचीयते र

८

‘कर्मणयेवाधिकारस्ते’

‘तमेत वेदानुवचनेन ब्राहमण विविदिषन्ति यज्ञेन तपसानाशकेन’

‘तद्यथेह’

‘तद्यथेह’

‘तमेतम्’

‘तमेतम्’

‘तमेतम्’

‘तमेतम्’

‘तमेतम्’

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतूर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ।। २.४७

‘कर्माणि’

‘कर्मण्येवाधिकारसो’ ‘कर्मणि’

६ ‘सुख-दुखे समे कृत्या’

৬

৬

ढ

ढ

ढ

ढ

'तत्वमसि'

ढ

ढ

'तत्वमसि'

ढ

‘तत्वमसि’

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ।। २.६२

क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ।। २.६३

૯.૩ જ્ઞાન :

‘सर्वम्’

‘अखिलम्’

‘सर्वापेक्षा च यज्ञादि श्रुतेरश्वयत्’

‘तद्धिज्ञानार्थ स गुरूमेवजाभिगच्छेत् समित्याणिः श्रोत्रियं बहमनिष्ठम्’

‘श्रेत्रिय’

‘ओदनपाकं पचति’

‘पाकम्’ ‘पचति’ ‘पच’

‘ज्ञानम्’ ‘ज्ञात्वा’

‘ज्ञा’

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरूतेऽर्जन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरूते तथा ।। ४.३७

'भिथते हदयगन्धिरिच्छघन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दष्टे परावरे' 'तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोर-श्लेषविनाश्यैतद्धयपदेशात्' 'इतरस्याण्येव मसंतश्लेषः पाते तु'

'अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवद्येः'

'तस्य तावदेव चिरं यावन्न वियोक्ष्येऽय सम्पत्स्ये' 'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते'

'यावदधिकार मवस्थितिराधिकारिणाम्'

'अधिकार'

‘अज्ञश्चाश्रध्धानश्च विनश्यति’

‘ज्ञानसच्छिन्नसंशयम्’

‘आत्मवन्तम्’

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो, मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमयोहनं च ।

वैदै सर्वैरहमेव वेद्यो - वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ।। १५.१५

૯.૪ સમત્વ :–

'स्थितप्रज्ञस्य का भाषा'

'प्रजहानि यदा कामान्'

'योऽवतिष्ठति' 'योनु

निष्ठति' 'नु' 'नेङ्गते'

‘उदासीनवदासीन’

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ।।   १४.२६

'मां च' 'च' 'तु'

र

योगस्थः कुरू कर्माणि सङ्गं त्यकत्वा धनञ्जय ।
सिद्धयसिद्धयो समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ।। २.४८

'कर्माणि'

'कर्मव्येवाधिकारस्ते' 'कर्मणि'

'सुखे-दुखे समे कृत्वा'

૯.૪.૧.સમતા એ સમરૂપતા નથી :–

र

‘दुःखेष्वनु द्धिग्नमनाः’

‘प्रहष्येत्’ ‘उद्धिजेत्’ ‘लिङ्ग’

‘असम्मूढः’

बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ।। ६.६

‘मन’

‘सुखानुशयी रागः’

‘दुःखानुशयी द्वेषः’

‘आत्मौपभ्येन सर्वत्र’

'अभिष्वङ्ग'

'पुत्रदारगृहादिषु'

'आदि'

'च'

૯.૪.૨ જ્ઞાન અને ક્રિયાશીલતા :–

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ।। ४.१८

‘स बुध्धिमान’

‘न मा कर्माणि लिम्पन्ति’

‘अकुर्वन् विहितं कर्म’ ‘अकुर्वन’

૯.૪.૩ જ્ઞાનયોગ અને નિવૃતિ :–

‘प्रजहाति यदा कामान्’

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।। ७.७

'वाचारम्भण'

'सूत्र मणिगणा इव'

‘परमतः सेतून्मान सम्बन्धभेदव्यपदेशभ्यः’

પ્રકરણ – ૯
સંદર્ભ સૂચિ

પ્રકરણ – ૧૦

મધુસૂદન સરસ્વતી અને નૈતિકતા

૧૦.૧ શ્રેયસ

૧૦.૨ સુખ દુઃખમાં સરખીવૃતિ

૧૦.૩ ઉપયોગિતાવાદ

૧૦.૪ કર્મસિધ્ધાંત

૧૦.૫ સંકલ્પ સ્વાતંત્ર્ય

૧૦.૬ શુભ તથા અશુભ કાર્ય

૧૦.૭ યજ્ઞભાવના અને સુખવાદી નીતિશાસ્ત્ર

પ્રકરણ – ૧૦

મધુસૂદન સરસ્વતી અને નૈતિકતા

૧૦.૧ શ્રેયસ :–

(૧) તથા – બધા અર્થાત્ બ્રહ્મમાંથી લઈ સ્થાવર પર્યત પ્રાણી સમુદાયનો આત્મા હોવાને કારણ હું તેમના હૃદય – બુદ્ધિમાં પ્રવેશ કરેલો છું જેમ કે 'તે આ જીવ અહિંયા પ્રવેશ કરેલો છે' તથા 'આ જીવરૂપથી પ્રવિષ્ટ થવામાં નામ – રૂપોની વિભાગ કરું છું.' આ શ્રુતિઓથી સિદ્ધ થાય છે આમ મને આત્મારૂપ હેતુથી જ પ્રાણીઓને યથા યોગ્ય સ્મૃતિ – આ જન્મમાં પહેલા અનુભવ કરેલાં વિષયોથી સંબંધ રાખવાવાળી વૃતિ તથા યોગિયોને જન્માન્તરમાં અનુભવ કરેલા વિષયોથી પણ સંબંધ રાખવાવાળી વૃતિ થાય છે. તથા મારા જ વિષય અને ઈન્દ્રિયના સંયોગથી થવાવાળું જ્ઞાન થાય છે. યોગિયોને તો દેશ અને કાળથી વ્યવહિત વિષય સંબંધી જ્ઞાન પણ થાય છે. આ રીતે જેમનું ચિત્ત, કામ, ક્રોધ અને શોક વગેરેથી વ્યાકુળ છે.તેને અપોહન – સ્મૃતિ અને જ્ઞાનનો લોપ પણ મારાથી જ થાય છે.

આ રીતે પોતાની જીવરૂપતાનું વર્ણન કરી બ્રહ્મરૂપતાનું પણ વર્ણન કરે છે. ઈન્દ્રિય વગેરે દેવતાઓના પ્રકાશક સમસ્ત વેદો દ્વારા પણ, સર્વાત્મક હોવાને કારણ હું જ જાણવા યોગ્ય છું, જેમ કે' આત્માને જ ઈન્દ્ર, મિત્ર, વરૂણ અને અગ્નિ કહે છે. તે સુંદર પાંખો વાળો દિવ્ય ગરૂડ છે. તેમને અગ્નિ યમ અને પવન પણ કહે છે. આ રીતે એક હોવા છતાં પણ બ્રાહમણ લોક તેમના અનેક પ્રકારથી વર્ણન કરે છે.' આ મંત્ર વર્ણથી પણ સિદ્ધ થાય છે. 'આ જ સમસ્ત દેવતારૂપ છે' આ શ્રુતિથી પણ આ પ્રમાણીત થાય છે. હું જ વેદાંતકૃત, વેદ વ્યાસ વગેરે રૂપથી વેદાન્તર્થના સંપ્રદાયનું પ્રવર્તક છું., કેવળ એટલું જ નહીં હું જ વેદવેતા પણ છું અર્થાત્ કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ અને જ્ઞાનકાંડમય મંત્ર આમ બ્રહ્મણરૂપ બધા વેદના અર્થને જાણવાવાળો પણ હું જ છું આમ 'હું બ્રહ્મણની પ્રતિષ્ઠા છું' આ બરાબર જ કહયું છે.

(૨) આ રીતે સોપાધીક આત્માનું વર્ણન કરી ક્ષર અને અક્ષર શબ્દોથી કહી જાવાવાળી કાર્ય અને કારણરૂપ બંને પ્રકારની ઉપાધિઓનાં નિષેધ દ્વારા ભગવાન અર્જુન પર કૃપા કરીને ત્રણ શ્લોકથી નિરૂપાધિક શુદ્ધ આત્માનું પ્રતિપાદન કરે છે.

લોકમાં – સંસારમાં પુરૂષની ઉપાધિવાળો હોવાથી 'પુરૂષ' શબ્દ દ્વારા કહેવાવાળી અલગ – અલગ સમુદાયરૂપમાં કહેલા આ બંને પુરૂષ છે. તે કોણ છે ? આ પર કહે છે ક્ષર અને અક્ષર જે ક્ષરિત છે તે ક્ષર અર્થાત્ વિનાશી કાર્યરાશિ એક પુરૂષ છે. તથા જે ક્ષરિત નથી થતો તે અક્ષર અર્થાત્ વિનાશ રહિત (બીજો પુરૂષ છે.) ક્ષર સંજ્ઞક જે પુરૂષ છે ભગવાનની માયા શકિતરૂપ બીજા (અક્ષર) પુરૂષ તેમની ઉત્પત્તિનું બીજ છે. આ બંને પુરૂષોની વ્યાખ્યા ભગવાન સ્વયં જ કરે છે. ક્ષર સંપૂર્ણ ભૂત અર્થાત્ કૂટ છે માયા છે, જેમનો બીજો અર્થ વચન પણ છે. તે આવરણ અને વિક્ષેપ બે શકિતરૂપથી સ્થિત કૂટસ્થ – ભગવાનની માયા શકિત રૂપ કારણ ઉપાધિ સંસારની બીજરૂપ હોવાથી અનંત હોવાને કારણ 'અક્ષર' કહેવાય છે.

કોઈ લોકો 'ક્ષર' શબ્દથી અચેતન વર્ષ બતાવીને **'कूटस्थोडक्षर उच्यते'**

(૩) આ રીતે નામના નિર્વચનનું જ્ઞાન હોવામાં ફળ બતાવે છે.

અસમૂઢ 'આ કૃષ્ણ કોઈ મનુષ્ય જ છે.' આ પ્રકારના મોહથી રહિત જે પુરૂષ મને ઈશ્વરના ઉપર્યુકત નામ નિર્વચનના દ્વારા 'આ ઈશ્વર જ છે' આ રીતે પહેલા વ્યાખ્યા કરેલા પુરૂષોત્તમ રૂપથી જાણે છે. હે ભારત ! તે સર્વવિત્, મને સર્વાત્માને જાણે છે. આ માટે તે સર્વજ્ઞ છે. સર્વ ભાવથી અર્થાત્ પ્રેમ લક્ષણ ભકિતયોગથી મારું ભજન સેવન કરે છે. આમ પહેલા જે જયાં છે કે 'જે કોઈ મારો અવ્યભિચારી ભકિતયોગ્યથી સેવન કરે છે તે આ ગુણોને સમ્યક, પ્રકારથી પાર કરીને બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્તિના યોગ્ય થઈ જાય છે, તે બરાબર જ છે. તથા એવો જે કહે છે કે 'હું બ્રહ્મની પ્રતિષ્ઠા છે' તે તો આથી પણ યુકિત યુકત છે.

શુભ કાર્યના આરંભમાં કુશળ પુરૂષો ! જે ચિદાનંદ સ્વરૂપ, મેઘની – થી ક્રાન્તિવાળા, વેદવાકયોનાં સારભૂત બ્રજવાળાઓના હૃદયનો હાર, જ્ઞાની પુરૂષોના માટે સંસાર સાગરનો પાર અને ભૂભારને ઉતારવાને માટે વારં–વારં અવતાર લેવાવાળો છે અહો ! આ તેજને વારં–વારં ભજન કરો.

(૪) આ રીતે હે અનઘ – હે નિર્દોષ ! આ અધ્યાયમાં સંક્ષેપથી મેં બધુ જ ગુહયત્ત – રહસ્યતમ શાસ્ત્ર જ કહી દીધું છે. આ જાણીને જે કોઈ (તારા સિવાય) બીજો પુરૂષ હશે તે પણ બુદ્ધિમાન આત્મજ્ઞાનવાન્ થઈ જશે અને જેમણે બધા જ કૃત્ય કરી લીધા છે, જેમને કોઈ અન્ય કૃત્ય કરવાના રહ્યા નથી એવો કૃત્યકૃત્ય થઈ જશે. વિશિષ્ટ યોનિમાં ઉત્પન્ન થયેલ બ્રહ્મના માટે જે કંઈ કર્તવ્ય છે, ભગવત્તત્વનું જ્ઞાન હોવાથી તે બધુ કરેલું થઈ જાય છે, અને કોઈ પણ રીતે કર્તવ્યની સમાપ્તિ થતી નથી. એવો તેમનો અભિપ્રાય છે. આમ તાત્પર્ય એ છે કે ભારત ! તું તો ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો છો અને સ્વયં પણ દોષ રહિત છો, આ માટે તું પોતાના કુળ અને પોતાના જ ગુણોને કારણ આથી જાણીને કૃત કૃત્ય થઈ જઈશ. એમાં તો કહેવું જ શું છે ?

(૫) એવી વાત છે. આ માટે તુ પોતાના પુત્રને માટે વિજય વગેરેની સંભાવના ત્યાગ કરી દે એવું કહે છે.

અહિંયા જે યુધિષ્ઠરના પક્ષમાં યોગેશ્વર – સમસ્ત યોગસિદ્ધિઓને ઈશ્વર સર્વજ્ઞ સર્વ શકિતમાન ભગવાન કૃષ્ણ, ભકતોના દુઃખોને ખેંચવાવાળા શ્રી નારાયણ છે અને જયાં ધનુર્ધર પાર્થ, ગાંડીવ ધનુષ્યધારી અર્જુન અર્થાત્ નર છે ત્યાં, તે નર–નારાયણ દ્વારા અધિષ્ઠિત યુધિષ્ઠિરના પક્ષમાં શ્રી, રાજલક્ષ્મી, વિજય, શત્રના પરાજયથી થવાવાળો ઉત્કર્ષ, ભૂતિ, ઉત્તરોત્તર રાજલક્ષ્મીની વૃદ્ધિ અને નીતિ, ન્યાય કે ધ્રુવ અવશ્ય ભાવી છે. ધ્રુવ વિશેષણને સર્વત્ર અન્વય છે એવી મારી મતિ નિશ્ચય છે. આમ પુત્રના વિજયની વૃથા આશા છોડીન ભગવાનથી અનુગૃહીત આ લક્ષ્મી વગેરેના ભાગી પાંડવોથી સંધિ જ કરી લે એવો તેમનો અભિપ્રાય છે.

૧૦.૨ સુખ દુઃખમાં સરખી વૃતિ :–

(૬) બધાજ અનર્થોની પ્રાપ્તિનો હેતુભૂત આમ કલ્યાણમાર્ગનું પ્રતિપક્ષી આ અત્યંત કષ્ટમય દોષ મોટી કઠિનતાથી દૂર થવાવાળો છે. આમ મુમુક્ષુને અત્યંત પ્રયત્ન પૂર્વક આ નિવૃત કરવા જોઈએ. આ રીતે એમની નિવૃતિના માટે વિશેષ યત્નનું વિધાન કરવા માટે કહે છે.

દેખાવાવાળો, સાંભળવાવાળો અને સ્મૃતિમાં આવવાળો પોતાને અનુકુળ અને સુખના હેતુભૂત વિષયોમાં જે તેમના ગુણાનુ સંધાનના અભ્યાસવશ રાગાત્મક ગર્ધ, અભિલાષા, તૃષ્ણા

‘कामः क्रोधस्तथा लोभः’

‘इहैव’

‘प्राक्शरीरविमोक्षणात्’

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।

स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ।। ५.२४

(૭) કામ અને ક્રોધના વેગને સહન કરવાથી જ મુકતી થઈ જાય, એવી વાત નથી પરંતુ જે અંતઃ બાહ્ય વિષયોની અપેક્ષાની રહિત સ્વરૂપભૂત સુખ છે એવુ જે અંતઃસુખ છે અર્થાત્ બાહ્ય વિષયજનિત સુખથી રહિત છે. તે બાહ્ય, સુખનો અભાવ કેમ છે ? આ પર કહે છે 'अन्तरारामः'

(૮) આ રીતે ક્રિયા અને કારકોના ગુણભેદથી ત્રિવિધતા બતાવી હવે અળધા શ્લોકથી તેમના ફળ સુખની ત્રિવિધતાના વિષયમાં પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

જયાં – જે સમાધિસુખમાં અભ્યાસ – અતિ પરિચત હોવાથી જ મનુષ્ય રમતા – પરિતૃપ્ત થાય છે. વિષય સુખના સમાન તુરંત જ તૃપ્ત થઈ જતો નથી, તથા જેમાં રમણ કરેલો તે સંપૂર્ણ દુઃખના અંતને સર્વથા પ્રાપ્ત કરી લે છે. અર્થાત્ આ સુખ વિષયસુખના સમાન અંતમાં મહાન દુઃખરૂપ થતો નથી.

यत्तहग्रे विषमिव परिणामेडमृतोपमम् ।
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ।। १८.३७

तत्

‘यत्तदग्रे’

૧૦.૩ ઉપયોગિતાવાદ :–

‘तु’

‘च’ ‘एव’

‘च’

‘पच्चैते तस्य हेतवः’

‘च’

'एव'

१०.४ કર્મ સિદ્ધાંત :–

पूर्वैः पूर्वतरं कृतम्'

‘तत्तेडकर्म’

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोडध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भदवकरो विसर्गः कर्मसञ्ज्ञितः ।। ८.३

‘अक्षशम्बरान्तधृतेः’

‘अक्षर’

‘रथकार’

‘अक्षर’

‘ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म’ ‘ओं’

‘वर्षोमें रथकारजाति आधान करे’

‘आकाशस्तल्लिङ्गात्’

‘आज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवते’

‘आ’

‘काशते’

‘प्रसिद्धश्च’

‘स्वस्थ भाव’

‘इति’

च

‘स्तुत्यर्थेन’

‘पशुना यजेत’

‘कम्’

‘कर्मण्य्म’ ‘कर्म’ ‘अण्’

‘स्वर्गम्’ ‘कमि’

‘व्यत्ययो बहुलम्’

‘अग्निहोत्रजुहोति’

'सोमसे यजन करे'

'सोमकले यागसे' 'दधि से हवन करता है'

'दधिवाले होमसे'

'नञ्' 'इव'

'हिमालयो नाम नगाधिराजः

'जयोतिष्टोमेन यजेत स्वर्ग कामः'

૧૦.૫ સંકલ્પ સ્વાતંત્ર્ય :–

‘रसोडण्यस्य परं दष्टवा निवर्तते’

‘पर’

‘यो बुद्धेः परतस्तु सः’

‘पश्वादिभिश्चाविशेषात’

‘तमेतम्’

‘तमेत्तम’

‘वेदानुवचने

‘दर्शपूर्णभास्तभ्याम्’

‘यदग्नये च प्रजायतये च’ ‘च’

‘ही’

‘सत्म्’

૧૦.૬ શુભ તથા અશુભ કાર્ય :

‘पूर्वैः पूर्वतरं कृतम्’

‘तत्तेडकर्म’

‘तत्वम्असि’

‘सबुध्धिमान’

‘न मा कर्माणि

लिम्पनिा’

‘अकुर्वन् विहितं कर्म’

‘अकुर्वन’

‘यस्य’ ‘ब्रह्म कर्मसमाधिना’

‘तदधिगमे उत्तरपूर्वार्धयोरश्लेषविनाशो तदचयदेशात्’

‘केवलं कर्म कुर्वेन्’

‘भिक्षाटन करे’

‘द्वन्द्वातीतः’

त्यकत्वा ‘कर्मफलासहम्’

‘गत संगस्य’

‘ज्ञानावस्थित चेतसः’

‘यज्ञाय’

‘समदुःखसुख’

‘सर्वारम्य परित्यागी’

‘ॐ

तत्सत्’

‘ॐ ततसत्’

‘च’

‘ये असुर है या देव’

૧૦.૭ યજ્ઞભાવના અને સુખવાદી નીતિશાસ્ત્ર :

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ।। १७.१२

'तु'

'च' 'एव'

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ।। १७.१३

પ્રકરણ – ૧૦

સંદર્ભસૂચિ

પ્રકરણ – ૧૧

કર્મ, જ્ઞાન અને નૈતિકતાના સંદર્ભમાં ગીતા અને શંકરાચાર્ય

૧૧.૧ કર્મ

૧૧.૨ પંચમહાયજ્ઞ

૧૧.૩ લોકસંગ્રહ

૧૧.૪ સાંખ્યનિષ્ઠા

૧૧.૫ બુધ્ધિયોગ

૧૧.૬ બુધ્ધિયોગની મર્યાદા

૧૧.૭ જ્ઞાન

૧૧.૮ સમત્વ

૧૧.૮.૧ સમત્વની ત્રણ અવસ્થાઓ

૧૧.૮.૨ સમતા એ સમરૂપતા નથી

૧૧.૮.૩ જ્ઞાન અને ક્રિયાશીલતા

૧૧.૮.૪ જ્ઞાનયોગ અને નિવૃતિ

૧૧.૯ શ્રેયસ

૧૧.૧૦ ઉપયોગિતાવાદ

૧૧.૧૧ કર્મસિધ્ધંત તથા સંકલ્પ સ્વાતંત્ર્ય

૧૧.૧૨ શુભ તથા અશુભ કાર્ય

પ્રકરણ – ૧૧

કર્મ, જ્ઞાન અને નૈતિકતાના સંદર્ભમાં ગીતા અને શંકરાચાર્ય

૧૧.૧ કર્મ

(૧) **सांख्ये बुध्धिः** નું એટલે કે જ્ઞાનમાર્ગનું નિરૂપણ કર્યા બાદ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને **योगे बुद्धिः** નો એટલે કે કર્મયોગનો ઉપદેશ આપે છે અહીં યોગ નો અર્થ પાતંજલિ યોગ નથી. પતંજલિએ યોગનો અર્થ **योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः** એવો કર્યો છે અને મનને સ્થિર કરવા માટે જુદા જુદા ઉપાયોનું નિરૂપણ કર્યુ છે એને કેટલાક હઠયોગ પણ કહે છે અહીં **योग** શબ્દનો અર્થ છે જ નહિ. શંકારાચાર્યને મતે સાંખ્ય એટલે **परमार्थवस्तुविवेकविषयं ज्ञानम्** અને યોગ એટલે **तत्प्राण्त्युपाये निःसङुतया द्धन्द्धहाणपूर्वकम् ईश्वराराधनार्थे कर्म योगः** આમ, શંકરાચાર્યને મતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય તરીકે અનાસકત ભાવે સુખદુઃખ વગેરે દ્વાંદ્વોનો નાશ કરી ઈશ્વ્ર પ્રાપ્તિર્થે કર્મો કરવાં તે આ પ્રકારનાં કર્મો જ્ઞાન પ્રાપ્તિ સુધી જ કરવાના હોય છે એમ શંકરાચાર્ય જણાવે છે અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી સઘળાં કર્મો ત્યજીદઈ સંન્યાસગ્રહણ કરવાનું પ્રતિપાદન કરે છે. માનવની એક એક ક્રિયા કર્મસંયુકત હોય છે એટલે કર્મોનો ત્યાગ કોઈ પણ કાળે શકય નથી. માટે ફળાશાનો ત્યાગ કરી નિષ્કામ ભાવે કર્મો કર્યો કરવાં તે જ કર્મયોગ અને તે જ્ઞાન પ્રાપ્તિ પછી પણ આચરવાનો રહે છે.

ગીતાકારે પોતે યોગ શબ્દનો પ્રસ્તૃત અર્થ ગીતામાં આ રીતે સ્પષ્ટ કર્યો છે. **समत्वं योग उच्यते ।** અને **योगः कर्मसु कौशलम् ।** અર્થાત્ કર્મયોગમાં સાધકની બુધ્ધિ સમ થવી જોઈએ. સુખદુઃખ, જયપરાજય, હર્ષશોક વગેરે દ્વંદ્રો માણસને પીડે છે. આ દ્રન્દ્રોથી ઉપર ઉઠીને માણસે નિષ્કામ ભાવે કર્મ કરવાં જોઈએ. હર્ષ, જય કે સુખ માણસને બહેકાવી ન મૂકે અને શોક, પરાજય કે દુઃખ માણસને ઉદ્વિન્ગ ન બનાવે, માણસ સુખ કે દુઃખની સ્થિતિમાં સમાન ભાવ અનુભવતો થાય એનું નામ જ યોગ સારાં કે ખોટાં કર્મો મનુષ્યને બાંધે છે. સારા કામ કરવાથી પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય અને ખોટા કર્મ કરવાથી માણસને પાપ થાય. પુણ્ય અને પાપ ફળ આપ્યા વિના રહે નહિ. પુણ્યથી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય જયારે પાપથી નરક મળે. સ્વર્ગ કે નરક મોક્ષ માર્ગમાં બાંધક નીવડે છે. કારણ કે સ્વર્ગનું સુખ પણ ચિરંજીવી હોતું નથી. પુણ્યનો ક્ષય થતાં માણસે ફરી મૃત્યુલોકમાં આવવું પડે છે. આથી મોક્ષની ઈચ્છા રાખનાર વ્યકિતએ કર્મનાં

બંધનો નાશ કરવો ઘટે આ બંધનોનો નાશ કરવા માટે માણસે ફળશાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ફળની આશા રાખ્યા વિના અનાશકત ભાવે થયેલાં કર્મો મનુષ્યને બાંધતાં નથી. એટલે કર્મો કરવા છતાં એ કર્મનાં બંધનોથી મુકત રહેવાની જે કુશળતા એનું નામ યોગ. આમ, ગીતાકારને મતે યોગ શબ્દ અત્યંત સ્પષ્ટ છે. ગીતકાર પ્રારંભની જ કર્મયોગનું મહત્વ દર્શાવે છે.

(૨) કર્મના સ્વરૂપમાં જ અલગતા પડેલી છે. એ ભિન્નતાને પોષે છે કર્મથી કર્તા પોતાને ક્રિયાજગતથી અલગ સમજે છે. મૂળભૂત રીતે કર્મ દુઃખદ પણ છે છતાં કર્મયોગ એમ કહે છે કે કર્મો જ મુકિતદાતા પણ છે. કર્મ દ્વૈત ભાવ સાથે સંકળાયેલું છે જયારે આપણું લક્ષ્ય તો અદ્વૈતનું છે. એટલે દ્વૈત ભાવનાના પોષક કર્મોનું અદ્વૈતની અનુભૂતિમાં કોઈ સ્થાન નથી એમ સમજવામાં આવે છે. આથી જ શ્રી તિલક કર્મયોગની ચર્ચાને માપાસૃષ્ટિના દ્વૈતપરક પ્રદેશમાં આવવા સમાન ગણાવે છે.

પ્રચલિત ખ્યાલ એવો છે કે અતિશય પ્રવૃતિ કે જબ્બર ક્રિયાશીલતાને કર્મયોગનું નામ અપાય છે. આ ભ્રામક સમજ ગેરરસ્તે દોરનારી છે. કર્મયોગ એ આવી પ્રવૃતિ નથી. જબ્બર ક્રિયાશીલતા એ રજોગુણનું લક્ષણ છે. તેમાં ચાંચલ્ય હોય છે, જયારે કર્મયોગ એ સમત્વપૂર્ણ પ્રવૃત્તિયોગ છે. રાજસ પ્રવૃતિ આંધળી છે જયારે કર્મયોગ એ મહાન આધ્યાત્મિક લક્ષ્ય પ્રતિ લઈ જનાર વિવેકયુકત પ્રવૃતિ છે.

વળી, અતિશય વ્યવહારવાદી વલણ ધરાવતું આધુનિક માનસ "નિષ્ઠાપૂર્વક ફરજપાલન કરવું" કે "સમષ્ટિહિતાર્થે કોઈ પ્રવૃતિ હાથ ધરવી" તેને કર્મયોગનું રળિયામણું નામ આપે છે. સમાજસેવા અને માનવહિતને સર્વોપરી ગણનાર આ વિચાર પણ ગીતાનો કર્મયોગ નથી જ કારણ કે ભારતની પ્રજાનું માનસ સમષ્ટિ અર્થે વ્યકિતના હિતનો ત્યાગ કરનારું કે તેને ગૌણ ગણનારું રહયું નથી એટલે કે શ્રી અરવિંદ જણાવે છે તેમ ભારતની ધાર્મિક વિચારણા અને આધ્યાત્મિક શોધના ઉદ્દેશો ઉદાત્ વ્યકિતત્વ પર ભાર દેનારા રહયા છે. આ દ્રષ્ટિએ કર્મયોગ પણ આખરે તો વ્યકિતત્વના વિકાસનો જ નિયમ હોઈ વ્યકિતવાદી સિધ્ધાંત છે. અલબત, તેમાં સમષ્ટિહિત પણ જળવાય છે ખરું છતા તેનું અંતિમ લક્ષ્ય વ્યકિત આધ્યાત્મિકતાની પ્રાપ્તિનું છે. (૩)

જેનો નાશ નથી તે અક્ષર – પરમાત્માં, એમ 'હે ગાર્ગી ! આ અક્ષર પરમાત્માના શાસનમાં સૂર્ય અને ચંદ્ર નિયમપૂર્વક રહ્યા છે, એ શ્રુતિ છે, તેમાં પરમાત્માને અક્ષર કહયા છે. **'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म'** (૮–૧૩) એ વાકયથી ૐ ને પણવને પણ 'અક્ષર બ્રહ્મ' નું નામ

આપ્યું છે; પરંતુ અક્ષરને 'પરમમ્' એ વિશેષણ જોડેલું હોવાથી તેનો અર્થ પરબ્રહ્મ નિરતિશય અક્ષર બ્રહ્મ, એ જ વધારે યોગ્ય લાગે છે, તેનો અર્થ કેવળ ૐ કાર કે પ્રણવ, આ વિશેષણ હોવાથી લઈ શકાય નહિ, તેથી એ પરબ્રહ્મનો જે પ્રત્યેક શરીરમાં પ્રત્યક્ આત્મ અન્તરાત્મ જીવભાવ છે; તેનું નામ સ્વભાવ છે એ સ્વભાવ જ અધ્યાત્મ કહેવાય છે તાત્પર્ય આ છે કે આત્મા એટલે શરીરને આશ્રય બનાવી પ્રત્યકે આત્માપણાથી જીવભાવે જે અંદર રહેવાવાળો છે અને જે આખરે (અંતે – પરિણામમાં છેવટે) વસ્તુતા પરમાર્થ બ્રહ્મ છે તે તત્વ સ્વભાવ છે; એને જ અધ્યાત્મ કહે છે એટલે કે 'અધ્યાત્મ' શબ્દથી એનો જ નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. **'भूतभावोद्ववकरः'** એમાં ભૂતોનો ભાવ (સ્વરૂપ કે સત્તા) તે ભૂતભાવ તેનો ઉદ્ભવ એટલે ઉત્પત્તિ તે 'ભતભાવોદભવ' છે; તે ભૂતભાવોદ્રભવ કરનારો – ભૂતભાવોદભવકર કહેવાય છે. (હવે) વિસર્ગ એટલે વિસર્જન – ત્યાગ અર્થાત્ દેવોને (એક અથવા અનેકને) ઉદ્દેશીને ચર, પૂરોડાશ વગેરે (હવન, કરવા યોગ્ય) દ્વવ્યો (ચીજો) નો ત્યાગ કરવો તે આ વિસર્ગ–ત્યાગ–રૂપ જે યજ્ઞ તે જ કર્મ નામથી કહેવાય છે. આ બીજરૂપ કે ભૂતમાંથી, વિસર્ગરૂપ યજ્ઞથી, વૃષ્ટિ વગેરે ક્રમ વડે સ્થાવર જંગમ સર્વ ભૂતપ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. (૪)

यथैधांसि समिद्धोडग्निर्भस्मसात्कुरूतेडर्जन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरूते तथा ।। ૪.૩૭

હે અર્જુનઃ જેમ ઉત્તમ રીતે પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ; ઈંધણ – લાકડાને કે બળતણને બાળીને ખાખ કરી નાખે છે, તેમ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ સર્વકર્મો બાળી ખાખ કરી નાખે છે; એટલે કે તેને નિર્બીજ કરી નાખે છે. જડમૂળથી નાશ કરી નાખે છે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ પ્રત્યક્ષ રીતે કર્મોને બાળી ખાખ નથી કરી શકતો, તેથી અહીં કહેવાનું તાત્પર્ય આ છે કે, આ સમ્યગ જ્ઞાન સર્વ કર્મોનું બીજ રહિત પણું કરવામાં કારણભૂત બને છે. એટલે કે કર્મો પોતાનાં સારાનરસાં ફળ ઉપજાવવામાં શકિતહીન બને એવું (કાર્ય) જ્ઞાન કહે છે. જે કર્મથી શરીર ઉત્પન્ન થયું છે, તે કર્મ, ફળ આપવાને પ્રવૃત થઈ ચૂકયું છે, તેનો નાશ તો તેના ઉપભોગથી જ થશે. છાંદોગ્ય (૬.૧૪.૨) શ્રુતિ પણ આ જ (અર્થ બોધે છે.) કહે છે 'તે વિદ્વાન પુરૂષને ત્યાં સુધી જ વિલંબ છે જયાં પ્રારબ્ધ તેને છોડતાં નથી, તથા જે કર્મો જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પહેલાં કરેલાં છે, અને જે કર્મો જ્ઞાન થતાંની સાથે સાથે કરેલાં છે, તેમ જ વળી જે કર્મો અનેક જન્મજન્માંતરમાં કરેલા છે – તે સર્વ કર્મોને જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ બાળીને ખાખ કરી નાખે છે (ફકત પ્રારબ્ધ કર્મોને નથી

બાળી શકતું). (૫)

શંકરાચાર્ય અનુસાર કર્મો ચિત્તશુદ્ધિનાં સાધનરૂપ છે વ્યવહારિક ભૂમિકાએ, જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થતાં સુધી કર્મો આવશ્યક છે. પણ જ્ઞાન કે પરમાર્થ દ્રષ્ટિનો ઉદ્દય થતાં જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ આવતાં અંધકાર આપોઆપ નાશ પામે તેમ કર્મો નાસ પામે છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પછી કાંઈ કર્તવ્ય રહેતું નથી, જ્ઞાની શરીર ધારણ કરી જયાં સુધી રહે ત્યાં સુધી શરીરનિર્વાહ પૂરતી ચેષ્ટાઓ જ માત્ર તે કરે છે. શંકરાચાર્ય અનુસાર લોકસંગ્રહાર્થે પણ જ્ઞાનીએ કશું કરવાનું હોતું નથી. વળી તેમના દ્રઢ મતાનુસાર કર્મો મોક્ષ પ્રાપ્તિ કરાવી શકે નહિ. જ્ઞાન વિના મુકિત ન મળે અને જ્ઞાન મેળવવા માટે માણસે ચતુર્થ આશ્રમરૂપ સંન્યાસ લેવો જ જોઈએ એવો તેમનો મત હતો.

આ નિવૃતિવાદ વિચાર સામે શ્રી તિલક કહે છે કે કર્મયોગ એ વ્યાપક સિદ્ધાંત છે કર્મ અને જ્ઞાન વિરોધી નથી પણ કામ્ય કર્મો જ્ઞાનનાં વિરોધી છે. નિષ્કામ કર્મ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સાથે સુસંગત છે. જ્ઞાન એ સર્વમાં એક સત્તારૂપ બ્રહ્મની અનુભૂતિ હોય તો જ્ઞાની પુરૂષ લોકસંગ્રહાર્થે કર્મ કરતો રહે તેનાથી બ્રહ્મભાવનાને કે એકતત્વની નિષ્ઠાને કોઈ હાનિ પહોંચતી નથી. જ્ઞાન એ સ્વાર્થ નથી. જ્ઞાનોત્તર નિષ્ક્રિયતા જ્ઞાનીને સ્વાર્થી માણસ જેવો દર્શાવી આપે છે. આમ શ્રી તિલક અનુસાર જ્ઞાની માટે કર્મો આવશ્યક છે. અને ગીતામાં જયાં જયાં 'યોગ' શબ્દ વપરાયો છે ત્યાં ત્યાં તેનો અર્થ 'નિષ્કામ કર્મયોગ' જ છે.

નિવૃતિ અને પ્રવૃતિના આ એકાંગી આદર્શો ખરેખર તો ગીતાના વિચારની જ કંઈક વિકૃત રજુઆત કરનારા છે. બંને વિચારોમાં અલ્પાંશે સત્ય છે. પણ કોઈ પણ મત સંપૂર્ણપણે ગીતાના ભાવને વ્યકત કરતો નથી.

'કર્મો માત્ર ચિતશુદ્ધિનાં જ સાધનો છે' એવો શાંકરમત સર્વથા અનુચિત છે. વળી, જ્ઞાન અને કર્મ સ્વભાવથી જ એકબીજાના વિરોધી છે એ વિચાર પણ યોગ્ય નથી આ સંદર્ભમાં ગીતાનો જ એક શ્લોક જોઈએ તો જેનાથી આ પ્રાણીઓની પ્રવૃતિ થાય છે અને જેનાથી આ સઘળું વ્યાપ્ત છે તે 'પરસ્પરમાત્માને પોતાનાં કર્મો વડે પૂજીને મનુષ્ય સિદ્ધિને પામે છે' અહીં સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાએ કે ઈશ્વરની સર્વવ્યાપકતા અને કર્મ બંને એક સાથે રહી શકે છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ બાદ કર્મો અટકતાં નથી હા કર્મ અજ્ઞાનમૂલક વ્યવહાર છે એમ સમજીએ તો

જ્ઞાનીને એવાં કર્મો કરવાનાં હોતાં નથી. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એ ઊપજાગરણ છે શંકરાચાર્ય જ્ઞાનનાં સ્વરૂપ અને ભાવની સંપૂર્ણ જાળવણી કરવાનો હેતુ ધરાવતા કોઈ કર્મ જેવી અજ્ઞાનમૂલક વ્યવહારિક પદ્ધતિ જ્ઞાનદશામાં ન સંભવે એવું જણાવે છે. હકીકતે, જ્ઞાન એટલે કર્મોની વ્યાવહારિક ભૂમિકાને સ્થાને પારમાર્થિક દ્રષ્ટિનો ઉદય જ્ઞાનગ્નિ કર્મોને બાળી નાખે છે એનો અર્થ એ જ છે કે વ્યવહારિક દ્રષ્ટિને સ્થાને તે નવીન દ્રષ્ટિ આપે છે. જ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ સૂર્યનો પ્રકાર આવતાં જ અંધકાર નાશ પામે છે એ ખરું પણ એ સાથે એ પણ ભૂલવું જોઈએ કે પ્રકાશ આપવો એ સૂર્યની એક પ્રવૃતિ છે. સૂર્ય કદી આ પ્રવૃતિ છોડતો નથી માટે જ તે સૂર્ય ગણાય છે. એક જ રીતે, જ્ઞાન પણ પ્રવૃતિરહિત દશા નથી. પ્રકાશ આપવો એ સૂર્યનો જેમ સ્વભાવ છે. તેમ જ્ઞાની માટે શરીર ધારણ કરવું. એ જ પ્રાણીમાત્રાના હિતાર્થે થતી મહાન પ્રવૃતિ છે. આમ ખરેખર જોઈએ તો શંકરાચાર્ય અને તિલકના મતોમાં આ દ્રષ્ટિએ કોઈ તફાવત જ નથી. જ્ઞાનીને કર્મો રહેતાં નથી એ જેટલું સાચું છે તેટલું જ સત્ય એ પણ છે કે જ્ઞાની પોતાની સ્વાભાવિક દશામાં કદી પ્રવૃતિ છોડતો નથી જ્ઞાનોત્તર પ્રવૃતિને શંકરાચાર્ય 'કર્મ' કરી શકતા નથી અને તિલક તેને 'કર્મ' જ ગણવાનો આગ્રહ રાખે છે. આમ આ બંને વિચારોમાં ખરેખર કોઈ તાત્વિક વિરોધ દેખાતો નથી. આ રીતે, કર્મને માત્ર ચિતશુદ્ધિનું સાધન માનવા પાછળ શંકરાચાર્યનો આશય જ્ઞાન દ્રષ્ટિની મહત્તા જાળવવાનો જ છે અને આપણે એ જોયું કે જ્ઞાનદશામાં પણ કર્મો એક અર્થમાં સંભવે છે. સંક્ષેપમાં જ્ઞાનીને અજ્ઞાનીમૂલક કર્મો રહેતાં નથી છતાં જ્ઞાન એ સ્વભાવગત વિશ્વહિતાર્થે પ્રવૃતિ જ છે. આ બંને વિચારો વચ્ચે માત્ર શાબ્દિક વિરોધ હોય એવું જ લાગે છે. આથી જ, શ્રી અરવિંદ જણાવે છે. "પોતાના સ્વધર્મમાં રહીને જ પૂર્ણતા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, પણ તે જીવનમાં રહીને, કર્મની અંદર, નહિ કે જીવન અને કર્મના ક્ષેત્રની બહાર" વળી, "માનવમાં પ્રભુની સાર્થકતા, જીવનમાં પ્રભુની લીલા એ બંને આદર્શ પૂર્ણતાના અંશો છે."

૧૧.૨ પંચ મહાયજ્ઞ :

પંચમહાયજ્ઞ બાબતે ગીતા અને શંકર બંને સ્વીકારે છે કે પંચમહાયજ્ઞટથી જ આ સમગ્ર સૃષ્ટિનું સર્જન થાય છે અને ચાલે છે.

શંકર કહે છે કે ભક્ષણ કરેલા અન્નમાંથી રકત અને વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને ેમાંથી પ્રત્યક્ષ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે વરસાદથી અન્નની ઉત્પત્તિથાય છે અને યજ્ઞથી વૃષ્ટિ થાય

છે અગ્નિમાં વેદોક્ત વિધિથી હોમેલી આહુતિ સૂર્યને મળે છે સૂર્યથી જ જળની વૃષ્ટિ થાય છે. વૃષ્ટિથી અન્ન થાય છે અને અન્નથી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે.

ક્રિયારૂપ કર્મને તું વેદ રૂપ બ્રહમથી ઉત્પન્ન જાણ એટલે કે કર્મની ઉત્પત્તિનું કારણ વેદ છે એમ સમજવું વળી વેદ નામનું બ્રહમ છે તે અક્ષર પરબ્રહમ પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થયું છે આથી એ અવિનાથી પરબ્રહમ પરમાત્મા વેદનું કારણ છે વેદરૂપ બ્રહ્મ સાક્ષાત્ પરમાત્મા નામથી ઓળખાતા અવિનાશી પુરૂષના જાણે નિઃશ્વાસ જે પેઠે ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી તે સર્વ અર્થનો પ્રકાશ કરનાર છે અને તેથી સર્વગત છે એટલે કે તેથી બ્રહ્મ સર્વ ઠેકાણે ગયેલું છે અને સર્વ વ્યાયી રહેલું હોવા છતાં યજ્ઞવિધિમાં પ્રધાન પણે મુખ્યત્વે હોવાથી એ બ્રહ્મ સદાને માટે યજ્ઞમાં રહેલું છે.

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।
यज्ञाद्भावति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ।। ३.१४

જયારે ગીતા કહે છે કે સૃષ્ટિચક્ર ચલાવવા યજ્ઞ ચલાવવો જોઈએ યજ્ઞના જુદા જુદા પ્રકારો છે. બ્રહ્મયજ્ઞ દેવયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ અને મનુષ્યયજ્ઞ આ પાંચ મહાયજ્ઞો છે. માણસે ઓછામાં ઓછા આ પંચમહાયજ્ઞો તો કરવાજ જોઈએ સૃષ્ટિચક્રને માટે ગીતાકાર કહે છે આ સૃષ્ટિચક્ર યજ્ઞ ચાલે તો જ ચાલે.

ગીતા બ્રહ્મયજ્ઞ દ્વારા વેદ રક્ષણ અને સંસ્કૃત્તિના રક્ષણની વાત કરે છે અને સમગ્ર સૃષ્ટિની જાણવવી માટે આ બ્રહ્મયજ્ઞ કરવો જોઈએ તેમજ જણાવે છે.

બીજા યજ્ઞ દ્વારા દેવના કાર્યો કરવા એટલે દેવયજ્ઞ આ યજ્ઞ દ્વારા લોકોમાં દેવત્વલાવવાની વાત કહે છે.

આજનો આધુનિક માનવ માત્ર યંત્ર બની ગયો છે માત્ર કાર્ય પાછળ દોટ મુકી છે. પરંતુ તેનામાં દેવત્વ ની ભાવના નથી. ઈશ્વરને શોધવા ભટકે છે. પરંતુ પોતાની જ અંદર દેવ છે તેને તે જોઈ શકતો નથી અને તેને શોભે તેવું વર્તન કરતો નથી. આ બાબત ગીતા દેવયજ્ઞ દ્વારા બતાવવા માગતા હોય તેમ જણાય છે.

ગીતા ત્રીજાયજ્ઞ દ્વારા પરંપરારક્ષણની વાત કરે છે અને આ સૃષ્ટિ ચક્ર ચલાવવા માટે કહે છે.

ચોથા યજ્ઞ દ્વારા સર્વત્ર ભગવાન છે તેથી સર્વ જીવ સૃષ્ટિએક જ છે તેમાં મનુષ્ય તેમજ સર્વ જાતકોની વાત કહી છે. એટલે કે માત્ર માનવ તે જ પ્રેમ કરવો તેવો ભાવ રહેલ નથી પરંતુ ભૂતયજ્ઞ દ્વારા સમગ્ર જાતકોને પ્રેમ કરવાની વાત ગીતાકાર કહે છે. જેમને અનુરૂપ એક દ્રષ્ટાંત નોંધુ છું. મહાભારતના યુધ્ધ પ્રસંગે યુધ્ધ મેદાનમાં ટીટોળીના ઈંડાની રક્ષા કરવા માટે ઢાલ ઢાંકીને તેમની રક્ષા કરવામાં આવી જે બાબત બતાવે છે કે માત્ર માનવરક્ષા નહી પરંતુ સમગ્ર જાતકો માટે બાબત બતાવે છે.

ત્યારપછીના યજ્ઞમાં માણસમાં રહેલા માનવને પૂજય માનવું અને તેની વૃધ્ધિ કરવી મનુષ્યમાં ત્રણ વસ્તુ આવશ્કય છે. (૧) કૃતજ્ઞતા (૨) ભાવમયતા અને (૩) કર્મ પ્રવણતા જયારે વ્યકિત જીવનમાંથી આ ત્રણ વાતો ચાલી જાય છે ત્યારે મનુષ્યત્વ ખતરામાં આવી જાય છે. પ્રત્યેક વ્યકિતમાં આ વાતો લાવવાને માટે અને હશે તો વધારવાને માટે અને વધી હશે તો તે દિવ્ય બતાવવા માટે અવિરત પ્રયત્ન કરવો, આનુ નામ મનુષ્યયજ્ઞ. તેવી જ રીતે એક મનુષ્યને બીજા મનુષ્ય તરફ પ્રેમથી અને આત્મીયતાથી જોવાનું શિક્ષણ આપવું કૃતજ્ઞ બુધ્ધિથી યજ્ઞો કરીને તેમાં જો નિષ્કમામતા લાવશો તો તેની સુંગધ જ કંઈ જુદી આવશે.

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्त मानवः ।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ।। ३.१७
नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह क न ।
न चास्य सर्वभूतेषु क दिर्थव्यापाश्रयः ।। ३.१८

આમ ગીતાકાર યજ્ઞ દ્વારા સૃષ્ટિના સંચાલનની વાત કહે છે તેજ વાત ગીતા પણ યજ્ઞ દ્વરા રજૂ કરે છે અને યજ્ઞ થી જ આ સૃષ્ટિની પરંપરા અવિરત ચક્ર ગતિશીલ રહી શકે તેમ છે તેવો બતાવવાનો પ્રયત્ન કહે છે.

૧૧.૩ લોકસંગ્રહ :

જો હું કર્મ ન કરું તો લોકસ્થિત (લોકો ટકી શકે તે) માટે કરવામાં આવતાં કર્મોનો અભાવ થઈ જવાથી આ સર્વ લોકો નાશ પામી જાય અને હું વર્ણસંકરનો કર્તા થાઉ તે રીતે (કારણ વડે) આ પ્રજાનો હું નાશ પણ કરનારો થાઉ એટલે તો પ્રજાની ઉપર અનુગ્રહ કરવા

પ્રવૃત્ત થયેલો જ હું તે ઊલટો તેમનો નાશ કરવાવાળો બનું આ બધું મને (ઈશ્વરને) અનુરૂપ નથી; છાજતું નથી યોગ્ય નથી.

જો તું કે કોઈ બીજો મારા જેવી કૃતાર્થ બુદ્ધિવાળો આત્મવેતા હોય તો એને પણ પોતાને માટે કર્તવ્યનો (તો) અભાવ થઈ જાય. કર્તવ્યની (તો) જરૂર ન રહે છતાં બીજા પર અનુગ્રહ કરવાને એટલે કે બીજા પર કૃપા કરવાના હેતુથી પણ કર્મ કરવાં જોઈએ. (૧૫)

હે ભારત ! કેટલાક અજ્ઞાની માણસો જેમ 'આ કર્મ ફળ મને મળશે' એવી બુદ્ધિથી કર્મમાં આસકત થઈ કર્મ કરે છે. તેમ આત્મવેત્તા વિદ્વાન જ્ઞાનીએ પણ આસકિતરહિત થઈ કર્મ કરવાં જોઈએ. આત્મજ્ઞાની એની પેઠે શા માટે કર્મ કરે છે. (એમ પૂછે) તો સાંભળ. એ લોકસંગ્રહ કરવા ઈચ્છે છે (તેથી).

એવી રીતે લોકસંગ્રહ કરવાની ઈચ્છાવાળા મને (પરમાત્માને) અથવા બીજા જે કોઈ આત્મજ્ઞાનીને લોકસંગ્રહ સિવાય બીજું કંઈ પણ કર્તવ્ય નથી રહયું તે આત્મજ્ઞાની માટે આ ઉપદેશ આપે છે.

હે પાર્થ; ત્રણે લોકમાં મારે કાંઈ પણ કર્તવ્ય નથી; કારણ કે નહિ મેળવેલું (એવું કાંઈ મારે) મેળવવાનું નથી, તો પણ હું કર્મમાં પ્રવૃત છું જ. પ્રવૃત રહ્યા જ કરું છું જો હું કદાચિત્ આળસ છોડી સાવધાન થઈ કર્મો ન કરું તો હે પાર્થ ! આ મનુષ્યો મારા અર્થાત્ શ્રેષ્ઠના માર્ગને સર્વ પ્રકારે અનુસરે, મારા શ્રેષ્ના માર્ગનું સર્વ પ્રકારે અનુકરણ કરે. (૬)

ગીતા લોકસંગ્રહ બાબતે નીચે પ્રમાણેનો મત ધરાવે છે લોકસંગ્રહ એટલે લોકોને ભેગા કરવા તેવો અર્થ થતો નથી પરંતુ "લોકોની ઉન્નતિ થાય અને તેમનો પુરૂષાર્થ સિધ્ધ થાય એવાં કૃત્યો કરીને તેમની પાસેથી પણ એવા કૃત્યો કરાવવા એનું નામ લોકસંગ્રહ" લોકસંગ્રહમાં તમે કેટલા લોકોને કાર્યપ્રવણ કર્યા એ મૂળ પ્રશ્ન છે કેટલા લોકોને તમે નચાવ્યા, કેટલા લોકો હસ્યા અને કેટલા લોકો ભેગા થયા એનો કંઈ જ અર્થ નથી. માણસમાં જબરદસ્ત વ્યકિતત્વ હોય, તેનું પુણ્ય અને તપ હોય, તો તેને પરિણામે બીજા માણસો કામ કરવા માટે ઉભા થાય.

આપણે ઋષિઓને પૂજીએ છીએ એનું કારણ, ઋષિઓએ લોકોને કર્મપ્રવૃત્ત કર્યા હતાં. જે માણસ સ્વયં નિષ્ક્રિય હોય, અને જે બીજાને પણ કામે લગાડી શકતો ન હોય તે માણસ લોકો સંગ્રહ કરે છે તેમ ન કહી શકાય. આજે તો લોકસંગ્રહનો અર્થ લોકોને ભેગા કરવા એ જ થઈ ગયો છે. તેથી આજે બધા જ રાજકીય નેતાઓ લોકોને સારું લાગે એવું બોલે છે. તેમની

આજુબાજુ લોકો ભેગા થાય છે પણ એને શું લોકસંગ્રહ કહેવાય ? સિનેમાની નટી પાછળ કેટલાક લોકો ભેગા થાય છે ! કોટ વિસ્તારમાં એકાદ નટી કંઈ ખરીદ કરવા આવે તો પોલીસને વ્યવસ્થા કરવી ભારે પડે છે તેઓ કહે છે કે "કોઈ રાજકીય નેતા આવવાનો હોય તો અમે ડરતા નથી અમે લોકોના ટોળાંને કાબુમાં રાખી શકીએ છીએ. પણ ભૂલેચુકે જો એકાદ નટી આવી ચડે તો અમને વાહનવ્યવહારની વ્યવસ્થા જાળવવી પણ મુશ્કેલ પડે છે' આ કેટલો મોટો લોકસંગ્રહ કહેવાય ! પણ ગીતાકાર કહે છે કે આ લોકસંગ્રહ નથી. જ્ઞાની પુરૂષે સાચો લોકોસંગ્રહ કરવો જોઈએ. (૭)

આમ ગીતા અને શંકર લોકસંગ્રહની બાબતે પણ સમાન વિચારધારા ધરાવતા હોય તેવું દેખાય છે અને બંને કહે છે કે વ્યકિતએ પોતાના માટે કંઈ કરવાનું બાકી ન હોય એટલે પોતે સંપૂર્ણ હોય તો પણ બીજાના માટે પણ કર્મ કરવું જોઈએ. જે બાબત ગીતા અને શંકર બંને જણાવે છે.

ઘણી વખત વ્યકિતને પ્રશ્ન થાય કે હવે મારે કોના માટે શું કરવું. ત્યારે વ્યકિતએ બીજાના માટે એ પણ કોઈપણ પ્રકારના સ્વાર્થ વગર કાર્ય કરવાનું કહે છે અને કોઈ પણ ફળની આશા રાખ્યા વગર બીજાને મદદ કરવાનું કહે છે. બીજાને ઉભા કરવાનું કહે છે બીજાને જ્ઞાન આપવાનું કહે છે વ્યકિત જયારે બીજાને માટે સમાજની માટે કે સમગ્ર જાતકો માટે કાર્ય કહે છે તે લોકસંગ્રહ છે ભગવાન પણ કહે છે. મારે કશું જ મેળવવાનું બાકી રહેતું નથી છતાં હું માત્ર લોક સંગ્રહાર્થે પ્રવૃત છું બીજાને તેજ આપવા માટે ધર્મ માટે રાજય માટે પણ પ્રવૃત થવું જોઈએ.

એટલે કે શંકર અને ગીતા બંને સંન્યાસ ધારણ કરી બેસી રહેવાની વાત કરતા નથી પરંતુ કર્મમાં પ્રવૃત રહી લોકસંગ્રર્થે પ્રવૃત રહી કાર્ય કરવાની બાબતમાં સહમત થતા હોય તેવું જોઈ શકાય છે અને સાથે એ પણ જોઈ શકાય છે કે કર્મમાં આશકિત રાખવાની નથી એટલે કે હું આ કાર્ય કરું છું, "હું લોકોને બેઠા કરૂ, હું સમાજ ને મદદ કરું, હું રાજય ને મદદ કરું, મારા કારણે આ સાથે ઉભું થયુ તેવો ભાવ મનમાં ઉભો થવો જોઈએ નહી અને મદદ કરવાની વાત તે લોકસંગ્રહ છે. લોકોને મદદ કરી તમારે હિરો બનવાનું નથી કે તમારે દેવ બનવાનું નથી એટલે કે જે તમે કાર્ય કરો છો અને જેના માટે કાર્ય કરો છો તેનો ભાવ તમારા મનમાં ઉભો થવો જોઈએ નહીં. જેમ કે યુધ્ધ મેદાનમાં ભગવાન જ બધું કરે છે. તે આપણે જાણીએ છીએ. છતાં તે સર્વે અર્જુન દ્વારા કરાવે છે યુધ્ધનું ફળ અર્જુનને આપે છે અર્જુનને ઉભો કહે છે અને

યુધ્ધમાં પ્રવૃત કરે છે આમ સર્વ પોતે કરતાં હોવા છતાં પોતે જાણે કશું જ કરતાં નથી તેવો ભાવ મનમાં હોવો જોઈએ. આ બાબત પર વિશેષભાર આપે છે.

૧૧.૪ સાંખ્ય નિષ્ઠા :

આમ તો સમગ્ર ગીતામાં જુદે જુદે અનેક સ્થળે 'બુધ્યિોગ' શબ્દ વપરાયો છે છતાં ગીતાનો બીજો અધ્યાય આની વધારે ચર્ચા કરે છે. શ્રી માંકડ અનુસાર બીજા અધ્યાયના ૪૭ થી ૫૩ શ્લોકોમાં આ સિધ્ધાંત રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. એ પહેલાં આ જ અધ્યાયમાં સાંખ્યનિષ્ઠા પણ વર્ણવવામાં આવી છે. તેનો પણ બુધ્ધિયોગ સાથે ખાસ સંબંધ છે. શ્રી અરવિંદ અનુસાર, બુધ્ધિનાં બે કાર્યો છે. (૧) જ્ઞાન અને (૨) સંકલ્પ

સાંખ્યનિષ્ઠા એ જ્ઞાન છે અને યોગનિષ્ઠા જેને આપણે બુધ્ધિયોગ કહીએ છીએ તે સંકલ્પ સાથે સંકળાયેલ છે. શ્રી વિનોબા કહે છે તેમ, સાંખ્ય એ શાસ્ત્ર છે અને યોગ એ કલા છે. શાસ્ત્ર અને કલા મળે એટલે જીવનમાં સુમેળ સ્થપાય છે.

અર્જુને યુધ્ધરૂપી કર્તવ્યપાલનનો ઈન્કાર કરીને બુધ્ધિના અનિશ્ચયનો જે પરિચય આપ્યો તેના નિવારણ માટે માનવજાતિના મહાન નેતાએ જે પ્રયત્નો કર્યા તેની શરૂઆતમાં તો ઉપનિષદોના જ વિચારો જોવા મળે છે. એ જ સાંખ્યનિષ્ઠા તેમાં શરીરની નશ્વરતા અને આત્માનું અમરત્વ સમજાવવામાં આવ્યું છે. બાલ્યાવસ્થા, યૌવન, વૃધ્ધાવસ્થા વગેરેની જેમ જ બીજા દેહની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે. શરીરનાશ એ શોકનો વિષય કેમ બને છે ? જે આપણું સ્વરૂપ છે તે આત્મા તો કદી નાશ પામતો નથી. જન્મ અને મૃત્યુ આત્માને નથી. એના સુધી આપણાં હિંસક શસ્ત્રો પણ પહોંચી શકતાં નથી. પાણી જેને પલાળી ન શકે પવન જેને સૂકવી ન શકે, અગ્નિ જેને બાળી ન શકે તે આત્મા છે. જીર્ણ વસ્ત્રો ફેંકી જેમ મનુષ્ય નવા વસ્ત્રો ધારણ કરે તેમ આ આત્મા જીર્ણ શરીરોને છોડી નવાં શરીરો ધારણ કરે છે. એમાં શોક કરવાનો કોઈ અર્થ નથી. વળી, માની લઈએ કે આત્મા જન્મે છે અને મૃત્યુ પામે છે. તો પણ તેનો શોક કરવો વ્યાજબી નથી. કારણ કે જન્મેલો નિશ્ચિતપણે મૃત્યુ પામે છે અને મરેલા નિશ્ચિત પણે જન્મે છે. સમસ્ત ભૂતસૃષ્ટિ પ્રથમ અવ્યકત હોય છે. પછી વ્યકત થાય છે અને અંતે ફરી અવ્યકત બને છે.' આમા કંઈક અંશે ઉપનિષદોના જ વિચારોને આધારે સમજાવવામાં આવે છે કે બંધુજનોના સંભવિત મૃત્યુના ભયથી શોક કરવો વ્યાજબી નથી.

વળી સ્વધર્મની દ્રષ્ટિએ પણ યુધ્ધ કરવું એ અર્જુન માટે જરૂરી હતું જન્મે અને કર્મે

ક્ષત્રિય એવો અર્જુન જે આવાં તો અનેક યુધ્ધો આ પહેલાં લડી ચૂકયો હતો. અને હથિયારો ચલાવવાં એ જેને માટે રમત સમાન હતું, તેણે તો આવું યુધ્ધ જોઈ હરખાવું જોઈએ. ભાગ્યશાળી ક્ષત્રિયો જ સ્વર્ગના ખુલ્લા દ્વારરૂપ આવું યુધ્ધ મેળવે છે. ક્ષત્રિય તરીકે તેનું કર્તવ્ય લડી લેવાનું છે. વળી, એક વીર યોધ્ધા તરીકે અર્જુનની પ્રતિષ્ઠા અને યુધ્ધ ન કરવાનો તેનો નિર્ણય તો તેને બદનામી અને નામોશી જ આપે. અકીર્તિ એ પ્રતિષ્ઠિતને મૃત્યુથી પણ ભયાનક છે. (આમ સ્વધર્મનું ભાન કરાવીને પણ અર્જુનને યુધ્ધ માટે પ્રેરિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. પણ આમાંનું કાંઈ જ અર્જુનને અસર કરી શકતું નથી. (૮)

શંકરવેદાંતીઓના મતે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ દ્વારા આપણને જ્ઞાન મળે છે. આપણને જે જ્ઞાન થાય છે તે બાહય વસ્તુઓનું થાય છે. માનસિક સ્થિતિઓનું નહિ.શંકર આત્મલક્ષી આદર્શવાદી નથી પણ તે તાત્વિક કે નિરપેક્ષ આદર્શવાદી છે. તેમનાં મતે જ્ઞાત વસ્તુઓ આત્માનાં પાસાં છે. આત્મા અંતિમ હકીકત કે અંતિમ વસ્તું છે અને તે વિષય અને વિષયીની પણ પેલે પાર જાય છે.

જાણવાની ક્રિયા દરમિયાન આપણને સ્વતઃ પ્રકાશિત જ્ઞાન મળે છે. બુધ્ધિ જયારે રાગ અને દ્વેષ વડે ઘેરાઈ જાય ત્યારે ખોટું જ્ઞાન થાય છે. સત્ય એટલે વસ્તુના સ્વભાવ જોડે સુસંગત હોવું તે. અનુભવ જેની વિરૂધ્ધ જાય તે સત્ય નથી. સત્યની આનુભવિક કસોટીઓ વ્યવહાર છે. દા.ત. જાગ્રત અવસ્થાને ખોટી પાડે છે. તેથી જાગ્રતની તુલનામાં આપણે સ્વપ્નનો અને બ્રહમાનુભવની તુલનામાં જાગ્રતનો અસ્વીકાર કરીએ છીએ.

આચાર્યશ્રીએ બ્રહમસૂત્રોમાં આત્મજ્ઞાન માટે શાસ્ત્રનું પ્રયોજન બતાવતાં ત્રણ પ્રકારો પર ભાર મૂકયો છે. (૧) વિધિતંત્ર જેમાં ધર્મશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, વ. નો સમાવેશ થાયે છે. જયાં આદેશ પ્રમાણે વર્તવાનું હોય છે. (૨) પુરૂષ વ્યાપાર તન્ત્ર જેમાં સ્નાન, સંસ્કાર, સભ્યતા વ. ના નિયમો પુરૂષની સ્વેચ્છા પર અવલંબે છે. અને (૩) વસ્તુતન્ત્ર જેમાં વાસ્તવિક વિષયનું યથાર્થ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન રહેલું હોય છે જેમ કે અગ્નિવાળા પદાર્થમાં અગ્નિની બુધ્ધિ થવી, તેમાં સ્વચ્છંદ વૃતિ કામમાં આવતી નથી. તે જ રીતે પરમબ્રહમનું જ્ઞાન વસ્તુતંત્ર છે. તેમાં સ્વેચ્છા કે સ્વચ્છંદ જેવી બાબતો કામમાં આવતી નથી. પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણોના વિષય બનેલ જે વસ્તુઓ છે તેનું જેમ જ્ઞાન થાય છે તેજ રીતે બ્રહમવિદ્યા વસ્તુતંત્ર છે એટલે તે પુરૂષ વ્યાપારને આધીન નથી. આચાર્યશ્રીઆ બાબત સ્પષ્ટ કરતાં વધુમાં જણાવે છે કે ધ્યાન કે ચિંતન જોકે

માનસિક ક્રિયા છે તો પણ પુરૂષથી તે કરવી, ન કરવી કે ઊલટી રીતે કરવી એમ બની શકે છે, કારણ કે તે પુરૂષતંત્ર છે. જ્ઞાન તો પ્રમાણથી જન્ય છે અને પ્રમાણ એટલે જેવી રીતે વસ્તુ હોય તેવી રીતે તે વસ્તુનો વિષય હોય, એટલે જ્ઞાનને માટે 'કરવું, ન કરવું કે ઊલટી રીતે કરવું' એવું કાંઈ શકય નથી. કારણ કે તે કેવળ વસ્તુતંત્ર જ છે. તે વિધિ તંત્ર નથી તેમ જ પુરૂષતંત્ર પણ નથી સમ્યક જ્ઞાન એને કહેવાય કે જે એકરૂપ હોય, જેનો વસ્તુ જોડે તાદાત્મ્ય સંબંધ હોય અને જે વસ્તુના સ્વરૂપને લગતું હોય તથા સત્ વસ્તુ દ્વારા નિર્ણીત હોય તથા તેના નિયમન હેઠળ પ્રાપ્ત થતું હોય. યજ્ઞ કરવો તો કેવી રીતે અને કયારે કરવો એ બારામાં ભિન્ન મત હોઈ શકે કારણ કે તે ક્રિયા છે અને ક્રિયા સર્વથા પુરૂષ સાપેક્ષ છે પણ અગ્નિ ગરમ છે કે ઠંડો એ બારામાં મતભેદ ન સંભવે કારણ કે જ્ઞાન વસ્તુતંત્ર છે સર્વજ્ઞાનના ભંડારરૂપ વેદો જ્ઞાપક informative છે કારક Creative નથી. સ્થળ, કાળ, સંજોગો વ. જ્ઞાન માટે અનિવાર્ય પૂર્વવર્તી ખરા પણ જ્ઞાનના બંધારણમાં તેઓ પ્રવેશ પામતા નથી. જ્ઞાન તથા ક્રિયા વચ્ચે આ ભેદ છે. (૯)

ગીતા સાંખ્યનિષ્ઠ દ્વારા આત્મઅમરત્વની વાત કરે છે અને સમજાવે છે કે શરીર નાશવંત છે તેથી તેનો શોક કરવો જોઈએ નહીં. પરંતુ આત્મા જ સત્ય છે તેમ ગીતા સાંખ્યનિષ્ઠા દ્વારા સમજાવે છે. જેને પાણી પલાળી શકતું નથી. પવન સુકવી શકતો નથી અને અગ્નિ બાળી શકતો નથી તેવો અવિનાશી છે અને તેજ સત્ય છે આ બાબત બતાવે છે.

શંકર પણ પોતાની જ્ઞાન વિશેની સમજ દ્વારા સમજાવે છે કે સત્યજ્ઞાન અવિદ્યાના ક્ષેત્રમાં સમાવેશ પામે છે અવિદ્યાની વધું સમજ મેળવી જરૂરી છે અવિદ્યા દ્વારા શંકર એમ સમજાવવા માગે છે કે તે પરમ જ્ઞાન છે. જયારે વ્યકિત જુદા જુદા સાધનો દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તે અંતિમ જ્ઞાન નથી એટલે કે તે મિથ્યા છે આમ અવિદ્યા એ જ્ઞાન ની પરકાષ્ઠા છે જે અંતિમ છે તે બતાવવનો પ્રયાસ શંકર કરે છે.

આમ ગીતા અને શંકર સાંખ્યનિષ્ઠા દ્વારા આ નશ્વરદેહની ઉપર આત્મજ્ઞાનની સમજ આપવાની પ્રયાસ કરે છે.

જયારે ઉપરદ્રષ્ટિએ જોઈએ તો ગીતા અને શંકર આત્મજ્ઞાનની બાબતમાં જુદા પડતા હોય તેમ લાગે છે પરંતુ અંતિમ દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો તેઓ આ બાબતમાં પણ સમાનતા ધરાવતા હોય તેમ જોઈ શકાય છે.

૧૧.૫ બુધ્ધિ યોગ :

'સાંખ્યનિષ્ઠા' રૂપે રજૂ થયેલા વિચારો અર્જુનને કાંઈ અસર કરી શકતા નથી છતાં એને લીધે એ વિચારોનું મહત્વ ઓછું થતું નથી. ખાસ કરીને આત્માના અમરત્વની વિચારણા સમગ્ર ગીતાશાસ્ત્રના વિચારમાં ઘણું જ મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. આ વિચાર પરથી જ 'બુધિયોગ' નો વિચાર ઉદ્દભવે છે. શ્રીકૃષ્ણ આથી જ ગીતામાં આ તબકકે કહે છે. ''આ તને સાંખ્યનિષ્ઠાની વાત કરી હવે બુધ્ધિયોગ સાંભળ. આ યોગને કારણે કર્મ બંધન રહેતું નથી.''

અનેક પ્રકારના ભય વચ્ચે ઝઝૂમતા માણસને અને શંકાથી પોતાની સ્થિતિ વિશે ચિંતા સેવતા માણસને ત્યાર પછી સાંત્વન અને પ્રેરણાનો એક મહામૂલો સંદેશ આપવામાં આવ્યો છે. શ્રી અરવિંદ અનુસાર આ વચનો અસાધારણ હિંમતભર્યા. અણ અને કેવળ નિશ્ચયવાળી ખાતરી આપનારાં છે. ગીતા કહે છે ''આ યોગધર્મમાં અભિક્રમનો નાશ થતો નથી અને પ્રત્યવાય (દોષ) પણ નથી.'' આ ધર્મનું સ્વલ્ય આચરણ પણ મોટા ભયથી બચાવે છે.

આચાર્યશ્રીએ બ્રહમસૂત્રોમાં આત્મજ્ઞાન માટે શાસ્ત્રનું પ્રયોજન બતાવતાં ત્રણ પ્રકારો પર ભાર મૂકયો છે. (૧) વિધિતંત્ર જેમાં ધર્મશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, વ. નો સમાવેશ થાયે છે. જયાં આદેશ પ્રમાણે વર્તવાનું હોય છે. (૨) પુરૂષ વ્યાપાર તન્ત્ર જેમાં સ્નાન, સંસ્કાર, સભ્યતા વ. ના નિયમો પુરૂષની સ્વેચ્છા પર અવલંબે છે. અને (૩) વસ્તુતન્ત્ર જેમાં વાસ્તવિક વિષયનું યથાર્થ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન રહેલું હોય છે જેમ કે અગ્નિવાળા પદાર્થમાં અગ્નિની બુધ્ધિ થવી, તેમાં સ્વચ્છંદ વૃતિ કામમાં આવતી નથી. તે જ રીતે પરમબ્રહમનું જ્ઞાન વસ્તુતંત્ર છે. તેમાં સ્વેચ્છા કે સ્વચ્છંદ જેવી બાબતો કામમાં આવતી નથી. પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણોના વિષય બનેલ જે વસ્તુઓ છે તેનું જેમ જ્ઞાન થાય છે તેજ રીતે બ્રહમવિદ્યા વસ્તુતંત્ર છે એટલે તે પુરૂષ વ્યાપારને આધીન નથી. આચાર્યશ્રીઆ બાબત સ્પષ્ટ કરતાં વધુમાં જણાવે છે કે ધ્યાન કે ચિંતન જોકે માનસિક ક્રિયા છે તો પણ પુરૂષથી તે કરવી, ન કરવી કે ઊલટી રીતે કરવી એમ બની શકે છે, કારણ કે તે પુરૂષતંત્ર છે. જ્ઞાન તો પ્રમાણથી જન્ય છે અને પ્રમાણ એટલે જેવી રીતે વસ્તુ હોય તેવી રીતે તે વસ્તુનો વિષય હોય, એટલે જ્ઞાનને માટે 'કરવું, ન કરવું કે ઊલટી રીતે કરવું' એવું કાંઈ શકય નથી. કારણ કે તે કેવળ વસ્તુતંત્ર જ છે. તે વિધિ તંત્ર નથી તેમ જ પુરૂષતંત્ર પણ નથી સમ્યક જ્ઞાન એને કહેવાય કે જે એકરૂપ હોય, જેનો વસ્તુ જોડે તાદાત્મ્ય સંબંધ હોય અને જે વસ્તુના સ્વરૂપને લગતું હોય તથા સત્ વસ્તુ દ્વારા નિર્ણીત હોય તથા તેના નિયમન હેઠળ

પ્રાપ્ત થતું હોય. યજ્ઞ કરવો તો કેવી રીતે અને કયારે કરવો એ બારામાં ભિન્ન મત હોઈ શકે કારણ કે તે ક્રિયા છે અને ક્રિયા સર્વથા પુરૂષ સાપેક્ષ છે પણ અગ્નિ ગરમ છે કે ઠંડો એ બારામાં મતભેદ ન સંભવે કારણ કે જ્ઞાન વસ્તુતંત્ર છે સર્વજ્ઞાનના ભંડારરૂપ વેદો જ્ઞાપક informative છે કારક Creative નથી. સ્થળ, કાળ, સંજોગો વ. જ્ઞાન માટે અનિવાર્ય પૂર્વવર્તી ખરા પણ જ્ઞાનના બંધારણમાં તેઓ પ્રવેશ પામતા નથી. જ્ઞાન તથા ક્રિયા વચ્ચે આ ભેદ છે.

બુધ્ધિયોગ બાબતે ગીતા અને શંકર ના મતો મળતા આવે છે.

જેમ કે ગીતા બુધ્ધિયોગ દ્વારા આત્મજ્ઞાનની વાત કહે છે. આ જ્ઞાન ઉચ્ચ કોટીનું છે જે પ્રાપ્ત થયા પછી બીજું કંઈ પ્રાપ્ત કરવાનું રહેતુ નથી તે એક બાબત બતાવે છે અને સાથે બીજા બાબત એ પણ બતાવે છે કે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી કંઈ કરવાનું બાકી રહેતું ન હોવા છતાં બેસી રહેવાનું નથી. ક્રિયા તો કરવાની જ છે એટલે કે તે જ્ઞાનને પ્રકાશીત કરતાં રહેવાનું છે અને તેમનો પ્રકાશ બીજાને આપવાનો છે. એટલે કે તેને ક્રિયાશીલ બતાવવાનું ગીતા ભાર પૂર્વક કહે છે.

આવીજ રીતે શંકર પણ આત્મજ્ઞાનની વાત કરે છે. જ્ઞાનના જુદા જુદા પ્રકાર બતાવે છે અને કહે છે કે આત્મજ્ઞાન એ જ શ્રેષ્ઠ છે કારણ કે તે જ્ઞાનની ઉચ્ચ કોટીનું જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાન એ સમ્યક પ્રકારનું હોય છે અને તેનો વસ્તુજોડે તાદાત્મ્ય સંબંધ હોય છે અને તે હંમેશા સત્ય હોય છે.

આમ ગીતા અને શંકર બુધ્ધિયોગ દ્વારા આત્મજ્ઞાન ની વાત કરે છે.

૧૧.૬ બુધ્ધિયોગની મર્યાદા :

બુધ્ધિયોગની મર્યાદા એ છે કે તે વેદાંતના સર્વ સ્પર્શી ભાવ સુધી પહોચતો જ નથી. ગીતામાં સાંખ્યનાં ઉમદા તત્વો ઉપરાંત 'વેદાંત' ની ભાવનાઓ પણ યોગ્ય રીતે સમાવેશ પામી છે. આ પ્રકરણના પ્રારંભમાં આપણે 'જ્ઞાન' વિશે વિચારી ગયા. વેદાંતની એ જ્ઞાન ભાવના શું બુધ્ધિ દ્વારા જ અનુભવવાની છે ? આપણે જાણીએ છીએ કે બ્રહ્મની વ્યાપકતાવાળું જ્ઞાન બુધ્ધિજન્મ નથી પણ અનુભૂતિજન્ય છે. બુધ્ધિયોગની સીમાઓ એ વ્યાપક જ્ઞાનદશાને પોતામાં સમાવી શકે તેમ નથી. આથી જ આ પ્રકરણમાં 'બુધ્ધિયોગ' ને જ્ઞાનયોગના પૂર્વાંગ તરીકે આપણે વિચારી છીએ. સ્થિરપ્રજ્ઞા દ્વારા પરમસતાની વ્યાપક સમતા અને સર્વગત એકતાનો

ભાવ અનુભવવા આપણે તૈયાર બનીએ છીએ.

આ બધા કારણોસર બુધ્ધિયોગ જ ગીતાનો મુખય પ્રતિપાદ્ય મત છે એવો શ્રી માંકડનો વિચાર યોગ્ય નથી. હા, બુધ્ધિથી પર રહેલી શકિતને પણ જો તેઓ બુધ્ધિ જ સમજતા હોય તો તેમનો મત કંઈક વધારે વ્યાપક બને ખરો. છતાં ગીતાનો સમગ્ર આચારધર્મ તો એમાં પણ નિર્દિષ્ટ થતો નથી. આથી શ્રી માંકડ ગીતાના એક અત્યંત મર્યાદિત વિચારને તેનું સમસ્ત ગણી લે છે એમ આપણે કહેવું પડશે.

આમ છતાં, ગીતાના સમગ્ર આચારધર્મમાં બુધ્ધિયોગનું સ્થાન અત્યંત મહત્વનું છે. એ વાત નિર્વિવાદ છે. એ માટેની સૌથી મોટી ખાતરી ગીતામાં જ પડેલી છે. સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો આપતાં ગીતા કહે છે. ''વિષયોનું (કર્મફળનું) ધ્યાન કરનારા તેમાં આસકત થાય છે, આ શકિતથી કામના અને કામનાથી ક્રોધ કે ક્ષોભ જન્મે છે. ક્રોધથી વિવેકહીનતા, તેનાથી સ્મૃતિનો નાશ અને સ્મૃતિનાશથી બુધ્ધિનો નાશ તથા જેની બુધ્ધિ નાશ પામે તે માનવી સંપૂર્ણ નાશ પામે છે.

આનો ફલિતાર્થ એટલો જ છે કે નિષ્કામ કર્માચરણ માણસનો અધિકાર છે પણ જે નિષ્કામ રહેતો નથી તે નાશ પામે છે. બીજી રીતે, બુધ્ધિયોગ એ પ્રત્યેક માનવીનો અધિકાર છે પણ જે એ અધિકાર નથી ભોગવતો તે નાશ પામે છે. આથી વધારે 'બુધ્ધિયોગ'ની મહત્તા બીજી શી હોઈ શકે ? (૧૦)

તર્ક કે યુકિત દ્વારા બ્રહ્મ સત્ છે એવું જ્ઞાન આપણને કદાચ લાધે પણ તે ચિત્ છે કે આનંદ છે તે બારામાં નિર્ણય કરવામાં તર્ક આપણને મદદ કરવામાં સફળ નીવડતો નથી આથી જ શંકર કહે છે કે બ્રહ્મ જ્ઞાન માટે તો સ્વાનુભૂતિ જ પ્રામાણ્ય ગણી શકાય તેમ છે કેવળ તર્ક કે તેનું સ્વરૂપ છેતરામણું છે તેને આચાર્યશ્રી તેમની કૃતિઓમાં પ્રમાણ તરીકે લેતા નથી.

બ્રહમ કારણની ચર્ચાનાં તર્ક કરતાં શ્રુતિને તેમણે પ્રમાણ માનેલા છે આથી જ તેઓ સાંખ્ય,ન્યાય વ. ની ટીકા કરે છે. કારણ કે તેમને મતે આ દર્શનો શ્રુતિ પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરે છે છતાં હકીકતમાં તો બુધ્ધિવાદ પર જ આધાર રાખી માત્ર ઉપમા કે દ્રષ્ટાંતના બળે કારણના સ્વરૂપને અનુમોદન આપે છે. મતલબ કે શંકર બાહય કારણો તથા પરિબળો પર વધું ભાર મૂકવાને બદલે અન્તઃ અનુભવ પર વધુ ભાર મૂકે છે. આપણા આન્તરિક સ્વરૂપને ઓળખ્યા

વગર બધું નિષ્ફળ છે.

બુધ્ધિયોગની મર્યાદામાં ગીતા અને શંકર જણાવે છે કે બુધ્ધિથી કે તર્ક એ અંતિમ જ્ઞાન આપી શકતા નથી. પરંતુ આથી તે નકામા નથી. કારણ કે જ્ઞાન મેળવવાના પાયામાં તે પડેલા છે.

આમ છતાં તેની મર્યાદાએ છે કે તે અંતિમ કક્ષાનું આત્મજ્ઞાન નથી પરંતુ આત્મજ્ઞાન મેળવવામાં સહાયભૂત થાય છે તે બતાવી શકાય છે.

૧૧.૭ જ્ઞાન :–

ગીતા અનુસાર કર્મ સાધન અને જ્ઞાન સાધ્ય છે – પરિણામ છે, 'બધા કર્મોની પરિણતિ જ્ઞાનમાં થાય છે.' અહીં સ્પષ્ટ જોઈ શકાય તેમ છે કે જે કર્મનાં પરિણામરૂપ છે તે જ ગીતાની દ્રષ્ટિમાં જ્ઞાન છે. નિષ્કામ કર્માચરણ વિના માત્ર બુધ્ધિના વિલાસરૂપે માણસ જે રીતે શાસ્ત્રોનાં રહસ્યો જાણે છે તેને ઉપનિષદોની જેમ જ ગીતામાં પણ મહત્વ આપવામાં આવ્યું નથી. સમગ્ર વ્યકિતત્વના સહિયારા પ્રયાસનું પરિણામ જ્ઞાન છે. માત્ર બુધ્ધિએ પ્રાપ્ત કરેલ સામગ્રી જ્ઞાન નથી એ નર્યુ પાંડિત્ય છે. આજ બાબત વધારે સ્પષ્ટ કરતાં ગીતા કહે છે. ''પ્રણિયાત, પરિપ્રશ્ન અને સેવા એ ત્રણ દ્વારા જ્ઞાન મળે છે. અહીં પ્રણિયાત દ્વારા હદ્દયની નમ્રતાનું, પરિપ્રશ્ન દ્વારા બૌધ્ધિક જિજ્ઞાસાનું અને સેવા દ્વારા સમગ્રતયા ક્રિયાશીલતાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. આ ત્રણેયનું સંયુકત પરિણામ જ્ઞાન છે. આધુનિક શિક્ષણ–પ્રણાલિકામાં ક્રિયાશીલતાના તત્વનો તો અભાવ જ વર્તાય છે. પરિણામે શિક્ષાર્થી જે મેળવે છે તે તદ્દન અપરિપકવ, એકાંગી અને અપૂર્ણ હોય છે. આને જ લીધે આજનું શિક્ષણ પ્રલોભનો સામે વ્યકિતનું રક્ષણ કરનાર બળવાન શસ્ત્ર બની શકતું નથી. એ મોહ ઉત્પન્ન કરે છે. પણ મોહનો પ્રતિકાર કરવાની શકિત ઉત્પન્ન કરતું નથી. ગીતા તો કહે છે, ''જ્ઞાન મેળવ્યા પછી કદી મોહ ઉત્પન્ન થતો નથી.'' એટલું જ નહિ પણ મહાપાપી પણ જ્ઞાન વડે પાપથી મુકત થાય છે. આનો અર્થ તો એવો થાય કે પાપકર્મો કર્યા કરવાં અને જ્ઞાનથી તેનો નાશ કર્યા કરવો ! શું પાપીઓ માટે આવી તદ્દન સહેલી રીત ગીતા આપે છે ? એવું નથી, આ અતિસાહસભર્યા શબ્દો જ્ઞાનની મહત્તા સૂચવે છે. જ્ઞાન એ સ્થિર દશા છે. જ્ઞાન અગ્નિ છે પ્રકાશની હાજરીમાં અંધકાર ટકી શકે નહિ. અગ્નિની ઉષ્ણતા પાસે શીત ટકી શકે નહિ. એવી જ રીતે જ્ઞાનદ્રષ્ટિના ઉદય

સાથે જ રાગ, દ્વેષ, મોહ આદિ પાપમૂલક વૃતિઓનો તત્કાળ નાશ થાય છે. જયાં પવિત્રતા છે ત્યાં મલિનતા સંભવે જ નહિ. આ વિશ્વમાં જ્ઞાન જેવું પવિત્ર બીજું કાંઈ જ નથી. શ્રધ્ધા તત્પરતા અને સંયમ વડે જ્ઞાન મેળવી શાંતિના અધિકારી બનાય છે.

વૃતિરૂપ જ્ઞાન આવરણ ભંગ કરે છે. અદ્વૈતવેદાન્ત મૂજબ જ્ઞાન એ આત્માનો ગુણ નથી પણ સ્વરૂપ છે. તેથી જયારે વૃતિરૂપ જ્ઞાનનું કામ પૂરું થાય ત્યારે સ્વરૂપ જ્ઞાન ત્રિપુટી (પ્રમાતા, પ્રમા, પ્રમેય વગેરે) નો લય કરી સ્વરૂપ આનંદ પ્રગટ કરે છે. એમ પણ ઉપચારથી બોલાય છે. સ્વરૂપ જ્ઞાન અનુગત સ્વરૂપ છે જ્ઞાનથી અજ્ઞાન નિવૃત થતું હોવાથી વસ્તુતઃ વિદ્યાના ઉદયથી જુદી કોઈ અજ્ઞાનની નિવૃતિ નથી.

જયાં સુધી 'હું કર્મ કર્તા છું,' હું કર્મનો ફળ ભોકતા છું એવું જ્ઞાન જીવને રહે છે. ત્યાં સુધી તેને સ્વરૂપ જ્ઞાન નથી. સ્વરૂપ જ્ઞાન એટલે "બ્રહમ સર્વ ધર્મથી, સર્વ ક્રિયાથી સર્વ ફળથી પર છે, તે કર્તા નથી. તે ભોકતા નથી હું પોતે જ બ્રહમ છું" આ બધા ધર્મો અન્તઃકરણના છે. અન્યના ધર્મ attribute સાથે અન્યનો શો સંબંધ ? સ્વરૂપ જ્ઞાનના અભાવે તે પોતાને બધ્ધ જીવ માનીને અલ્પજ્ઞાની માનીને, અલ્પશકિતમાન માનીને–પરાધીન માનીને દુઃખી થયા કરે છે. જયારે તેને એવું જ્ઞાન થાય છે કે 'બ્રહમ તો આનંદ સ્વરૂપ છે અને હું સ્વયં બ્રહમ જ છું'. ત્યારે તેને આશ્વાસન મળે છે અને પ્રત્યેક નિર્બળતાથી તે છૂટી જાય છે. અદ્વૈતવેદાંત મુજબ સમગ્ર વિશ્વનું અધિષ્ઠાન બ્રહમ છે. તેને સ્વરૂપ જ્ઞાન પણ કહેવામાં આવે છે. વૃતિજ્ઞાન પોતાનો પ્રાણ આ સ્વરૂપ જ્ઞાનમાંથી મેળવે છે. અને આ પારમાર્થિક યા અનંત સ્વરૂપ જ્ઞાનના પ્રકાશ વિના વૃતિ જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ જ સંભળવતું નથી.(૧૧)

ગીતા કહે છે કે માત્ર બુધ્ધિએ પ્રાપ્ત કરેલ સામગ્રી એ જ્ઞાન નથી પ્રણિયાત, પરિપ્રશ્ન અને સેવા એ ત્રણ દ્વારા જ્ઞાન મળે છે તે ત્રણેય ની સંયુકત પરિણામ એ જ્ઞાન છે અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી કદી મોહ ઉત્પન્ન થતો નથી. આ વિશ્વમાં જ્ઞાન જેવું પવિત્ર બીજું કાંઈ જ નથી શ્રધ્ધા તત્પરતા અને સંયમ વડે જ્ઞાન મેળવી શાંતિના અધિકારી બનાય છે જ્ઞાન ભકિતની પૂર્વ શરત છે, જ્ઞાન એ નિષ્ઠા છે, માત્ર દર્શન નથી. જ્ઞાન પરમાત્મા સમાન છે, તેનો કોઈ પ્રિય નથી કે અપ્રિય પણ નથી, જ્ઞાની પરમાત્મા નથી પરંતુ પરમાત્મા સમાન જરૂર છે.

શંકર જ્ઞાનને આ પ્રમાણે સમજાવે છે. શંકર જ્ઞાન ને વૃતિરૂપ જ્ઞાન અને સ્વરૂપપજ્ઞાન થી સમજાવે છે "સ્વરૂપ જ્ઞાન એટલે બ્રહ્મ" સ્વરૂપજ્ઞાનના અભાવમાં જીવ અલ્પજ્ઞાની છે.

સમગ્ર વિશ્વનું અધિષ્ઠાન બ્રહમ છે.

શાંકરવેદાંતમાં પણ પરોક્ષજ્ઞાન અને અ–પરોક્ષ જ્ઞાન એમ બે પ્રકાર બતાવે છે. પરોક્ષ જ્ઞાનમાં વિષયના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન થાય છે. પરોક્ષ જ્ઞાન માત્ર બુધ્ધિનું જ્ઞાન આપે છે અને અપરોક્ષ જ્ઞાન એ ઉચ્ચ કોટીનું છે.

આ પ્રમાણે જ શંકર "હું બ્રહ્મ છું" તેમ કહે છે તેનો કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે તે અપરોક્ષ જ્ઞાન ધરાવે છે.

જયારે ગીતામાં પણ જ્ઞાનને પરમાત્મા સમાન કહે છે અને શંકર પણ આમ જ કહે છે માટે આ બાબતે બંનેમાં વિચારો સમાન જણાય છે. તેમ આપણે કહી શકીએ છીએ.

૧૧.૮ સમત્વ :

હવે સમત્વ એ જ જ્ઞાન હોય તો પ્રથમ દ્રષ્ટિએ તો એ ઘણું જ સરળ લાગે છે. પરંતુ જરા ઊંડાણથી જોતાં જણાશે કે સમદ્રષ્ટિ કેળવવી એ એટલી બધી સહેલી વાત નથી. વિશ્વ આખું વૈવિધ્યસભર છે. જુદી જુદી વસ્તુઓ અને વ્યકિતઓ આપણને અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ, રુચિકર કે અરુચિકર હોવાથી તેમના તરફ ગમા કે અણગમાની પ્રતિક્રિયા આપણા સ્વભાવમાં દ્રઢ રીતે જડાયેલી હોય છે. આ જ આપણી દ્રષ્ટિ બને છે અને આ જગતના દરેક મનુષ્યમાં પોતાના સ્વભાવને કારણે વસ્તુઓ અને વ્યકિતઓ પ્રત્યે અજાણતા પણ અસમાન પ્રતિક્રિયા ઉદ્દભવતી જ હોય છે. આમ હોવાથી જ ધર્મશાસ્ત્રો જેને જ્ઞાન કહે છે તેની પ્રાપ્તિનો સર્વને અધિકાર હોવા છતાં એ સર્વજનસુલભ નથી. બધાં તે પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. જ્ઞાન એ દૂન્વયી દ્રષ્ટિનું આમૂલ પરિવર્તન છે. તેની પ્રાપ્તિની પ્રક્રિયા પણ ઘણી જ લાંબી છે.

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।
न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृतानि काङ्क्षति ॥ १४.२२

સત્વગ્રણનું કાર્ય પ્રકાશ છે, રજોગુણનું કાર્ય પ્રવૃતિ છે અને તમો ગુણનું કાર્ય મોહ છે. એ બધા જયારે સારી રીતે વિષયભાવથી ઉત્પન્ન થતા હોય, ત્યારે તે તેમનો દ્વેષ કરતો નથી, સારાંશ એ છે કે મને આ તામસ વિચાર કે અનુભવ આવ્યો, માટે હું મૂઢ છું, મોહમાં પડી ગયો છું અથવા રાજસી દુઃખમય પ્રવૃતિ ઉત્પન્ન થઈ છે, તેથી હું રજોગુણ વડે પ્રવર્ત્યો છું,

તેથી હું મારા સ્વરૂપથી ચલિત અર્થાત્ ભ્રષ્ટ થયો છું અને એ રીતે હું સ્વરૂપથી ચલિત થયો હોવાથી મારી આ દુઃખમય સ્થિતિ છે અને પ્રકાશમય સાત્ત્વિક ગુણ મને વિવેકીપણુ આપી સુખ સાથે જોડનારો બની મારું બંધન કરે છે, આ પ્રમાણે ગુણને ન ઓળગી ગયેલો સમ્યક જ્ઞાન જેને નથી થયું, એવો મનુષ્ય પ્રકાશ, પ્રવૃતિ વગેરેનો દ્વેષ કરે છે, પણ જે મનુષ્ય ગુણોની પાર ગયેલો ગુણાતીત છે, તે સર્વ પ્રાપ્ત થયાં હોય, સર્વ ગુણોનાં કાર્ય પ્રવૃત થયાં હોય, તો પણ તેનો દ્વેષ કરતો નથી. તેવી રીતે સાત્ત્વિક, રાજસી અને તામસી મનુષ્ય જયારે સાત્ત્વિક, રાજસી કે તામસી ભાવો પોતાની પ્રવૃતિ વગેરે પ્રત્યક્ષ અનુભવવાળી નિવૃત થાય છે, ત્યારે તેની ઈચ્છા કરે છે, તેમ કાંઈ આ ગુણાતીત મનુષ્ય નિવૃત થયેલા ગુણોની પ્રવૃતિ કે કાર્યની ઈચ્છા કરતો નથી. આ બધા લક્ષણો બીજા જોઈ શકે એવાં નથી, ત્યારે તે ચિહ્નો તે પોતપોતાને ખબર પડે એવાં સ્વસંવેધ છે, કારણ કે પોતપોતાના મનમાં ઉત્પન્ન થયેલા દ્વેષ કે ઈચ્છાને બીજો નથી જોઈ શકતો

હવે ગુણાતીત પુરૂષ કેવા આચારવાળી હોય છે એ પ્રશ્ન ઉતર કહે છે.

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचादयते ।
गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ।। १४.२३

જેમ ઉદાસીન પુરૂષ કોઈ પણ પક્ષનું અવલંબન કરતો નથી. તેમ તેવા જ ભાવથી ગુણાતીત થવાના ઉપાયરૂપ માર્ગમાં સ્થિત થયેલો જે આત્મજ્ઞાની – આત્મવિદ સંન્યસી છે. તે ગુણો વડે વિવેકજ્ઞાનની સ્થિતિમાંથી ચલાયમાન થતો નથી, એજ બાબત ઉતરાર્ધમાં સ્પષ્ટ કરે છે, કાર્ય–કારણ એટલે શરીર તથા ઈન્દ્રિયો અને વિષયોરૂપે બનેલા ગુણો પરસ્પર એકબીજા સાથે રહે છે, વ્યવહાર કરે છે એમ સમજી જે રહે છે અને ચલાયમાન થતો નથી, પણ અવિચળ ભાવથી સ્વરૂપમાં સ્થિત રહે છે, તે ગુણાતીત કહેવાય છે, એવો ભાવાર્થ છે, અહી સ્થાધાતુ સાથે અવ લાગતાં તે આત્મનેપદ બની તેના વ્યાકરણને અનુસરી "અવતિષ્ઠતે" એવું રૂપ બને, પરંતુ એમ કરતાં છેંદોભંગ થવાનો ભય રહેતો હોવાથી "અવતિષ્ઠતે" ને બદલે "અવિતિષ્ઠતિ" વાપર્યુ છે, એમ સમજવું અથવા તો योऽवतिष्ठति ની જગ્યાએ योनुतिष्ठति પાઠાંતર છે, એમ સમજી લેવું.

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ।। १४.२४

જે સુખદુઃખમાં સમાન છે એટલે દુઃખ અને સુખ જેને સમાન જણાય છે, જે સ્વસ્થ એટલે પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત છે, જે સમલોષ્ટાશ્મકાંચનજ છે અર્થાત્ માટીનું ઢેફું, પથ્થર અને સોનું જેને સમાન છે, જે તુલ્યપ્રિયા પ્રિય છે અર્થાત્ પ્રિય અને અપ્રિય જેને સમાન છે, જે ધીર એટલે બુધ્ધિમાન છે, જે તુલ્યનિન્દાત્મ સંસ્તુતિ છે એટલે કે જેને પોતાની નિંદા અને સ્તુતિ સમાન છે, એવો યતિ ગુણાતીત કહેવાય છે.

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ।। १४.२५

માન અને અપમાન, સત્કાર અને તિરસ્કારમાં જે સમાન એટલે નિર્વિકાર રહે છે, જે મિત્ર અને શત્રુપક્ષમાં સમાન, ભેદભાવ ન રાખવાવાળી છે, જોકે કોઈ કોઈ તો પોતાના અભિપ્રાયસથી તો ઉદાસીન હોય, પરંતુ બીજાના અભિપ્રયાથી તેઓ જાણે મિત્ર કે શત્રુપક્ષવાળા હોય એમ જણાય છે, માટે આ ગુણાતીત ને તો શત્રુપક્ષ – મિત્રપક્ષ સમાન જ છે, એમ કહયું છે, તેમજ તે સર્વ આરંભોનો ત્યાગ કરવાવાળો છે. દ્રષ્ટ–દેખાય એવાં અને અદ્રષ્ટ ન દેખાય એવા ફળ માટે કરવામાં આવતા કર્મોનું નામ આરંભ છે, એવા સર્વ આરંભ તજવાનો જેનો સ્વભભાવ છે, તેનું નામ સર્વારમ્ભપરિત્યાગી છે એટલે કે કેવળ શરીર ધારણ કરવા માટે જેટલાં આવશ્યક કર્મો છે, તે કર્મો સિવાયનાં સર્વ કર્મોનો સર્વ પ્રકારે ત્યાગ કરી દેનાર છે, તે ગુણાતીત કહેવાય છે.

'उदासीनवत्' એ શ્લોકથી શરૂ કરી गुणातीतः स उचयते સુધી જે જે સર્વ લક્ષણો કે વ્યવહારો કહયા છે, તે સર્વ વ્યવહારો જયાં સુધી પત્ન કરી ગુણાતીત બ્રહમસ્થિતિ સંપાદન કરવાની સ્થિતિમાં હોય, ત્યાં સુધી તો તેને અનુષ્ઠાન કરવાને અર્થાત્ આચારવાને યોગ્ય જ છે, પરંતુ જે મુમુક્ષુ – સંન્યાસીના, ગુણાતીત બ્રહમાવસ્થા પામ્યા હોવાથી, આ સર્વ સાધનરૂપ વ્યવહારો સ્થિર થઈ ચૂકયા છે. તોવ ગુણાતીત સંન્યસીના તોએ, એને જે અનુભવમાં

આવનારાં લક્ષણો બની જાયછે, હવે એ ત્રણ ગુણોને સન્યાસી કેવી રીતે ઓળંગી જાય છે, તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે.

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ।। १४.२६

અને જે સંન્યસી અથવા કર્મમાર્ગી, સર્વ ભૂતોના હૃદયમાં આશ્રય કહી રહેલો હું પરમેશ્વર નારાણય છું તે મને કહી વ્યભિચાર ન પામે એવા અવ્યભિચારી ભકિતયોગ વડે અર્થાત્ કે તે વિવેક–વિજ્ઞાનરૂપે ભકિતયોગ વડે જે મારી સેવા કરે છે, તે ઉપર કહેલા ગુણોને ઓળંગી બ્રહ્મભુવન મેળવવાને બ્રહ્મરૂપ થવાને શકિતમાન થાય છે, અર્થાત્ બ્રહ્મભુવન મોક્ષ માટે યોગ્ય અધિકારી બને છે. આ અનન્ય ભકિતયોગ ભગવાનના અનુગ્રહરૂપી પ્રસાદથી ઉત્પન્ન થાય છે

આમ ગીતા અને શંકર સમત્વની બાબતમાં સમાન અભિપ્રયા રજુ કરતાં જોવા મળે છે.

૧૧.૮.૧ સમત્વની ત્રણ અવસ્થાઓ :

સમત્વની પ્રથમ કક્ષા જીવનથી પલાયનવૃતિ સૂચવે છે એને અનાસકિત કે વૈરાગ્ય પણ કહી શકાય. શ્રી અરવિંદ તેને 'તામસ સમતા' કહે છે. સંસારમાં દુઃખો કે દોષોનું દર્શન માનવમનમાં જે ગ્લાનિ કે નિરાશા ઉત્પન્ન કરે છે. તે આ પ્રકારનો ભાવે છે. હવે જ્ઞાની જો માત્ર વૈરાગ્યવાન હોય તો સમસ્ત સંસાર પ્રત્યે તે સમત્વ ધરાવી ન જ શકે. વિલાસના અતિયોગ કે અતિભોગમાંથી આ વલણ ઊભું થાય છે એમ શ્રી અરવિંદ કહે છે. છતાં આ વૃતિની ઉપયોગિતા ઓછી થતી નથી. માનવસ્વભાવ અસત્ કે મિથ્યામાં જ સત્ કે ખરાબપણું જુએ છે. આપણાં આકર્ષણો, લોભ અને લાલચ આમાંથી જ જન્મે છે. એની હાજરીમાં જ્ઞાનદશા સંભવે નહિ. એનો પૂર્ણતઃ ત્યાગ ઈચ્છનીય હોઈ ગીતા સમત્વ પ્રાપ્તિની પ્રાથમિક શરત તરીકે તેને સ્વીકારે છે. ગીતાની જ્ઞાનદશા પલાયનવાદી નથી છતાં સમત્વ ઊર્ધ્વભૂમિકાનો ગુણ હોવાથી તેની પ્રાપ્તિ અર્થે નિમ્ન સાંસારિક વિષયો તરફની અનાસકિત એક જરૂરી શરત છે. આથી ગીતા આ પ્રકારના સમત્વને પણ પોતાને યોગ્ય સ્થાને સ્વીકારે છે.

માત્ર અનાસકિત જ્ઞાનીને અપેક્ષિત સમત્વ આપી શકે નહિ. આથી બીજી અવસ્થાએ ગીતા 'તપસ્વીની સમબુધ્ધિ'નો આદર્શ રજૂ કરે છે. શ્રી અરવિંદ એને રાજસિક સમતા કહે છે. ગીતા કહે છે 'સ્થિર બુધ્ધિવાળો, મોહ વિનાનો અને બ્રહ્મમાં રહેલો જ્ઞાની પ્રિય પામી હર્ષ પામતો નથી અને અપ્રિય પામી ઉદ્વેગ પામતો નથી.' વળી, 'શરીર છુટવા પહેલાં જે મનુષ્ય કામ અને ક્રોધના વેગને અહીં જ સહન કરવા સમર્થ છે તે યોગી છે. અને તે અહીં સમતાનો જ આદર્શ રજૂ થયો છે. તે તિતિક્ષાભાવ એટલે કે સુખ દુ:ખ, પ્રિય–અપ્રિય આદિ દ્વન્દો પ્રત્યે સમતા કેળવવાનો છે. અનાસકિત હોય છતાં માનવસ્વભાવ જાણે અજાણે ચાહવાનું અને અપ્રિયને તિરસ્કારનું છોડતો નથી. સ્વાભાવિક રીતે જ આ સમત્વ ન કહેવાય અને તેથી અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ બંને પ્રત્યે સમાનતાને આ બીજો આદર્શ રજૂ થયો છે.

સમત્વના આ આદર્શમાં પલાયનવાદ નથી પણ પ્રતિકાર છે જ્ઞાની સુખદુ:ખ આદિ દ્વંદ્વો તરફ સમતા કેળવી શકે, પણ તેમને આપતાં રોકી શકે નહિ. કારણ કે પદાર્થમાત્ર સાથે આ ભાવો સંકળાયેલા જ છે. જ્ઞાની વસ્તુજગત અને સમાજ જીવનથી અલિપ્ત તો રહી શકે નહિ. આથી આખરે તેણે એવો ભાવ કેળવવો પડે છે જેમાં સઘળાંનો સંપર્ક હોવા છતાં તેનાથી ઉદ્દભવતા હર્ષ–શોક જ્ઞાનીની સમતાને ચલિત ન કરે. સંસાર–ભોગ્ય પદાર્થો વચ્ચેની આ સમતા સૂક્ષ્મ અને જરા મુશ્કેલ છે.

ત્રીજી કક્ષાએ સમતા એ આંતરદ્રષ્ટિ કે સમજના પરિણામરૂપ હોય છે. શ્રી અરવિંદ અનુસાર વિચારક, તત્વદ્રષ્ટા કે ઋષિની આ દ્રષ્ટિ સાત્વિક સમતા કહેવાય છે. આ કક્ષાએ વ્યકિત શરૂઆતથી જ નિત્ય અને અનિત્ય પદાર્થોનો વિવેક ધરાવતી હોય છે. દુન્યવી પદાર્થો ક્ષણિક હોઈ સાચું સુખ કે શાશ્વત આનંદની પ્રાપ્તિ કરાવી શકતાં નથી આવી સમજ ધરાવનાર સ્વભાવથી જ ઊર્ધ્વમાં પ્રતિષ્ઠિત હોવાથી શરૂઆતની બે કક્ષાઓ એનામાં પહેલેથી જ હોય છે. બૌધ્ધિક સમજ કે કામનાઓ અને આવેગો પર બુધ્ધિનું નિયમન આ રીતે સાત્વિક સમતા અર્પે છે અહીં જોઈ શકાશે કે બૌધ્ધિક જ્ઞાન પણ આત્મસાક્ષાત્કાર જેવા ઉચ્ચ લક્ષ્ય ધરાવતું હોય તો ગીતા તેને મહત્વ આપે છે. ગીતા કહે છે 'આવો માણસ ઊર્ધ્વ વડે નિમ્ન નો ઉદ્ધાર કરનારો હોઈ તે નિમ્નને ઊર્ધ્વનો મિત્ર બનાવે છે.' તે બુધ્ધિમાન છે કેમકે ઈન્દ્રિયો અને વિષયોના સંબંધથી ઉપજનારા ભોગો દુ:ખનાં કારણરૂપ હોય છે. અને બુધ્ધિમાન પુરૂષ તેમાં રમણ કરતો નથી. 'બ્રહ્મ નિર્દોષ અને સમાન હોઈ આવો સમદર્શી મનુષ્ય વિદ્યા અને વિનયયુકત બ્રાહ્મણમાં,

ગાયમાં, હાથીમાં અને ચંડાલમાં સમાનભાવવાળો હોય છે. વળી, 'વિકારરહિત, જ્ઞાનવિજ્ઞાનથી તૃપ્ત, જિતેન્દ્રિય, માટીનું ઢેકું, પથ્થર અને સોનાને સમાન ગણનારો તે યોગાદ્રઢ કહેવાય છે.

શંકરાચાર્યની તત્વમીમાંસાના બારામાં કેટલાક નામાંકિત વિદ્વાનો પણ અતિગંભીર પણે એવાં વિધાનો કરે છે કે શંકરાચાર્યને જયારે તર્ક કે યુકિત સામે બાથ ભીડવાની આવે છે ત્યારે તેઓ શ્રૃતિ પ્રમાણેનો આશ્રય લે છે અને જ્ઞાનમીમાંસાને લગતી બીજી જરૂરી બાબતો પ્રત્યે ધ્યાન આપવાનું છોડી દે છે. આથી ટીકાકારોના મતે શાંકરવેદાન્તની જ્ઞાનમીમાંસા આલોચનાત્મક નથી પણ મતાગૃહી કે હઠાગ્રહી સ્વરૂપની છે. ડો. દાસગુપ્તા લખે છે કે શંકર આધુનિક અર્થમાં તત્વજ્ઞાનનું નિરૂપણ કરતાં નથી પણ તેઓ તો ઉપનિષદમાં નિરૂપિત અને જેમણે આધ્યાત્મિક અનુભવ પ્રાપ્ત કરેલ છે. એવા ઋષિઓ દ્વારા પ્રમાણિત સમષ્ટિગત સત્યનું જ નિરૂપણ કરે છે. ડોયસન પણ કહે છે કે બ્રહમસૂત્ર પરના શાંકર ભાષ્યમાં જ્ઞાનમીમાંસા માટે જરૂરી એવી પ્રમાણમીમાંસા જોવા મળતી નથી. વેદાન્તની તત્વમીમાંસા માટે અન્ય પ્રમાણોને નામંજૂર કરી શંકરે જાણે કે વેગળા જ મૂકી દીધા છે. અલબત્ત અનુભૂતિ દ્વારા શંકર તાત્વિક સત્ય પકડી પાડે છે. ખરા પણ તેઓ અમૂર્ત તાર્કિક દલીલો તથા વૈજ્ઞાનિક સાબિતીઓ વિષે કોઈ જાણતા નથી.

ડો. બેલવેલકરના મતે શંકર વારંવાર વ્યાવહારિક પરથી પરમાર્થિક દ્રષ્ટિબિન્દુ પર કૂદી જતા જણાય છે ને તર્કશાસ્ત્રને એક બાજુ પર ફેંકી દે છે અને જયારે જયારે તેમને પોતાના અદ્વૈતવેદાંત સામે ઉઠાવવામાં આવતા તાર્કિક વાંધાઓનો જવાબ આપવાનો પ્રસંગ પડે છે. ત્યારે ત્યારે તેઓ માત્ર શુધ્ધ–શબ્દ–પ્રમાણ–શ્રૃતિનો જ આશ્રય લેતા નજરે પડે છે.

સમત્વની પ્રથમ કક્ષા જીવનથી પલાયનવૃતિનું સૂચન કરે છે. માનવીઓમાં જે નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે તે આવા પ્રકારની હોય છે. અને નિરાશાએ અતિ ભોગ કરવાથી ઉત્પન્ન થતી હોય છે. લોભ, મોહ અને આકર્ષણો આમાંથી જ જન્મ પામતા હોય છે. જયાં સુધી લોભ મોહ અને આકર્ષણ હોય છે ત્યાં સુધી જ્ઞાનદશા ઉત્પન્ન થતી હોતી નથી.

મારા અનાશકિત જ્ઞાનીએ અપેક્ષિત સમાન આપી શકે નહિ. આથી બીજી અવસ્થાએ ગીતા "તપસ્વીની સમબુધ્ધિ" નો આદર્શ રજૂ કરે છે. "સ્થિર બુધ્ધિવાળો, મોહ વિનાનો અને બ્રહ્મમાં રહેલો જ્ઞાની પ્રિય પામી હર્ષ પામતો નથી અને અપ્રિય પામી ઉદ્વેગ પામતો નથી અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ બંને પ્રત્યે સમાનતા ને બીજા આદર્શ તરીકે રજૂ કરે છે.

ત્રીજા કક્ષાએ સમતા એ આંતરદ્રષ્ટિ કે સમજના પરિણામરૂપ હોય છે. બૌધિક સમજ

કે કામનાઓ અને આવેગો પર બુધ્ધિનું નિયમન આ રીતે સાત્વિક સમતા અર્થે છે. આમ ગીતા સમત્વની ત્રણ કક્ષાએ બતાવે છે અને ત્રીજા કક્ષાને ઉચ્ચ કોટીની માને છે.

તેવી જ રીતે શંકર પણ ત્રણ કક્ષાએ બતાવે છે. ગીતા જેમ પ્રથમ બે કક્ષા કરતાં ત્રીજી કક્ષાને ઉચ્ચકોટીની બતાવે છે તેવી જ રીતે શંકર પણ બે કક્ષાઓ કરતાં ત્રીજા કક્ષા વધારે મહત્વપૂર્ણ બતાવે છે આમછતાં શંકર અનુભૂતિ દ્વારા તાર્કિક સતયોને પકડી રાખે છે. તેવું માલૂમ થાય છે.

૧૧.૮.૨. સમતા એ સમરૂપતા નથી

હવે આ જ્ઞાન એ બીજા શબ્દોમાં આત્મસાક્ષાત્કાર પણ છે. અને પરમાત્મદર્શન પણ છે. આમ, સમતા એ જ જ્ઞાનનું પ્રધાન લક્ષણ છે. ગીતામાં પ્રતિપાદિત અધ્યાત્મ ધર્મનું હાર્દ પણ એ જ છે. પણ પ્રશ્ન એ છે કે આ સમત્વ શું સર્વત્ર સમરૂપતાનું દર્શન છે ? બીજા શબ્દોમાં, શું સમત્વવાળો જ્ઞાની તાત્વિક દ્રષ્ટિએ એકબીજાથી ભિન્ન એવા પદાર્થો અને વિષયોનો ભેદ પારખતો જ નથી ? જો એમ જ હોય તો આપણે કહેવું જોઈએ કે ગીતા જેને જ્ઞાન કહે છે એ વાસ્તવમાં ગાંડપણ છે. પરમાત્માએ આપણને વિવિધ રંગો જોવા માટે બે આંખો આપી છે. કોઈ માણસ આપણી આંખોને એવી બનાવી દે કે આપણે બધે માત્ર સફેદ રંગ જ જોઈ શકીએ તો એ દ્રષ્ટિને આપણે સારી દ્રષ્ટિ ન જ કહીએ.

આપણે કહેવું જોઈએ કે સમતાનો આ અર્થ નથી જ એટલું જ નહિ પણ આ જ્ઞાનને અન્ય વિદ્યાઓ સાથે પણ ચોકકસ પ્રકારનો સંબંધ છે. તેને જોવાથી આ સિધ્ધાંતની ગહનતા અને વ્યાપકતા બંનેનો ખ્યાલ આવશે.

અંગ્રેજી ભાષામાં Equity અને Equality એવા બે શબ્દો પ્રચલિત છે. સામાજિક જીવનમાં સમાનતાની હિમાયત કનારાઓ પણ પૂર્ણ સમાનતાની હિમાયત નથી કરતાં Equity એ પૂર્ણ સમાનતા છે. સમરૂપતા છે – વૈવિધ્યના અભાવવાળી સમાનતા છે જયારે Equality એ વૈવિધ્યપૂર્ણ સમાનતા છે. ગીતામાં પણ આપણે સમતા દ્વારા આ બીજી બાબતને જ સમજવાની છે. વાસ્તવમાં જ્ઞાનયોગ એ અવૈર કે અદ્વેષ્નો સિધ્ધાંત છે એ આખરે તો વ્યકિતગત દ્રષ્ટિ છે આ દ્રષ્ટિ સૃષ્ટિને પોતાની જરૂરત પ્રમાણે બદલવાની ફરજ પાડતી નથી. જગત જે છે તે જ રહે છતાં જ્ઞાની તેમાં હાર્દરૂપે રહેલી એકતાનો સતત અનુભવ કરે છે. જેની દ્રષ્ટિમાં અદ્વૈત

સ્થિર થયું એ કોનો દ્વેષ કરે અને કોનાથી મોહિત થાય ? સર્વમાં 'સ્વ' અને 'સ્વ' માં સર્વને જોનાર જો રાગ અને દ્વેષ મોહ અને ધૃણા પામતો હોય તો તે પોતે જ પોતાનો દ્વેષ કરનાર કે ચાહનાર ગણાય. આ તેના માટે શકય જ નથી. આ રીતે, નિવૈયકિતક બનાવમાં સર્વ વ્યકિતઓમાં – અભિવ્યકિતઓમાં પોતાના વ્યકિતત્વનો – આત્મભાવનો વિસ્તાર કરવાનો હોય છે. એ આંતરસમજ કે વ્યકિતની અંગત દ્રષ્ટિ હોય છે. આ જ કારણથી ગીતાનો સમગ્ર અધ્યાત્મ ધર્મ વ્યકિતલક્ષી કે વ્યકિતવાદી છે એમ કહેવામાં આવે છે વ્યકિતમાં જ જ્ઞાનદ્રષ્ટિનો ઉદય થતાં સમષ્ટિ જ્ઞાનમય બનશે જગતના બધા જ સાર્વત્રિક ધર્મો જયારે પૂર્ણતઃ વ્યકિતવાદી બને ત્યારે જ તે સાચા અર્થમાં સાર્વત્રિક ધર્મો બને છે.

વળી, ભૌતિક વિજ્ઞાનો, સામાજિક સંબંધો પર ભેદદ્રષ્ટિ પર અવલંબિત નીતિશાસ્ત્ર, સૌંદર્યશાસ્ત્ર આદિ વિદ્યાઓ પણ આ પરમજ્ઞાનના માર્ગમાં અવરોધક નથી. જયાં આ પરમજ્ઞાન લક્ષ્યરૂપ છે. એવો ભૌતિક વિદ્યાનો, નીતિનો કે અન્ય કોઈ પણ વિષયનો અભ્યાસ નકામો નથી. જેમ કોઈ વિશાળ છબીઘરમાં જુદી જુદી ખુરશીઓ એવી રીતે ગોઠવવામાં આવે છે કે જેવી પડદા પર યોગ્ય રીતે જોઈ શકાય. અન્ય તમામ વિદ્યાઓ છબીઘરની ખુરશીઓ જેવી છે જો તે પડદા પરના ચિત્રનું યોગ્ય રીતે દર્શન કરાવી શકે તો એ ઉપયોગી છે. આમ જુદી જુદી વિદ્યાઓના સંદર્ભમાં પણ આ સમતારૂપ જ્ઞાનદશાને સમજતાં તેનો અર્થ વૈવિધ્ય સહિતની સમતા એવો થાય છે.

લૌકિક અથવા વ્યાવહાહિક જ્ઞાનને 'વિદ્યા' નામ જ આપવાનો ઈન્કાર કરવાની કેટલાક લોકો વાત કહે છે કારણ કે તેમના મતે અંતિમ અથવા પારમાર્થિક દ્રષ્ટિએ લૌકિક જ્ઞાન તે જ્ઞાન જ નથી. પણ કેવળ એક પ્રકારનું અજ્ઞાન જ છે. અથવા તો માત્ર અવિદ્યા છે. આથી એક શંકા સહજ ઉદ્ભવે છે કે આ પ્રકારનો મત બ્રહ્મને જાણવાની શકયતાનો જ નકાર કરીને શું એક પ્રકારના અજ્ઞેયવાદનું જ સ્થાપન કરે છે ? તો તેના સમાધાન અર્થે એમ કહી શકાય કે બ્રહ્મની નિષ્પ્રપંચ કલ્પના અનુસાર બ્રહ્મ એ જ્ઞાનની મર્યાદાને તેનાં સાધનોથી પર છે. તેનાથી અતીત છે તે કારણે બ્રહ્મને જાણી શકાતું નથી તૈતરીખ ઉપનિષદ કહે છે તેમ વાણી અને મન તેને પ્રાપ્ત કરી શકતાં નથી બ્રહમ સ્વ–સ્વરૂપે અજ્ઞેય છે ઈશાષનિષ છે આથી જ આ વાત સ્પષ્ટ સમજાવવા જતાં બ્રહ્મને વિષે એકબીજાથી વિરુધ્ધ વર્ણનો આપેલાં છે. પરંતુ આ બધા પરથી પણ આપણને એમ તો ન જ કહી શકીએ કે વેદાંત અજ્ઞેયવાદનું પ્રતિપાદન કહે છે. તેમાં બ્રહ્મને

જાણવાની શકયતાને ઈન્કાર કરવામાં આવ્યો નથી તેનું તાત્પર્ય માત્ર એ જ છે કે આપણે બ્રહ્મને જાણી શકતા નથી એ ખરું, પણ આપણે બ્રહ્મ બની શકીએ ખરા, આથી તો મુંડક ઉપનિષદ કહે છે કે "જે બ્રહ્મને જાણે છે તે બ્રહ્મ બની જાય છે. આ પ્રકારની જે સર્વોચ્ચ સ્થિતિ છે ત્યાં સુધી પહોંચવાનું જે સાધન છે તેને "વિદ્યા" કહે છે આથી જ કહયું છે કે **'सा विद्या या विमुक्तये'**

કોઈ એમ શંકા ઉઠાવે કે આ પ્રકારની વિદ્યાથી લાભ શો ? તો તેના ઉત્તરરૂપે કહી શકાય કે બ્રહ્મવિદ્યાએ તો હિન્દુ સ્થાને અનેક સંકટોમાંથી તાર્યુ છે અનેક પરાક્રમોને જન્મ આપ્યો છે. બ્રહ્મવિદ્યા એટલે મારી શાસ્ત્રી સંન્યાસીઓમાં કે યુનિવર્સિટીના તાર્કિકીમાં જે એ નામે ઓળખાતુ કાંઈક આપણે જોઈએ છીએ એ નહિ, પરંતુ જે પ્રાચીન મહર્ષિઓમાં હતું અને જેણે સમસ્ત હિન્દુસ્તાનમાં આર્યભાવના વિસ્તારી જે બુધ્ધદેવમાં હતું કે જે શંકરાચાર્યમાં હતુ તે અલૌકિક સત્વનું નામ બ્રહ્મવિદ્યા છે. વળી કોઈ એમ દલીલ કરે કે બ્રહ્મવિદ્યા ભલે ઉપયોગી હોય પણ તે નીરસ છે તો એનો ઉત્તર એ કે એ નીરસ લાગવાનું કારણ આપણો એની ઉપર અંતરનો પ્રેમ નથી એ જ છે. એ નીરસતા ખરું જોતાં વિષયની નથી, પણ આપણી જ છે. સર્વ રસનું પ્રભવસ્થાન અને નિધાત જે બ્રહ્મએના સંબંધી જે વિદ્યા તે નીરસ કેમ હોઈ શકે ! છતાં હજી કોઈ એમ દલીલ કરે કે બ્રહ્મવિદ્યા જ અશકય છે તો તેને એમ જવાબ આપી શકાય કે બ્રહ્મવિદ્યા એક વિલક્ષણ જ્ઞાન છે, અશકય જ્ઞાન નથી આપણા આંતરજીવનમાં અને બ્રાહ્ય વિશ્વમાં જે ગુઢ સત્ય રહેલું છે એને જાણવાની તે વિદ્યા છે.

આ જ્ઞાનને બીજા શબ્દોમાં આત્મસાક્ષાત્કાર પણ છે આમ સમતા એજ જ્ઞાનનું પ્રધાન લક્ષણ છે પરંતુ સમતા એ સમરૂપતા નથી કારણ કે જગતમાંતો અનેક પ્રકારનું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. આ વૈવિધ્યને જ નાબુદ કરી નાખીશું તો સુંદરતાં રહે જ નહીં. આવી રીતે વૈવિધ્યને નાબુદ કરવાનું પણ નથી પરંતુ વૈવિધ્યમાં એકતાને જોવાની વાત અહી કહેવામાં આવી છે જયારે વ્યકિતમાં અદ્વૈત સ્થાપિત થાય ત્યારે તે કોનાથી મોહીત થશે ? પરંતુ તેનો અર્થ વૈવિધ્ય સહિતની સમતા એવો થાય છે.

એ જ રીતે શંકર પણ બ્રહમવિદ્યા દ્વારા આ બાબત સમજાવે છે કેટલાક કહે છે કે બ્રહમવિદ્યા અશકય છે. બ્રહમવિદ્યા એક વિલક્ષણ જ્ઞાન છે. અશકય જ્ઞાન નથી આપણા આંતરજીવનમાં અને બાહય વિશ્વમાં તે ગુઢ સત્ય રહેલું છે. તેમ બતાવે છે.

૧૧.૮.૩ જ્ઞાન અને ક્રિયાશીલતા

શંકરાચાર્ય જણાવે છે કે મોક્ષ કાંઈ કર્મજન્ય નથી. મોક્ષ તો જ્ઞાન વડે જ પ્રાપ્ય છે. જ્ઞાનને અને કર્મને પૂર્વ સમુદ્રના અને પશ્ચિમ સમુદ્રના માર્ગોમાં જેવો વિરોધ છે તેવો વિરોધ છે... અવિકારી આત્મસ્વરૂપે હોવાના અનુભવનું એક જ નિશ્ચિયવાળું ચિંતન કર્યા કરવું તે જ્ઞાનનિષ્ઠા. જ્ઞાન અને નિવૃતિને એકબીજા સાથે જોડવાનું વલણ ઘણા ધર્મોમાં જોવા મળે છે. ચીનનો તા–ઓ ધર્મ લો કે બૌધ્ધોનો હીનયાન સંપ્રદાય લો કેટલાંક ઉપનિષદોનો જ્ઞાન માર્ગ જુઓ કે શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યનો સંન્યાસ ધર્મ જુઓ એ બધામાં આપણને એકજ વાત જોવા મળશે કે જ્ઞાન એ જ જીવનનું સર્વસ્વ છે. અને જ્ઞાન મેળવનારને કોઈ પણ પ્રકારનું કર્મ રહેતું નથી. આપણે એ ભૂલી જઈએ છીએ કે જ્ઞાન એ પ્રકાશ છે. પ્રકાશ કદી પ્રકાશિત કર્યા વિના રહયો છે ખરો ? જરા વિચાર કરીશું તો જણાશે કે 'પ્રકાશરૂપ હોવું' એ પણ એક ક્રિયા જ છે. ગીતાની વિશેષતાએ છે કે તેમાં એમ ભારપૂર્વક જણાવવામાં આવ્યું છે કે જ્ઞાનયોગી કદી સક્રિય બનતો નથી. બની શકતો નથી. આ અંગે શ્રી અરવિંદ જણાવે છે કે પૂર્ણ યોગી કાંઈ પોતાના આધ્યાત્મિક એકાંતના એકદંડી મહેલમાં વિઝનમાં બેસીને આત્મા પર ચિંતન કરનારો એકાકી પુરુષ નથી. પણ અનેક શાખાઓવાળાં સર્વ કર્મોને કરવાવાળો જગતના હિતને ખાતર, જગતમાં પ્રભુને ખાતર કર્મ કરનારો હોય છે. ગીતા કહે છે, "જે કર્મમાં અકર્મને અને અકર્મમાં કર્મને જુએ છે તે મનુષ્યોમાં બુધ્ધિમાન છે તે યોગી છે અને તે સર્વ કર્મ કરનારો હોય છે. આનો અર્થ એ છે કે જ્ઞાનપૂર્વક કર્મ કરનારને કર્તૃત્વાભિમાન આદિ મર્યાદિત વૃત્તિઓ હોતી નથી. તેથી તે સતત નિષ્કામભાવે અને પરમાત્માના એક સાધન તરીકે કર્મો કરતો હોવા છતાં "હું કાંઈ જ કરતો નથી" એમ માને છે. જ્ઞાની કર્મરહિત હોતો નથી પણ કર્તાપણાના ભાવ વિનાનો હોય છે.

પરોક્ષ અથવા આનુમાનિક જ્ઞાનને સમજાવવા માટે અદ્વૈત વેદાન્તમાં 'વૃતિ'નો ખ્યાલ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે તે જોઈએ. વૃતિએ અંતઃકરણ નો પ્રકાર છે. આ અંતઃકરણને કોઈવાર મનસ, બુધ્ધિ, વિજ્ઞાન, ચિત, હદય એમ વિવિધ નામથી ઓળખાવાય છે. આ અંતઃકરણ એ આત્માની ઉપાધિ છે. 'વૃતિ' ના આ ખ્યાલને સ્વીકારવો જ પડે છે કારણ કે નહિ તો બધી વસ્તુઓ કાં તો હંમેશ માટે જ્ઞાત જ રહે છે. અથવા તો હંમેશ માટે અજ્ઞાત જ રહે છે. જેના અવધાન અને અનવધાન જ્ઞાનની હાજરી તથા ગેરહાજરી સંભવે છે. તે મનસ્ તત્વ છે.

ઈન્દ્રિયોનો વિષય સાથે સંયોગ થયો હોય તો પણ જો અંતઃકરણ બે ધ્યાન હોય તો જ્ઞાન સંભવી શકે નહિ. જ્ઞાનાત્મક, ક્રિયાત્મક તથા ભાવનાત્મક એમ બધી માનસિક ક્રિયાઓને શંકરે અંતઃકરણની વૃત્તિઓ તરીકે ઓળખાવેલ છે. અંતઃકરણ સાથે નિત્યપણે જોડાયેલ હોઈ જીવાત્મા સ્વપ્નાવસ્થામાં આનંદની અનુભવ કરે છે. 'જ્ઞાન' શબ્દ દ્વારા શંકર માત્ર શુધ્ધ ચેતના જ નહિ પરંતુ તે દ્વારા પ્રેરિત અંતઃકરણની વૃતિઓ એવો અર્થ પણ કરે છે. આ બીજા અર્થમાં જે 'જ્ઞાન' શબ્દ પ્રયોજાયેલ છે તે સંબંધમાં જ આપણે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, અદ્રશ્ય થયું એમ કહીએ છીએ અને આપણાં અનુભવમાં આવતાં પરિવર્તનશીલ તત્વોને પણ તેમાં જ સમાવેશ થાય છે. જીવાત્મા કે જે શુધ્ધ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે તે અંતઃકરણની વૃતિઓ દ્વારા સંસર્ગમાં આવતા વિષયને અવભાસિત કરે છે. આ શુધ્ધ ચેતનાને વેદાન્તીઓ 'સાક્ષી' અથવા સાક્ષી જ્ઞાન કહે છે અને જ્ઞાનના બદલાતા જતા પાસાને તેઓ 'વૃતિજ્ઞાન' કહે છે. શંકરાચાર્ય કહે છે કે દ્રષ્ટિ બે છે. એક નિત્ય અને અદ્રશ્ય છે અને બીજી અનિત્ય અને દ્રશ્ય છે. તેની આ નિત્ય પ્રાપ્ત અને શાશ્વતદ્રષ્ટિ કે જે તેનો સ્વયંપ્રકાશરૂપ સ્વભાવ છે તે વડે દ્રષ્ટા વાસનાઓ તથા ઈચ્છાઓને જાગ્રત તેમ જ સ્વપ્નાવસ્થામાં નિહાળે છે. વળી બીજા સંદર્ભમાં એમ પણ કહયું છે કે દ્રષ્ટિની માફક શ્રૃતિ પણ બે પ્રકારની છે. એક અનિત્ય એવી ક્ષેત્રેન્દ્રિયની શ્રૃતિ છે અને બીજી શાશ્વત આત્મસ્વરૂપની છે.

શંકરાચાર્ય જણાવે છે કે મોક્ષ કાંઈ કર્મજના નથી મોક્ષ તો જ્ઞાન વડે જ પ્રાપ્ત થાય છે અવિકારી આત્મસ્વરૂપે હોવાના અનુભવનું એક જ નિશ્ચિયવાળું ચિંતન કર્યા કરવું તે જ્ઞાન નિષ્ઠા.

જ્ઞાનયોગી કહી અક્રિય બનતો નથી સર્વ કમોને કરવાવાળી જગતના હિતને ખાતર, જગતમાં પ્રભુને ખાતર કર્મ કરનારો હોય છે.

"જે કર્મમાં અકર્મને અને અકર્મમાં કર્મને જુએ છે તે મનુષ્યોમાં બુધ્ધિમાન છે તે યોગી છે અને તે સર્વ કર્મ કરનારો છે.

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ।। ४.१८

૧૧.૮.૪. જ્ઞાનયોગ અને નિવૃતિ

બીજી દ્રષ્ટિએ વિચારતાં પણ આપણે આ જ નિર્ણય પર પહોંચીએ છીએ. "ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું જ્ઞાન એજ જ્ઞાન છે. એવી જ્ઞાનની વ્યાખ્યા આપ્યા બાદ જ્ઞાનનાં લક્ષણો સૂચવતાં ગીતામાં કેટલાંક એવા તત્વો દર્શાવાયાં છે કે જેને લીધે જ્ઞાનયોગ અને સંન્યાસ એક છે એવું આપણને લાગે જેમકે એકાંત પ્રદેશનું સેવન, જનસમૂહમાં અપ્રીતિ વગેરે બાબતો પરથી જ્ઞાનદશા નિવૃતિ પરાયણતાનો જ નિર્દેશ કરે છે એમ જણાય. હકીકતમાં, આ લક્ષણો અક્રિયતા દર્શાવતાં જ નથી. જ્ઞાની એકાંતપ્રિય હોવો જોઈએ, કારણકે પોતાની ભાવનાઓનું સતત ચિંતન કરવા એકાંત જરૂરી છે પણ જનસમૂહમાં અપ્રીતિ – અરતિ સ્પષ્ટ – પણે એમ જ સૂચવે છે કે જ્ઞાની જનસમાજથી તદ્દન અલગ રહેતો નથી પણ જનસમુદાય માટે તે ઉત્સુક હોતો નથી. ઘણા એવા માણસો પણ જોવા મળે છે. જેઓ પોતાની ઉચ્ચ ભાવનાઓ અને જ્ઞાન જનસમાજમાં અત્યંત પ્રચારિત કરવાની લાલસાવાળા હોય છે. આવા લોકો જેમ વધારે સમુદાય જુએ તેમ વધારે પ્રફુલ્લિત બનતા હોય છે. સ્પષ્ટ છેકે સમાજ કે સમુદાય માટેની પ્રીતિ–રતિવાળો આવો માણસ ખરા અર્થમાં જ્ઞાની નથી. પૂર્ણ અનાસકિત કે નિષ્કામનાનો અર્થ એ જ છે કે કશાની કામના ન હોવી. પણ જનસમૂહમાં અપ્રીતિવાળો જનસૂમહથી અળગો જ રહે છે એવું ગીતામાં કયાંય પણ કહ્યું નથી ગીતાની દ્રષ્ટિમાં જ્ઞાની "પ્રવૃત થયેલાનો દ્વેષ ન કરનાર અને નિવૃત્ત થયેલાંને ન ઈચ્છનારો" હોય છે. આમ કામનામય પ્રવૃતિ અને સંપૂર્ણ નિવૃતિ એ બંને છેડાઓ વચ્ચે ગીતાનો 'જ્ઞાનમય પ્રવૃતિ' નો આદર્શ પડેલો છે.

સમાહિત અંતઃ કરણવાળો સમાધિદશામાં સ્થિર રહેલો અને સર્વ ઠેકાણે સમાન દ્રષ્ટિવાળો યોગી સર્વભૂતો (પ્રાણીઓ)માં પોતાના આત્માને રહેલો (જુએ છે) અને સર્વભૂતોને એટલે બ્રહ્માથી તે સ્તંભ પર્યંત (ઠૂંઠા સુધી નાની મોટી સર્વ ચીજો માં) સર્વ પ્રાણીઓને આત્મામાં એકતા પામેલાં દેખે છે. અનુભવે છે. અહીં સર્વ ઠેકાણે સમાનદ્રષ્ટિનો અર્થ આ છે કે સર્વ પ્રાણીઓ બ્રહ્માથી માંડી સ્થાવર – ચેતનરહિત જડ પદાર્થો, જે એક – સમાન નથી, પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં વિષમ છે; તે સર્વેમાં યોગીને સમ એટલે નિર્વિશેષ (જયાં વિશેષપણું તફાવત નથી પણ સમાનત છે તે) બ્રહ્મ અને (એ સર્વેના) આત્માના એકયરૂપ દર્શન (એકતા) નો અનુભવ થાય છે. (અર્થાત્ બ્રહ્માંથી સ્તંભ યર્થત ભિન્ન ભિન્ન જણાતાં પ્રાણીઓ પદાર્થો વગેરે છે, તે સર્વમાં આત્મારૂપ બ્રહ્મ જ છે, એવો એને અનુભવ આવે છે; તેથી તે સર્વત્ર

સમદર્શી કહેવાય છે.) સર્વત્ર આત્મા એક જ છે. એવું આત્માની એકતાના દર્શન (જ્ઞાન)નું ફળ કહેવામાં આવે છે. (૧૨)

નિવૃતિ માર્ગના પુરસ્કર્તા શંકરાચાર્ય પોતે પણ અપાર પરિશ્રમી જ હતા. શું તે જ્ઞાની ન હોતા ? ભગવાન બુધ્ધ નિર્વાણ પરના અધિકારી હોવા છતાં જયાં સુધી સંપૂર્ણ માનવજાતિ મુકિતની એ મંજિલે ન પહોંચે ત્યાં સુધી પોતે નિર્વાણ નો આનંદ લેવાનું ટાળે છે ! કેવો ઉમદા વિચાર ! વાસ્તવમાં જે સર્વમાં એક પરમાત્માને જ જુએ છે તે સર્વાર્થે કંઈક કર્યા વિના રહી શકે જ નહિ જો રહિ શકે તો સમજવું જોઈએ કે તે સર્વમાં પરમાત્માને જોઈ શકયો નથી.

વળી ગીતા કહે છે "દોરમાં મણિની જેમ માળામાં આ સર્વ પરોવાયેલું છે. "

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।। ૭.૭

ગીતાનો મત શંકરને પણ માન્ય છે કર્મથી ચિત્તશુધ્ધિ થાય છે. આત્મજ્ઞાનીએ પણ પરોપકાર માટે કર્મ કરવાનું હોય છે શંકરાચાર્ય કહે છે કે "તું કર્મ કર તારે ચુપ બેસી રહેવું કે કર્મનો સન્યાસ કરવો યોગ્ય નથી.

૧૧.૯ શ્રેયસ :

માનવ જીવનના અંતિમ પ્રાપ્તવ્ય કે શ્રેયસની વ્યાખ્યા કરતું વિજ્ઞાન એટલે નીતિશાસ્ત્ર, શ્રેયસ પ્રત્યે કયું વર્તન દોરી જાય છે તેના ધોરણો પણ નક્કી કરે છે. વાસ્તવમાં તે આચરણ સાથે સીધી રીતે સંકડાયેલું નથી તે વર્તનનાં ધોરણનો સૈદ્ધાંતિક અભ્યાસ છે. વળી મૂળભૂત રીતે તે સામાજિક વિજ્ઞાન છે. સમાજમાં વસતા માનવીના વર્તન અંગે જ સાચા–ખોટાપણાનો વિચાર ઊભો થાય છે. વળી, નીતિનો આદર્શ નીતિના વ્યવહારના ક્ષેત્રની બહાર પણ હોઈ શકે. બ્રેડલી જેવા નીતિશાસ્ત્રના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આવો મત દર્શાવે છે. માણસ તો અમુક નૈતિક નિયમો પાળે છે; પરંતુ કયાં ધોરણોને આધારે અને કઈ રીતે તે નિયમો ઘડવા એ નીતિશાસ્ત્રનું કાર્ય છે સ્વાભાવિક રીતે જ માણસને માત્ર નૈતિક નિયમો પાળવામાં જ નહિ પરંતુ તે કઈ રીતે ઘડાય છે તે જાણવામાં પણ રૂચિ હોય છે.

આ દ્રષ્ટિએ જોતા ગીતા એક નીતિશાસ્ત્રનો ગ્રંથ પણ છે નિષ્કામ ભાવે કર્માચરણ

કરીને તેના દ્વારા મુકિત કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય તે ગીતામાં દર્શાવાયું છે. ગીતાને વેદાંતનો ગ્રંથ માની વેદાંતમાં નીતિને સ્થાન ન હોઈ શકે તેથી ગીતામાં પણ નીતિશાસ્ત્ર નથી એમ કહેવામાં આવે છે પરંતુ શ્રી તિલક જણાવે છે કે ગીતા, વેદાંત અને નીતિનો સુમેળ કઈ રીતે થાય તે બતાવે છે.

આમ, વેદાંતને નીતિ સાથે લેવાદેવા નથી એ વિચારનું ખોટાપણું પણ ગીતાના ઉપદ્દેશ પરથી સ્પષ્ટ બને છે, નીતિના ક્ષેત્રમાં જ નીતિનું લક્ષ્ય ન હોઈ શકે; નીતિના ક્ષેત્રથી પર જ તે હોઈ શકે. આ વિચાર નીતિની કોઈ પણ સુસંગત વિચારધારામાં જોવા મળે છે 'પરંતુ નીતિથી પર' અનીતિ જ હોય અવી દહેશત આપણને નીતિના વર્તળની બહાર પગ મૂકવા દેતી નથી, 'નીતિથી પર' એટલે નૈતિકતાનાં અત્યંત ઉચ્ચ શિખરો પર આરૂઢ થવું; તે અનીતિ હોઈ શકે જ નહી, નીતિ જેનો સ્વભાવ બની જાય તે અનીતિમાન નહિ પરંતુ સાચો નીતિમાન ગણાય આમ હોવાથી ગીતાની આધ્યાત્મિક જાગૃતિ પર ભાર મૂકતી વિચારધારાને નીતિ શાસ્ત્ર ગણવામાં કાંઈ જ હાનિ નથી.

પરંતુ નીતિશાસ્ત્ર 'શ્રેયશની જે વ્યાખ્યા કરે છે તેમાં તે કદી પૂર્ણ પણે સફળ થતું નથી. આથી જ નીતિશાસ્ત્રમાં 'શ્રેયસ ની વ્યાખ્યા આપતી જુદી જુદી વિચારધારાઓ પ્રચલિત હોય છે. મૂર જેવા પ્રાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો શ્રેયસતત્વ અવ્યાખ્યેય છે, એમ પણ આથી જ કહે છે. એક રીતે એ સાચું જ છે. કેમકે કોઈ પણ વિચારધારા શ્રેયસની સંપુર્ણ, સાંગોપાંગ વ્યાખ્યા કરી શકે નહિ. આમ, 'શ્રેયસ' ના સ્વરૂપ અંગે પ્રાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનમાં અનેક મતો પ્રચલિત બનેલાં છે. (૧૩)

કોન્ફયૂશિયસ, ઈસુ, બુધ્ધ, મહાવીર, શંકર વ. બધી વિભૂતિઓએ સદાચાર અને પ્રેમ એ સર્વોચ્ચ આત્મા સાક્ષાત્કારનાં જ રૂપો છે એમ માનેલ છે. ઉપનિષદોમાં કહે છે તેમ પાપી માણસો પોતાના આત્માને હણનારા હોય છે. જે 'કામ' નો ત્યાગ કરવાનું આપણને કહેવામાં આવે છે તે સર્વ ઈચ્છાઓ નહિ પણ વિષયવાસના કે પશુવૃત્તિનો ત્યાગ કરવાનું કહયું છે. માણસની કામના જો દેહસુખ માટે હોય તો તે વ્યભિચારી થાય, સુંદર વસ્તુઓ માટે હોય તો તે કલાકાર થાય, અને ઈશ્વર માટે હોય તો તે સંત થાય. મુકિત અને જ્ઞાન માટેની કામનાઓને જ વેદાન્તમાં સ્થાન મળેલું છે. તપનો અર્થ પણ આત્મબળનો વિકાસ છે. 'જ્ઞાન અથવા વિચાર એ જ મનનું તપ છે.' 'હું જ બ્રહમ છું' એ વાકયનો પોતાના આત્મામાં સાક્ષાત્કાર કરવો એ

જીવનનો પરમ આદર્શ છે જુદાઈની લાગણીને સાવ મારી નાખવી અને અનાસકત પ્રેમની ભાવના ખીલવવી અને સર્વ જગત પ્રત્યે જ્ઞાનમયી દ્રષ્ટિ દાખવી તેને બ્રહ્મમય જોવું એજ પરમ પુરૂષાર્થ છે. સાચા ધર્મમાત્રનું એ સારભૂત તત્વ છે. આથી જ વેદાન્ત માને છે કે માણસ ધારે તો આ ભવમાં જ અને જગતમાં જ મોક્ષ મેળવી શકે છે. બ્રહ્મની જે નિષ્પ્રપંચ કલ્પનામાં જગતને આભાસરૂપ ગણ્યું છે. તે કલ્પના જોડે જીવનમુકિતનો આ ખ્યાલ બંધ બેસતો આવે છે. ઈશ ઉપનિષદે 'અહીં કર્મો કરતાં કરતાં જ માણસે સો વરસ જીવવાની ઈચ્છા રાખવી. એમ કહયું છે. વૈરાગ્ય એટલે જગત છોડી દેવાની કે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની વાત નથી, પણ વીતરાગ એટલે કે રાગ કે આસકિત જેમાંથી ચાલી ગઈ છે તે અવસ્થા માણસે તેની આધ્યાતિમક ઉન્નતિ ઈચ્છતો હોય તો શ્રેય અને પ્રેય વચ્ચેનો ભેદ બરાબર સમજી લેવો જોઈએ. જેને આત્મપરાયણ જીવન ગાળવાનું છે તેણે વિષયભોગથી ભરેલા જીવનનો ત્યાગ કર્યો જ છૂટકો છે અને આ પ્રકારની તાલીમ તેને 'સંન્યાસ' પ્રતિ દોરી જાય છે. તેના આધ્યાત્મિક આરોહણમાં આવતી આ એક નિશ્ચિત અવસ્થા છે. (૧૪)

શ્રેયસ પ્રત્યે કયું વર્તન દોરી જાય છે. તેના ધોરણો પણ નકકી કરે છે. વાસ્તવમાં તે આચરણ સાથે સીધી રીતે સંકડાયેલું નથી તે વર્તનનાં ધોરણોનો સૈધ્ધાંતિક અભ્યાસ કરે છે. સ્વાભાવિક રીતે જ માણસને માત્ર નૈતિક નિયમો પાળવામાં જ નહિ પરંતુ તે કઈ રીતે ઘડાય છે તે જાણવામાં પણ રૂચિ હોય છે આ દ્રષ્ટિએ જોતા ગીતા એક નીતિશાસ્ત્રનો ગ્રંથ પણ છે નિષ્કામભાવે કર્મચણ કરીને તેના દ્વારા મુકિત કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય તે ગીતામાં દર્શાવાયું છે.

શ્રેયસની બાબતમાં શંકર પણ કંઈક અંશે આ જ વાત કરે છે માનવ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ ઈચ્છતો હોય તો શ્રેય અને પ્રેય વચ્ચેનો ભેદ બરાબર સમજી લેવો જોઈએ. જેને આત્મપરાપરણ જીવન ગાળવાનું છે. તેણે વિષયભોગથી ભરેલા જીવનનો ત્યાગ કર્યે જ છૂટકો છે અને આ પ્રકારની તાલીમ તેને 'સંન્યાસ' પ્રતિ દોરી જાય છે.

૧૧.૧૦ ઉપયોગિતાવાદ :–

ઘણી વખત સુખવાદી નીતિશાસ્ત્રના એક ભાગમાં 'ઉપયોગિતાવાદ' સાથે તેની તુલના કરવામાં આવે છે. 'ઉપયોગિતાવાદ' મુજબ 'અધિક લોકોનું અધિક સુખ' એ માનવીની નૈતિક પ્રવૃતિનો આદર્શ હોવો જોઈએ બેન્થામ અને મીલના લખાણોમાં આ વિચાર પ્રગટ થયો છે ગીતાની યજ્ઞભાવના અને નીતિશાસ્ત્રના આ સિદ્ધાંતમાં સમાનતા છે ખરી ! યજ્ઞભાવના પણ

'સર્વભૂતહિત' નો સમષ્ટિલક્ષી સિદ્ધાંત આપે છે ખરી, પરંતુ ઉપયોગિતાવાદનો સિદ્ધાંત તો 'અધિક લોકોના અધિક સુખની' મર્યાદિત વાત કરે છે; જયારે ગીતમાં તો તમામ પ્રાણીઓના હિતની હિમાયત છે ! આ દ્રષ્ટિએ ગીતાની યજ્ઞભાવના ઉપયોગિતાવાદ કરતાં વધારે વિશાળ છે. કારણ કે તેમાં માત્ર માનવ સમાજ નહિ પણ તમામ ઓનપ્રાણીઓ સુધી 'હિતની વિચારણા વિસ્તારમાં આપી છે. આમ છતાં, બીજી એક દ્રષ્ટિએ પણ આ બંનેમાં તફાવત છે. 'સુખ' અને 'હિત' એ બંનેમાં ઘણો બધો તફાવત છે 'ઘણા માટે ઘણું સુખદ ' એવું ઘણું, હંમેશા હિતકારી હોતું નથી. આથી જ શ્રી તિલક કહે છે કે યજ્ઞભાવના અને ઉપયોગિતાવાદી આદર્શ જો એક હોત તો ગીતામાં પણ વિજય અર્થે ભીષ્મપિતામહની હત્યા કરવાનું કહેવાયું હોત અને પાંડવોની સાત અક્ષૌહિણી સેના સામે કૌરવોની અગિયાર અક્ષૌહિણી સેના હતી. કૌરવોને વિજયી બનાવવામાં જ 'અધિકનું સુખ' સમાયેલું હતું. આથી યુદ્ધ ન કરવામાં જ અથવા તો અગિયાર અક્ષેહિણી કૌરવ સેના ખાતર સાત અક્ષૌહિણી પાંડવ સેનાએ પરાજય વહોરી લેવામાં જ 'અધિકનું અધિક સુખ' હતું. એમ તો એથી પણ આગળ વધી એમ જ કહીએ કે યુદ્ધ ન કરવામાં જ બધાની જીવન રક્ષા થવાની હતી અને સૌનું જીવન જળવાય એમાં તો સ્વાભાવિક રીતે જ સૌને સુખ મળે તેથી યુદ્ધ ન કરવામાં જ 'અધિકનું અધિક સુખ' હતુ. આપણે જાણીએ છીએ કે ગીતાએ આમ કહયું નથી. બલ્કે તેનાથી વિરૂદ્ધ, ગીતા યુદ્ધ કરવાની પ્રેરણા આપે છે. અહીં 'સુખ અને 'હિત' ના આદર્શોમાં રહેલો તફાવત છે. સુખ માનવીને પ્રિય છે પણ તે સદા હિતકારી હોતું નથી, 'હિત' હંમેશા સુખદ કે પ્રિય હોતું નથી છતાં તે હિતકારી તો હોય જ. ઉપયોગિતાવાદ સુખની એટલે કે 'પ્રેયની' અને ગીતાની યજ્ઞભાવના હિત કે શ્રેયની હિમાયત કરે છે.

વળી મીલનું 'ઉપયોગિતવાદ' નું સુપ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ કહે છે કે ડૂબતા માણસને ફરજ સમજીને કે કાંઈક પુરસ્કાર મેળવવા ખાતર પણ બચાવવો એ યોગ્ય છે એટલે કે એ નીતિભાવના કર્મના પરિણામોને મહત્વ આપે છે. હેતું ને નહિ. આખરે તો હેતું જ કર્મની મહતાનું સાચું હાર્દ છે. મહાન અને ઉમદા હેતુઓ સુંદર પરિણામો ન લાવી શકે છતાં મહાન જ ગણાય છે. ગીતા પરિણામો કરતાં હેતુને પ્રાધાન્ય આપે છે, એ દ્રષ્ટિએ પણ એ ઉપયોગિતાવાદ કરતાં વધારે આગળ જાય છે.

આમ ગીતાની યજ્ઞભાવના અને ઉપયોગિતાવાદમાં જે સામ્ય દેખાય છે તે તદ્દન

ઉપરછલ્લું છે. ગીતાતત્વના સમગ્ર વિચારના પાયામાં પડેલી યજ્ઞભાવના 'પરાર્થ માં જ સાચો 'સ્વાર્થ' સમાયો છે એવું પ્રતિવાદન કરે છે. (૧૫)

બ્રહમને નિષ્પ્રપંચ માનનાર અદ્વૈત મુજબ તો એકતાને વિવિધતા બંને સરખાં અસત્ છે. છતાં જે પળે એકતાનો સાક્ષાત્કાર થાય તે પળે જ પાપ અલોપ થઈ જાય છે. માત્ર વિવિધતા કે અનેકતા જ સાચી છે, એવા ભાનમાંથી પાપ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ અનેકતાની તળે એકતા પડેલી છે. એવું જ્ઞાન થાય ત્યારે એ પાપ શમી જાય છે. દેવની ઈચ્છાનું ઉલ્લંઘન કરવું કે યજ્ઞયાગના વિધિઓમાં સ્ખલન થવા દેવું એ પાપની ખરી કલ્પના નથી. પાપને દાર્શનિક સિધ્ધાંત વિષેના ભ્રમનું પરિણામ માનવામાં આવે છે. પ્રા. હરિયાણાના મતે જગતમાં કેવળ વિવિધતા જ જોવી અને તે ઉપરાંત બ્રહમનું જે એકત્વ છે તે ન જોવું એ દાર્શનિક ભ્રમ છે ને તે જ પાપનું મૂળ છે.

ટીકાકારો કહે છે કે માણસનો મૂળ સ્વભાવ દૈવી છે એમ માનીએ તો પછી નીતિધર્મના પાલન માટે વ્યકિતએ કશો પુરૂષર્થ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. પરંતુ આ માન્યતા ગેરસમજ ફેલાવનારી છે. માણસ ઈશ્વરનો અંશ છે કે ઈશ્વરનો મનુષ્યમાં વાસ છે એમ માનવાથી એ પરથી એમ ફલિત થતું નથી કે માણસને તેના આત્મવિકાસ માટે કશા પુરૂષાર્થની જરૂર નથી. ઈશ્વર તો માણસના અંતરમાં પ્રથમથી જ બેઠેલો છે તેને બળ અને કર્મ વડે પ્રકટાવવો તેને પિછાનવો તે માણસની ફરજ છે. માણસ ઈશ્વરનો અંશ છે અને તે અંશ પૂર્ણરૂપ બનવાની ઝંખના સેવે છે નીતિધર્મનો પ્રશ્ન માણસ માટે સહેતુક તથા ઉપયોગી છે કારણ કે તેનું જીવન પરિમિત તથા અપરિમિત, આસુરી તેમજ દૈવી તત્વો વચ્ચેનાં સંગ્રામરૂપ છે. આ વિરોધનું તેને ભાન ન થાય ત્યાં સુધી તેને આત્મા જડતો નથી.

વેદાન્તના મતે નીતિધર્મનો આદર્શ આત્મસાક્ષાત્કાર છે. નૈતિક, આચરણ એટલે આત્મસાક્ષાત્કાર તરફ લઈ જતું આચરણ. અહીં આત્મા શબ્દનો અર્થ જીવાત્મા નથી. તે તો જીવાત્માના અંતરસ્તલમાં પડેલું તત્વ છે અને તે પેલા સ્વાર્થ અને અહંભાવની વાસનાઓવાળા નિમ્ન કક્ષાના કામાત્માને નિયમન તળે રાખે છે કે જેથી આત્મવિકાસ તરફનો માર્ગ ખુલ્લો થાય ડો. રાધાકૃષ્ણ યોગ્ય જ કહે છે કે નીતિમય જીવન એટલે કેવળ ઈન્દ્રિયને સહજ સ્ફૂર્તિનું નહી પણ વિવેક અને બુધ્ધિનું જીવન છે. જે માણસમાં વિવેક બુધ્ધિ નથી. જે અવિચારી છે અને સદા અશુધ્ધ છે તેને પરમ પદની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આથી અદ્વૈત વેદાન્તમાં મુમુક્ષુ માટે પ્રથમ

આચારશુધ્ધ બનવાની વાત કરી છે. નૈતિક આચરણ તથા ચારિત્ર્યશુધ્ધિની તૈયારી હશે તો જ તે આધ્યાત્મિક માર્ગે આગળ વધી શકશે. વાસનાતૃપ્તિથી ઉચ્ચ એવો કોઈ નીતિનિયમ ન સ્વીકારીએ તો પછી માણસ અને પશુમાં કાંઈ ભેદ રહેતો નથી. તેને નર નહિ પણ ખર કહેવો પડે. આવો નર માર્ગ ભૂલતાં વાનર જેવું આચરણ કરતાં અચકાય નહિ અને જ્ઞાન થતાં નરમાંથી તે નારાયણ પણ બને. આથી જ નીતિમય જીવનને ઈશ્વરપરાયણ જીવન કહયું છે. પરંતુ એક વસ્તુ સ્પષ્ટ સમજી લેવી જરૂરી છે કે નીતિધર્મ એ આંતરિક વસ્તુ છે, બહારના નિયમપાલન કરતા અંતરની વિશુધ્ધિ પર વેદાન્ત ભાર મુકે છે.

વેદાન્તના અભ્યાસ માટે વેદ અને વેદાંગો, ખાસ કરીને પ્રાચીન અગિયાર ઉપનિષદો તથા પ્રસ્થાનત્રીમાં સમાવેશ પામતાં બ્રહમસૂત્રો તેમ જ ભગવદગીતા વ. નું જ્ઞાન પૂર્વભૂમિકા રૂપે માની લેવામાં આવે છે. પણ વધારાની કેટલીક જરૂરિયાતો જેવી કે નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક, ઈહામૂત્રાર્થ, ફલભોગ વિરાગ તેમજ ષટ્ સાધન સંપદ્ વ. શંકરાચાર્ય ગણાવે છે. આ જરૂરિયાતોને લીધે વેદાંતીએ ઉચ્ચતમ નૈતિક શુધ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી પડે તેમ છે. નૈતિક શુધ્ધિ વિના તાત્વિક અન્તઃસ્ફૂરણ થવું શકય નથી. ડોયસન આની ટીકા કરતાં કહે છે કે આના ઉપર થી ઊભું થતું તત્વજ્ઞાનીનું ચિત્ર આધુનિક તત્વજ્ઞાનના ખ્યાલ કરતાં તદ્દન વિરૂધ્ધનું છે. હાલમાં તો તત્વજ્ઞ તીવ્ર સંવેદનશીલ અને ઉત્તેજનશીલ હોય, અને દ્રશ્ય જગત અને તેની ઘટનાઓમાં પૂર્ણ રૂચિ ધરાવતો હોવો જોઈએ એવું માનવામાં આવે છે. ડોયસનની આ ટીકાનો જવાબ આપી શકાય છે. જો કે આધુનિક તત્વજ્ઞાનની પ્રગતિ વસ્તુ અનુભવને આધારે થઈ છે. છતાં આધુનિક તત્વજ્ઞાનની પણ ઉચ્ચતમ વિચારણા તો અન્તઃસ્ફૂરણાને આધારે જ મળી છે. તે દ્રશ્ય જગતના અભ્યાસમાંથી નહિ પણ મનની અંદરથી ઉદ્ભવે છે. વળી નૈતિક નિયંત્રણ અને નૈતિક સ્વસ્થતા ચિંતનયુકત જીવનના વલણ માટે મદદરૂપ છે તેનો ઈનકાર થઈ શકે તેમ નથી. કઠ ઉપનિષદ કહે છે કે 'જે દુરાચરણથી અટકયો નથી, જેની ઈન્દ્રિયો શાંત થઈ નથી અને જેતું ચિત્ત શાંત નથી તે માણસ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી'.

ઉપયોગિતાવાદ અધિક લોકના અધિક સુખ ની વાત કહે છે જયારે ગીતા તેના કરતા પણ આગળની વાત કહે છે જેમ કે ગીતાની યજ્ઞભાવના દ્વારા સમષ્ટિલક્ષી કલ્યાણની વાત કહે છે. આથી આપણે બતાવી શકીએ છીએ કે ઉપયોગીતાવાદ કરતા પણ તમામ સર્વ માનવ કલ્યાણ જ નહીં પરંતુ સમગ્ર જીવ કલ્યાણની વાત કહે છે આથી આપણે કહી શકીએ છીએ કે

ગીતા ઉપયોગીતાવાદ કરતાં ઉચ્ચ સિધ્ધાંત આપે છે.

ગીતા ની જેમ શંકરનો ઉપયોતિવાદ પણ ઉચ્ચ કક્ષાનો છે કારણ કે તે પણ કહે છે કે નીતિ નિયમનું આચરણ આપણને પૂર્ણત્વ તરફ દોરી જાય છે અને એટલા માટે જ તેની કિંમત છે તેમાં પણ કોઈ એક બે વ્યકિત કે અમુક વર્ગની વાત કરવામાં આવી નથી. સમગ્ર ને મદદ કરવાની ભાવના જોવા મળે છે આથી તે પણ ઉચ્ચ કક્ષા રજૂ કરે છે. તેમ આપણે બતાવી શકીએ છીએ.

૧૧.૧૧ કર્મ સિધ્ધાંત તથા સંકલ્પ સ્વાંતત્ર્ય

વિધિનિષેધની કલ્પનામા જ માનવ સ્વાતંત્ર્ય નું બીજ પડેલું છે. શંકરાચાર્ય કહે છે કે કર્તવ્ય પુરૂષાધીન છે પુરુષ કર્મ કરવા, ન કરવા કે અન્યથા કરવા સમર્થ છે. માણસમાં સારાસારનો વિવેક પારખવાની શકિત છે અને આથી તે બેમાંથી એકની પસંદગી કરવા માટે પૂરી સ્વતંત્રતા ધરાવે છે. શંકરાચાર્ય કહે છે કે માણસ માણસ એટલા માટે જ છે કે, જયાં સુધી તેનું અન્તઃકરણ કર્તવ્ય અને અકર્તવ્ય વચ્ચે વિવેક દાખવી શકે છે. જયારે એ યોગ્યતા એનામાં ન રહે ત્યારે તે માણસરૂપે નષ્ટપ્રાય જ સમજવો. કારણ કે તે પુરૂષાર્થ માટે યોગ્ય રહેતો નથી. ટૂંકમાં વેદાન્તમાં સંકલ્પ સ્વાતંત્ર્ય એ પુરૂષનો અધિકાર છે. વેદાન્તમાં નિયતિવાદ ફેલાયેલો છે. એવો આરોપ કરવાવાળા આલોચકો કૌષિતકી ઉપનિષદનું અવતરણ ટાંકે છે કે 'આ લોકમાંથી જેનો તે ઉદ્ધાર કરવા ચાહે છે તેની પાસે શુભ કર્મ કરાવે છે અને જેને પતિત કરવા ચાહે છે તેની પાસે અશુભ કાર્ય કરાવે છે' તેમનું મંતવ્ય એવું છે કે ઈશ્વરની સત્તાનો સ્વીકાર કરીએ અને એની ઈચ્છાને જ સર્વોપરી માનીએ એટલે માણસની ઈચ્છા તેની પાસે ગૌણ બની જશે, કારણ કે માણસની ઈચ્છા ઈશ્વરની ઈચ્છાનું અતિક્રમણ કરી શકે નહિ. બધા સેશ્વરવાદી દર્શનો સંકલ્પસ્વાતંત્ર્ય તથા દૈવ વચ્ચેના વિરોધનો પરિહાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ શંકરાચાર્યનો અદ્વૈતવાદ ઈશ્વરવાદનો પોષક નથી તે તેનો મુખ્ય સિધ્ધાંત પણ નથી. તેના દર્શનનું તે મહત્વનું અંગ પણ નથી આચાર્યશ્રીએ તો માણસના સ્વાતંત્ર્ય પર તથા કર્મની જવાબદારી પર ભાર મૂકયો છે અને માણસના કર્મોમાં ઈશ્વરી સંકેત માન્યા વગર પણ તેમણે વ્યકિતત્વના કર્તુત્વનું સમર્થન કર્યુ છે. આપણા કર્મફળ પ્રદાતા ઈશ્વર છે એવા ખ્યાલના મૂળમાં પણ માનવ સ્વાતંત્ર્ય રહેલું છે. પુરૂષના કર્મને ધ્યાનમાં ન લઈએ તો ફળનો પ્રશ્ન આધારરહિત બની જાય છે, અને સ્વાતંત્ર્ય વિના ફળનું વિધાન નિરર્થક બની જાય છે. ઈશ્વર સૃષ્ટિની

રચનાકાળમાં પણ આદિકાળથી વ્યકિતના કર્માનુસાર જ સૃષ્ટિ રચે છે. માણસ જાતે જ પોતાનો મોક્ષ સાધે છે તેમાં ઈશ્વરનો અને ગુરૂનો અનુગ્રહ છે, પણ સ્વતંત્ર પ્રયત્ન તો વ્યકિતએ જ કરવાનો છે. આથી શંકરાચાર્ય સંકલ્પ સ્વાતંત્ર્યના પુરસ્કર્તા છે એમ સિધ્ધ થાય છે. (૧૬)

ઉપનિષદો કહે છે मनो वा संकल्पः । મન એટલે સંકલ્પ. ઈશ્વર વિષયક શાસ્ત્ર કહે છે કે મન એ નિમ્ન ચેતના છે તેમની નિમ્ન ચેતનાની સ્થિતિને સમજી શકાય, તેમાં કંઈ અર્થ છે. તે લોકો કહે છે તે ખોટું નથી. પરંતુ દ્રઢ માણસ કોણ ? સંકલ્પમાં જેને દ્રઢતા છે તે. તે દ્રઢતા નિમ્ન ચેતનામાં નથી. મનની સંકલ્પ–અથવા તે આ સ્થિતિમાં નથી. મનની સંકલ્પ–અવસ્થામાં કંઈક પૂર્ણ વાતો હોય તે નક્કી કેટલી હશે. તે કંઈ ભૂલ ભરેલી પણ હોય સંકલ્પ ખોટો પણ હોય. 'મને પૈસા જોઈએ' આ મારો સંકલ્પ છે. પૈસાથી હું સુખી થઈશ આવી રીતની જે માન્યતા છે, ધારણા છે. તે કદાચ વિપરીત હશે પણ ધૂંધળી નથી. સંકલ્પ અને વિકલ્પ આ બે સ્થિતિ છે. સંકલ્પમાં શું છે ? માણસ સંકલ્પ કયારે કરશે ? મારે પાઠશાળામાં જવું છે એટલે તૈયાર થવું છે પાઠયશાળામાં જઈને શું કરવાનું છે ? શા માટે જવાનું છે ? કદાચ સાંભળવા પણ જવાનું હશે કે કદાચ મળવા જવાનું પણ હશે. તે તમારો નિશ્ચિત સંકલ્પ છે. કાંઈ બધા જ સાંભળવા આવતા હશે આવું નથી ! બીજા કોઈ કારણસર પણ આવતા હશે પણ તે સંકલ્પ નક્કી છે.

જેમનો નિશ્ચય પાકો હોય છે. જે લોકો દ્રઢ નિશ્ચય હોય તેમને કોઈ પણ પ્રકારના પ્રલોભનો ખસેડી શકે નહિ. સુખની ટોચ ઉપર રાખીને ભગવાને જોયું અને દુઃખના ખાડામાં પાડીને પણ જોયુ ! એમનો નિશ્ચય કંઈ બદલાય નહિ. આ પાકો, દ્રઢ નિશ્ચય છે.

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दढनि यः ।
मघ्यार्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रिय ।। १२.१४

ભગવાન આગળ કહે છે કે તેનો નિર્ણય અને સંકલ્પ આ બધા મારા હાથમાં હોય, તેથી તે જે કંઈ શરૂ કરે તે હું જ શરૂ કરું છું તે લોકો શરૂ કરતા જ નથી. તે લોકોને જે કંઈ કરવાનું, જવાનું એમાં સંકલ્પ મારો અને નિર્ણય પણ મારો છે. આવી રીતનું તેમની કૃતિમાં પણ ભગવાન દેખાડે છે.

શંકર અહિંયા સંકલ્પ સ્વાતંત્ર્ય બાબતે કહે છે કે માનવે કેવા પ્રકારના કાર્યો કરવા અને કેવા પ્રકારના કાર્યો ન કરવા તે બાબતે માનવ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય ધરાવે છે માનવે કેવા કર્મો

કરવા અને કેવા કર્મો ન કરવા તે માનવ પોતે જ નકકી કરે છે અને તેના આધારે જ માનવનો વિકાસ થાય છે જયારે માનવને તેવી વિવેક બુધ્ધિ ન રહે કે કયા કર્મો કરવા અને કયાં કર્મો ન કરવા એટલે કે આવા વિવેકનું ભાન ગુમાવે છે ત્યારે માનવ નું અધઃપતન નિશ્ચિત બની જાય છે તેમ શંકર ભાર દ્વારા જણાવે છે.

શંકરની જેમ ગીતા પણ સંકલ્પ સ્વાતંત્ર્યની બાબત જણાવે છે અને કહે છે કે કોઈ પણ કાર્યમાં દ્રઢ નિશ્ચય કરવો જોઈએ અને તેને સંકલ્પમાં ફેરવો જોઈએ અને સાથે એ પણ બતાવે છે કે દ્રઢ નિશ્ચય કરતાં પહેલા વિવેક જ્ઞાન થી નિર્ણય લેવો જોઈએ. આમ ગીતામાં પણ સંકલ્પ સ્વાતંત્ર્યની વાત કરવામાં આવી છે અને કર્મ બાબતે તો સમગ્ર ગીતા એક કર્મશાસ્ત્ર હોય તેવું જ માલૂમ થાય છે કર્મ બાબતે ગીતા વિશેષ ભાર મૂકે છે.

૧૧.૧૨ શુભ તથા અશુભ કાર્ય

સંકલ્પ – સ્વાતંત્ર્ય એ નીતિશાસ્ત્રનું ગૃહીતત્વ છે. સ્વાતંત્ર્યમાં વ્યકિતની પસંદગીનો સવાલ ઉપસ્થિત થાય છે અને પસંદગી માટે હંમેશાં બે કે તેથી વધુ વિકલ્પો જોઈએ, અને એમાંથી ગમે તે એક વિકલ્પની પસંદગી કરવાની હોય છે. જો વિકલ્પ જ ન હોય યા તો કોઈ પણ વિકલ્પને સ્વીકારવાની શકયતા જ ન હોય તો કર્મ – સ્વાતંત્ર્યની કલ્પના જ નિરર્થક નીવડે છે. શુભ તથા અશુભ કર્મ વચ્ચેનો ભેદ નીતિશાસ્ત્રની આધારશિલા છે. પરંતુ ટીકાકારોનું કહેવું એમ છે કે વેદાન્ત આ પ્રકારના ભેદને પારમાર્થિક માનતું નહિ હોઈ તેમાં આ શુભાશુભ કર્મને સ્થાન નથી. આત્માનો સાક્ષાત્કાર એ જ વેદાન્તનું સર્વોચ્ચ ધ્યેય માનવામાં આવે છે અને આ આત્મામાં શુભ કર્મોના સ્વીકારથી કે અશુભ કર્મોના અસ્વીકારથી કાંઈ વૃધ્ધિ કે ઘટાડો થતો નથી. મુકતાત્માઓ પાસેથી શુભાશુભ કર્મની અપેક્ષાનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી કારણ કે તેમણે તો શુભાશુભથી પર એવા આત્માની પ્રાપ્તિ કરી લીધી હોય છે. આથી નૈતિક ભેદો માટે વેદાન્તના પરમાર્થશાસ્ત્રમાં સ્થાન નહિ હોઈ તેમાં આચારશાસ્ત્રનું કાંઈ પરમ મૂલ્ય પણ રહેતું નથી.

આ પ્રકારનું મંતવ્ય આચારશાસ્ત્રમાં શુભાશુભ કર્મને લગતો ભેદ તથા તેના સ્થાનવિષયક ભ્રાન્તિ ભરેલા ખ્યાલ પર આધારિત છે. માણસનાં કર્તવ્યોના આચરણના વિશ્લેષણના સંબંધમાં વેદાન્તમાં શુભાશુભનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી. ઊલટું શુભ આચરણ કરવાવાળા શુભ યોનિને અને અશુભ આચરણ કરવાવાળા અશુભ યોનિને પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહેવામાં આવેલ છે. પરંતુ આપણો આત્મા કે જે બધાં કર્મોનું આશ્રયસ્થાન છે તે બધાથી ઉચ્ચ

તથા બધાથી પર છે. તે શુભાશુભથી અલિપ્ત છે. શુભાશુભ જ જો આત્માનું લક્ષણ હોય તો તેમાં વિવેકબુધ્ધિથી શુભ કે અશુભનો નિર્ણય કોણ કરત ? આથી આત્મતત્વ કે શુભાશુભનો નિર્ણાયક અને એ ભેદથી પર છે તેનો સ્વીકાર વેદાન્ત કરે છે. શ્રી શંકરાચાર્યના શિષ્ય સુરેશ્વરાચાર્ય તેમની નૈષ્કર્મ્યસિધ્ધિમાં કહે છે તેમ જો આત્માને સુખ કે દુઃખ લાગુ પડી શકે, તો તે સુખ કે દુઃખનો સાક્ષી કોણ ? દુઃખી સાક્ષી ન બની શકે એજ પ્રમાણે શુભાશુભના બારામાં પણ કહી શકાય. શુભ અને અશુભ વચ્ચેનો ભેદ એમ સાપેક્ષ ખ્યાલ છે. એકના વિરોધમાં જ આપણે બીજાને સમજી શકીએ. હવે જો શુભાશુભ ભેદને પારમાર્થિક માનીએ તો બંને વચ્ચેનો વિરોધ તથા તેની સાપેક્ષતા આચારશાસ્ત્રમાં છેવટ સુધી ટકી રહેશે. શુભ સાથે નિરન્તર શાશ્વત પ્રતિયોગી બની અશુભ ઊભુ રહેશે. આથી જ બ્રેડલી પણ કહે છે કે 'જે આચારશાસ્ત્ર શુભાશુભના સરળ ભેદ પર આશ્રિત છે. તે શુભની જોડે તેના ભેદક પ્રતિયોગીના રૂપમાં અશુભને પણ શાશ્વતરૂપે સુરક્ષિત રાખવા માગે છે. વળી બીજી રીતે જોતાં શુભનો અશુભ પર વિજય એજ આચાર શાસ્ત્રનો આદર્શ છે. પરંતુ ઉપરની કલ્પના જોતાં તે સુસંગત નહિ બને, કારણ કે દ્વૈત ટકી જ રહેશે બ્રેડલી કહે છે કે શુભ અશુભના વિજય દ્વારા અજ્ઞાતપણે નૈતિક કોટિની પાર જવા ઈચ્છે છે. આ ભ્રાંતિમાંથી બહાર નીકળવાનો એક જ માર્ગ છે અને તે એ કે આચારશાસ્ત્રનું શુભાશુભથી પર એવું ધ્યેય સ્વીકારવું અથવા તો એમ કહીએ કે નૈતિકતાનો આદર્શ નૈતિકતાથી પર અથવા અતિનૈતિક છે. આથી જ ડો. રાધાકૃષ્ણન્ પણ કહે છે કે નૈતિકતા હંમેશા આત્માતીત સત્તા પ્રતિ નિર્દેશ કરે છે. ટૂંકમાં શુભ પૂર્ણ નથી પણ શુભ એ પૂર્ણનું એક અંગ કે પાસું છે. શુભ એ પૂર્ણ બનતાં પછી શુભ રહેતું નથી. આચારશાસ્ત્રની પરિણતિ આધ્યાત્મિકતા થઈ જાય છે. નૈતિકતાનું મૂલ્ય પણ વેદાન્ત અનુસાર જીવનમાં આધ્યાત્મિક પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ માટે સાધન તરીકેનાં વ્યાવહારિક પ્રયોજન પૂરતું જ છે. શુભાશુભનો વિવેકકર્તા આત્મા તો બંનેથી પર છે. પરંતુ એક વસ્તુ સમજી લેવી જોઈએ કે અશુભ ભલે પરમ સત્ય ન હોય પણ તે અસત્ નથી. તે એક વ્યાવહારિક સત્ય છે, માત્ર કલ્પના કે પ્રતીતિ નથી. વેદાન્ત અશુભને શુભનું કનિષ્ઠ કે નિમ્ન સ્વરૂપ માનતું નથી. શુભમાંથી ચ્યુત થયેલું તે અશુભ છે. અશુભની સત્તાનો નકાર કરી શકાય તેમ નથી. તેની સત્તાનો નકાર એટલે લૌકિક વ્યવહારમાં જે તથ્ય છે તેનો નકાર છે. પરંતુ આત્મા સ્વરૂપતઃ શુધ્ધ હોઈ અંતે તેના પર વિજય મેળવવા સમર્થ છે. મુકત પુરૂષ શુભાશુભથી એ અર્થમાં પર છે કે તે ભેદ તેના

વ્યવહારમાં લાગુ જ પડતો નથી. મુકત પુરૂષો નૈતિકતાથી ઉપર ઊઠી ચૂકયા હોય છે અને તેમણે આધ્યાત્મિકતાનું એક એવું ઉચ્ચ સ્તર પ્રાપ્ત કર્યુ હોય છે કે જેમાં નૈતિકતાની સાપેક્ષતાનું પર્યવસાન થઈ ચૂકયું હોય છે. શુભ આચરણ માટે તેઓને સભાન બની પ્રયત્ન કરવાનો રહેતો નથી પણ પ્રા. હિરિયાણણા કહે છે તેમ તેમનાથી સહજપણે જ શ્રેયશીલ આચરણ થાય છે.

ડો. રાધાકૃષ્ણનના શબ્દોમાં આ આત્મજ્ઞાનની મુકત પુરૂષો પુષ્પની માફક સદ્ વ્યવહારની સૌરભ ફેલાવે છે. આધ્યાત્મિકતામાં નૈતિકતાની પરિસમાપ્તિ થઈ જાય છે. નૈતિકતા જેમ પૂર્ણ સત્ય નથી તેમ તે મિથ્યા પણ નથી. સત્યને વેદાન્તમાં 'સત્' પણ કહયું છે, જેનો અર્થ સત્ય તથા શિવ એમ બન્ને છે. આમ વેદાન્તમાં પરમાર્થની પ્રાપ્તિ એટલે સત્ય સ્વરૂપ આત્માનો સાક્ષાત્કાર અને આત્મા એજ પરમાત્મા છે. આથી પરમ શિવની પ્રાપ્તિ થવી શાંકર વેદાન્તદર્શન પ્રમાણે 'જીવ એ જ બ્રહ્મ છે' તો પછી એક શંકા એમ ઉઠાવી શકાય કે કોઈ માણસ વ્યવહારમાં અધર્મ તથા પાપાચરણ કરતો હોય તો તે પણ શું પરબ્રહ્મ છે ? શું પરબ્રહ્મ જ તેની પાસે આવું અનૈતિક વર્તન કરાવે છે ?

આ શંકાનું સમાધાન અદ્વૈતવેદાન્તીઓ બહુ સચોટ તથા સ્પષ્ટ રીતે કરે છે તેઓ જણાવે છે કે શુધ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા કોઈ પણ ક્રિયા કે કર્મ કરતો જ નથી. પણ તે માત્ર ઈન્દ્રિયોને, મનને, બુધ્ધિને તથા પ્રકૃતિને પ્રકાશિત કરે છે અને તેથી પ્રકૃતિ તે તે ક્રિયા તથા કર્મ કરાવે છે. હવે અજ્ઞાની પુરૂષ આત્માનું આ પ્રકારનું શુધ્ધ સ્વરૂપ જાણતો નથી અને તેથી જ તે પ્રકૃતિના કાર્યને અધ્યાસથી પોતાના કાર્ય તરીકે માની બેસે છે. પણ તાત્વિક દ્રષ્ટિથી તમામ કાર્યોની જવાબદારી પ્રકૃતિની છે, જે જીવની અનાદિ પૂર્વજન્મની સારી નરસી વાસનાને આભારી છે, અને તેનું મૂળ મન તથા બુધ્ધિ છે પણ આત્મા મન તથા બુધ્ધિથી પર છે. એટલે શુધ્ધ આત્મા કદી પણ કર્મ કરતો નથી, તો પછી પાપની જવાબદારી પ્રકૃતિની તથા માયાની એટલે અજ્ઞાનની કરે છે. જેને વેદાંતમતમાં આત્માથી સ્વતંત્રતત્વ તરીકે માનવામાં આવતી નથી. એટલે શરીર ઈન્દ્રિય, મન તથા બુધ્ધિ જે પ્રકૃતિ તથા માયાનાં કાર્યો છે. તેને જ જે પુરૂષ અજ્ઞાનથી કર્તા, ભોકતા, આત્મા તરીકે માને છે તેને શુધ્ધ બ્રહ્મ કેમ કહી શકાય ? અજ્ઞાની સંસારી જીવ તે શુધ્ધ બ્રહ્મ નથી કારણ કે શુધ્ધ બ્રહ્મ અકર્તા તથા અભોકતા છે આથી એમ માનવામાં ભૂલ ન કરવી કે શાંકરમતમાં અવિદ્યાવાળા અજ્ઞાની સંસારી જીવને બ્રહ્મ માનવામાં આવ્યો છે. શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે દેહઉપાધિવાળા જીવને કદી પણ બ્રહ્મ કહયો જ નથી.

ગીતાકાર કહે છે કે તેના રૂપની જ ખબર પડતી નથી. સામાન્ય માણસની બુદ્ધિ મૂંઝાઈ જાય છે. તેમને સંસાર સુખરૂપ પણ લાગે અને દુઃખરૂપ પણ લાગે આ સંસારને સુખરૂપ કહેવાય કે ? કેમ ન કહેવાય ? જગતમાં અતિશય સારા માણસો છે. સાથે સાથે કેટલીક વખત હલકા અને ક્ષુદ્ર માણસો પણ દેખાય ત્યારે જગત દુષ્ટોથી ભરેલું લાગે જગતમાં સારા લોકો છે. તેમ દુષ્ટ લોકો પણ છે.

જેનાં ઉપર તમે આત્યંતિક પ્રેમ કર્યો હોય તેઓ તમારા પ્રેમની પાઈ કિંમત કરી નાખે ! તે વખતે માણસને એમ લાગે કે આ ક્ષુદ્ર માનવ પર પ્રેમ કરવો તેનાં કરતાં પ્રેમ જ ન કરવો સારો. પરંતુ, જેના ઉપર પ્રમ કરી શકાય તે જડતો નથી અને આ ગમતો નથી; આવી સ્થિતિમાં માણસ મૂંઝાઈ જાય. જયાં સુધી માણસ ગમે, ત્યાં સુધી ભગવાનની જરૂર પડતી નથી. પણ જયારે માણસ અણગમતો થાય ત્યારે પ્રભુ જડતો નથી. તે વખતે શું કરવું ? સામે છે તે ગમતો નથી અને પ્રભુ જડતો નથી ત્યારે શું મરી જવાનું ? શું બીજો કંઈ રસ્તો નથી ?

આપણે માણસ ઉપર પ્રેમ કરીએ પણ માણસ પ્રેમ કરવા યોગ્ય છે કે ? જે પોતાનો લાગે, જેની ઉપર આપણે પ્રેમ કરીએ તે માણસ આટલો ક્ષુદ્ર, એટલો કૃતઘ્ની નીકળે કે એમ થાય કે, ભગવાન ! આ કંઈ સૃષ્ટિ છે ! તેનાં રૂપની અલૌકિકતા ધ્યાનમાં જ આવતી નથી. જગતમાં આપણા માટે જીવ આપવાવાળા લોકો મળે તેમ આપણો જીવ લેવાવાળા લોકો પણ મળે ! જગત કેવું છે ?

કોઈ ઠેકાણે ફટવા જઈએ તો અતિશય સુંદર યુવાન – યુવતીનું જોડું દેખાય. જોયા પછી એમ લાગે કે લક્ષ્મીનારાયણનું સ્વરૂપ છે. પરંતુ, બે ડગલા આગળ ચાલીએ તો વૃદ્ધ દંપતિ દેખાય તેમને જોયા પછી એમ થાય કે આ પંદર વર્ષ પહેલા સુંદર હતા, રમણીય હતા ! જો આવા હતા તો તેમનું સૌંદર્ય અને રમણીયત્વ કયાં ગયું ? જો સૌંદર્ય અને રમણીયત્વ જવાનું જ હોય તો તના નાદમાં કેટલું પડવાનું ? આવા વિચારોની ગડબડ માણસના મગજમાં ચાલે એટલે તે થોડો વિચાર કરવા લાગે કે કોઈ જગતને સુખકારક કહે છે, કોઈ દુઃખકારક કહે છે અને દુઃખકારક છે તે પણ સુખ વધારવાને માટે દુઃખ પણ સારું છે, રમણીય છે ! પરંતુ હું જગતથી સુખી થાઉ છું પણ હું આનંદી થાઉ છું કે ? સુખ અને આનંદમાં ફરક છે.

વિષયવસ્તુ સાથે ઈન્દ્રિયોનો સંબંધ થયા પછી જે થાય તેને સુખ કહેવાય અને વિષયવસ્તુ રહિત અંદર એક ઝરણું ફૂટે તેને આનંદ કહેવાય. ભગવાન સચ્ચિદાનંદ રૂપ છે વિષયો જગત જો સુખરૂપ હોય તો દુઃખરૂપ થવા જ જોઈએ. એનું કારણ જે જે સુખરૂપ છે તે

તે દુઃખરૂપ થવું જ જોઈએ, એવો નિયમ છે.

આ બાબતે શંકર ના વિચારોથી માલૂમ થાય છે કોઈ પણ બાબતના સંકલ્પ નો નિર્ણય કરતા પહેલા માનવ એ વિચારે છે કે તે શુભ છે કે અશુભ છે. જે વિચાર માનવ ને યોગ્ય લાગે છે તે વિચાર પર પોતાની નિર્ણય કહે છે. આમ માનવની વિચારવાની ક્ષમતા દ્વારા તે શુભ કે અશુભ કાર્યનું વિશ્લેષણ કરી ને કોઈ એક કાર્યની પસંદગી કહે છે. આમ શુભ અને અશુભ વિકલ્પનના આધારે જ માનવ એક ની પસંદગી કરતો હોય છે.

અર્જુનની પણ આજ સમસ્યા છે કર્યુ કાર્ય શુભ કે અશુભ છે તેની દ્વિધ્ધામાં છે. યુધ્ધ કરવું કે ન કરવું તે તેની સમજમાં આવતું નથી આથી ગીતા ના સારરૂપ આ વિકલ્પની પસંદગી બતાવી હોય તેવું લાગે છે માનવ ને જે કાર્ય અશુભ લાગતું કાર્ય વાસ્ત્વમાં તે અશુભ ન હોય. એટલે શુભ હોય તેવું બને ! એટલે કે શુભ અને અશુભની પસંદગી જ માનવને યોગ્ય રાહ બતાવે છે તેમ આપણને કહી શકીએ.

પ્રકરણ – ૧૧

સંદર્ભસૂચિ

(૧) શ્રીમદ્ભગવદગીતા સરસ્વતી પ્રકાશન અમદાવાદ. આવૃતિ ૧, ૧૯૬૫, પેજ ૫૮.

(૨) શ્રીમદ્ભગવદગીતા સરસ્વતી પ્રકાશન અમદાવાદ. આવૃતિ ૧, ૧૯૬૫, પેજ ૧૧.

(૩) ગીતાતત્વવિચાર કિશોરભાઈ દવે, યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ અમદાવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૭૨ પેજ, ૨૧૧.

(૪) શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા અનુવાદક : વામનરાવ પ્રાણગોવિંદ પટેલ, ભિક્ષુ અખંડાનંદની પ્રસાદી, સસ્તુ સાહિત્ન્ય વર્ધક કાર્યાલય, ઠે. : ભદ્રપાસે, અમદાવાદ અને પ્રિન્સેસ સ્ટીટ, મુંબઈ–૨, આવૃતિ–૫, ૧૯૮૨ પેજ. ૧૯૨

(૫) શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા અનુવાદક : વામનરાવ પ્રાણગોવિંદ પટેલ, ભિક્ષુ અખંડાનંદની પ્રસાદી, સસ્તુ સાહિત્ન્ય વર્ધક કાર્યાલય, ઠે. : ભદ્રપાસે, અમદાવાદ અને પ્રિન્સેસ સ્ટીટ, મુંબઈ–૨, આવૃતિ–૫, ૧૯૮૨ પેજ. ૧૨૯

(૬) શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા અનુવાદક : વામનરાવ પ્રાણગોવિંદ પટેલ, ભિક્ષુ અખંડાનંદની પ્રસાદી, સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ઠે. : ભદ્રપાસે, અમદાવાદ અને પ્રિન્સેસ સ્ટીટ, મુંબઈ–૨, આવૃતિ–૫, ૧૯૮૨ પેજ. ૯૫ અને ૯૪

(૭) 'ગીતામૃતમ્ – શ્રી પાંડુરંગ શાસ્ત્રી આઠવેલના પ્રવચનો પ્રકાશક શ્રી વલ્લભદાસ જે. ઝવેરી ''સદ્વિચાર દર્શન'' નિર્મલ નિકેતન, ૨ ડો. ભાંજેકર લેન મુંબઈ ૧૬ મી આવૃતિ ૧૯૯૭ પેજ. ૧૧૦.

(૮) ગીતાતત્વવિચાર કિશોરભાઈ દવે, યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ અમદાવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૭૨ પેજ, ૨૩૬.

(૯) શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યનું તત્વજ્ઞાન પ્રા. સી. વી. રાવળ પ્રકાશક જે. વી. સેંડિલ, અધ્યક્ષ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજય અમદાવાદ–૬, પ્રથમ આવૃતિ, ૧૯૭૪ પેજ. ૪૦૧–૪૦૪

(૧૦) ગીતાતત્વવિચાર કિશોરભાઈ દવે, યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ અમદાવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૭૨ પેજ, ૨૪૨

(૧૧) શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યનું તત્વજ્ઞાન પ્રા. સી. વી. રાવળ પ્રકાશક જે. વી. સેંડિલ, અધ્યક્ષ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજય અમદાવાદ–૬, પ્રથમ આવૃતિ, ૧૯૭૪ પેજ. ૪૧૪

(૧૨) શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા અનુવાદક : વામનરાવ પ્રાણગોવિંદ પટેલ, ભિક્ષુ અખંડાનંદની પ્રસાદી, સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ઠે. : ભદ્રપાસે, અમદાવાદ અને પ્રિન્સેસ સ્ટીટ, મુંબઈ–૨, આવૃતિ–૫, ૧૯૮૨ પેજ. ૧૭૦ – ૧૭૧

(૧૩) ગીતાતત્વવિચાર કિશોરભાઈ દવે, યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ અમદાવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૭૨ પેજ, ૧૫

(૧૪) શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યનું તત્વજ્ઞાન પ્રા. સી. વી. રાવળ પ્રકાશક જે. વી. સેંડિલ, અધ્યક્ષ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજય અમદાવાદ–૬, પ્રથમ આવૃતિ, ૧૯૭૪ પેજ. ૫૦૪–૫૦૯

(૧૫) ગીતાતત્વવિચાર કિશોરભાઈ દવે, યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ અમદાવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૭૨ પેજ, ૨૦૮

(૧૬) શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યનું તત્વજ્ઞાન પ્રા. સી. વી. રાવળ પ્રકાશક જે. વી. સેંડિલ, અધ્યક્ષ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજય અમદાવાદ–૬, પ્રથમ આવૃતિ, ૧૯૭૪ પેજ. ૫૧૫ – ૫૧૬

(૧૭) 'ગીતામૃતમ્ – શ્રી પાંડુરંગ શાસ્ત્રી આઠવેલના પ્રવચનો પ્રકાશક શ્રી વલ્લભદાસ જે. ઝવેરી ''સદ્‌વિચાર દર્શન'' નિર્મલ નિકેતન, ૨ ડો. ભાંજેકર લેન મુંબઈ ૧૬ મી આવૃતિ ૧૯૯૭ પેજ. ૪૪૭

(૧૮) 'ગીતામૃતમ્ – શ્રી પાંડુરંગ શાસ્ત્રી આઠવેલના પ્રવચનો પ્રકાશક શ્રી વલ્લભદાસ જે. ઝવેરી ''સદ્‌વિચાર દર્શન'' નિર્મલ નિકેતન, ૨ ડો. ભાંજેકર લેન મુંબઈ ૧૬ મી આવૃતિ ૧૯૯૭ પેજ. ૫૦૩

(૧૯) 'ગીતામૃતમ્ – શ્રી પાંડુરંગ શાસ્ત્રી આઠવેલના પ્રવચનો પ્રકાશક શ્રી વલ્લભદાસ જે. ઝવેરી ''સદ્‌વિચાર દર્શન'' નિર્મલ નિકેતન, ૨ ડો. ભાંજેકર લેન મુંબઈ ૧૬ મી આવૃતિ ૧૯૯૭ પેજ. ૫૦૩

(૨૦) 'ગીતામૃતમ્ – શ્રી પાંડુરંગ શાસ્ત્રી આઠવેલના પ્રવચનો પ્રકાશક શ્રી વલ્લભદાસ જે. ઝવેરી ''સદ્‌વિચાર દર્શન'' નિર્મલ નિકેતન, ૨ ડો. ભાંજેકર લેન મુંબઈ ૧૬ મી આવૃતિ ૧૯૯૭ પેજ. ૫૧૬–૫૧૯

(૨૧) 'ગીતામૃતમ્ – શ્રી પાંડુરંગ શાસ્ત્રી આઠવેલના પ્રવચનો પ્રકાશક શ્રી વલ્લભદાસ જે. ઝવેરી ''સદ્‌વિચાર દર્શન'' નિર્મલ નિકેતન, ૨ ડો. ભાંજેકર લેન મુંબઈ ૧૬ મી આવૃતિ ૧૯૯૭ પેજ. ૫૯૧

પ્રકરણ – ૧૨

કર્મ, જ્ઞાન અને નૈતિકતાના ગીતા અને મધુસૂદન સરસ્વતી

૧૨.૧ કર્મ

૧૨.૨ પંચમહાયજ્ઞ

૧૨.૩ લોકસંગ્રહ

૧૨.૪ સાંખ્યનિષ્ઠા

૧૨.૫ બુધ્ધિયોગ

૧૨.૬ બુધ્ધિયોગની મર્યાદા

૧૨.૭ જ્ઞાન

૧૨.૮ જ્ઞાન

૧૨.૮.૧ સમત્વની ત્રણ અવસ્થાઓ

૧૨.૮.૨ સમતા એ સમરૂપતા નથી

૧૨.૮.૩ જ્ઞાન અને ક્રિયાશીલતા

૧૨.૮.૪ જ્ઞાનયોગ અને નિવૃતિ

૧૨.૯ શ્રેયસ

૧૨.૧૦ ઉપયોગિતાવાદ

૧૨.૧૧ કર્મસિધ્ધાંત તથા સંકલ્પ સ્વાતંત્ર્ય

૧૨.૧૨ શુભ તથા અશુભ કાર્ય

પ્રકરણ – ૧

પ્રારંભ

તત્ત્વજ્ઞાન એટલે જીવ, જગત અને ઈશ્વર વિષયક ચિંતન કરતું અભ્યાસ શાસ્ત્ર છે. એવી સર્વેમતા અનુસાર વ્યાખ્યા સ્વીકારવામાં આવે છે. આમ છતાં વિવિધ દાર્શનિકોના મતે તત્વજ્ઞાનની વ્યાખ્યા આપવામાં જુદા જુદા મતો છે તત્વજ્ઞાન એ સમગ્રલક્ષી અભ્યાસ વિષય છે. કારણ કે તેમાં લગભગ બધા જ વિષયોની સમાવેશ થઈ જાય છે. પ્રથમ સમયમાં બધા જ વિષયો તત્વજ્ઞાનમાં સમાવિષ્ઠ હતા પરંતુ સમય જતાં અલગ અલગ વિષયમાં પૃથ્થકરણ થવા પામ્યું છે તેવી જ રીતે સર્વ પ્રથમ ગીતાની રચના થઈ અને ત્યારબાદ અનેક આચાર્યોએ તેના પર ભાષ્ય અને ટીકાઓ આપી છે.

૧.૧ સંશોધનનું સ્વરૂપ અને ક્ષેત્ર :

કોઈપણ વિષયના ઐતિહાસિક સમગ્ર માળખાને તપાસવામાં આવે તો જે તે વિષયનો ઐતિહાસિક વિકાસ ક્રમ તેનાં નિર્દેશ સંશોધનનો સાર તત્ત્વને તાર્કિક અનુક્રમમાં અભિલક્ષીત કરે છે તેથી પ્રત્યેક વિષય પોતાના સ્વરૂપ અને કાર્યક્ષેત્ર અનુસાર સંશોધનનું એક પધ્ધતિશાસ્ત્ર રચે છે જે કોઈપણ માનવજ્ઞાન ક્ષેત્રનાં સંશોધનનાં સ્વરૂપ અને કાર્યક્ષેત્રનાં એક યોગ્ય બની રહે છે. આમ તત્વજ્ઞાન પણ એક વિકાસ પામતો વિષય છે તેથી તેમાં પણ એક વ્યવસ્થિત પધ્ધતિઓ દ્વારા અને માનવ પ્રયાસોથી સંશોધનો થવા અનિવાર્ય છે.

આમ જયારે કોઈ વ્યકિત કે વ્યકિત સમુદાય અત્યાર સુધી ન હોઈ એવી કોઈ નવી હકિકત સિધ્ધાંત કે સંકલ્પનાઓ શોધે છે. ત્યારે સામાન્યતઃ તેને બે વિભાગમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે એક શોધખોળો અને બીજુ આવિષ્કાર કહે છે. શોધખોળો સામાન્પતઃ અજ્ઞાન, તથ્ય, હકિકત, સિધ્ધાંત કે સંકલ્પનાઓને શોધે છે કે જેનું અસ્તિત્વ શોધખોળ પહેલા હતુ. જયારે આવિષ્કાર એ એવુ સ્વરૂપ લક્ષી કે વ્યકિતલક્ષી શોધન છે કે જેનુ અસ્તિત્વ શોધખોળ ના પ્રદ્દતોનીની જેમ સ્થાપીત કરી શકાતું નથી.

૧.૨ તત્ત્વજ્ઞાનમાં સંશોધનનું પધ્ધતિશાસ્ત્ર :

તત્ત્વજ્ઞાન કયારેય પૂર્ણતઃ સ્વરૂપલક્ષી અભિગમ અપનાવતું નથી સ્વરૂપલક્ષી

બાબતની અવગણના કરવામાં આવે તો જ્ઞાનનો તમામ મૂળભૂત વિકાસ શોધખોળના પરિપેક્ષ્યમાં થાય છે આ તકે પ્રત્યેક ઉપલબ્ધ નવું જ્ઞાન વાસ્તવિક છે તત્વજ્ઞાન દ્વારા રજૂ થતાં સિધ્ધાંત પધ્ધતિ કે સંકલ્પનાઓ ઉપલબ્ધ હકિકતોની માનવજાત સમક્ષ મૂકે છે તેનું સર્જન થતું નથી. તત્વજ્ઞાની જ્ઞાનની ઉપલબ્ધી એક તત્વ માટે જ્ઞાનની ક્ષીતીજ નકકી કરે છે. ભારતીય દાર્શનિક સાહિત્યમાં પ્રારંભિક તબકકે આ વિકાસક્રમ સુત્ર, ભાષ્ય અને ટીકાના સ્વરૂપમાં ઉત્તરોતર અભિવૃતિ પામતો દેખાય છે અને તેવી જ રીતે એક તુલનાત્મક અભ્યસા તરીકે થતો જોવા મળે છે મારૂ આ સંશોધન કાર્ય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના કર્મ, જ્ઞાન અને નૈતિકના ફલિતાર્થોના સંદર્ભમાં શ્રી શંકરાચાર્ય અને શ્રી મધુસુદન સરસ્વતીના પરિપ્રેક્ષમાં તુલનાત્મક અભ્યાસ છે. જે ઘણી જ પ્રસ્તુતા ધરાવે છે.

૧.૩ સંશોધનની પ્રસ્તુતા :

આજના આ હરીફાઈના યુગમાં કોઈ પણ માનવ કે દેશે વિકાસ કે ઉચ્ચ લક્ષ્ય સુધી પહોંચાડવો હશે તો તેણે સખત પરિશ્રમ કરવો જ પડશે. પરંતુ માત્ર સખત પરિશ્રમથી ઉચ્ચ લક્ષ્ય હાંસલ કરી શકાતું નથી. એટલે કે માત્ર કર્મ કે કામ કરવાથી વિકાસ સાધી શકાતો નથી તે કોઈ ચોકકસ લક્ષ્ય સાથે કામ કે કર્મ કરવું આવશ્યક છે એટલે કે જ્ઞાનની સમજ વગર માત્ર કર્મ નિર્થક પુરવાર બનતું હોય છે જ્ઞાનને સાથે રાખી કર્મ કરવાથી સરળતાથી વિકાસ સાધી શકાતો હોય છે કર્મ અને જ્ઞાનની સાથે નૈતિકતા એક સાંકળનું કામ કરે છે. કારણ કે માત્ર અલગ અલગ કળીઓનું કોઈ મૂલ્ય હોતું નથી પરંતુ તે જોડાઈ તો વધારે મજબુત અને મૂલ્યવાન બનતી હોય છે તેમ મારા આ સંશોધનમાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા દ્વારા "કર્મ કર" તે બાબતને વિશેષ રીતે સમજ આપશે. જયારે શંકરાચાર્ય કર્મનો વિરોધ કરતા નથી પરંતુ કર્મને સમજીને કરવું જોઈએ તેઓ ખ્યાલ તેમના ચિંતનમાંથી આવે છે. એટલે કે જ્ઞાન વગરનું કર્મ નિર્થક છે તેવું પુરવાર થતું હોય તેવું જોવા મળે છે જયારે મધુસુદન સરસ્વતી નો અભિગમ એક વ્યવહારું વિચારક હોય તેવો ખ્યાલ આવે છે એટલે કેટલીક જગ્યાએ તે ગીતા અને શંકરાચાર્યથી વિરોધી મતો ધરાવતા પણ જોવા મળે છે એટલે કે ખંડનાત્મક અભિગમ પણ બતાવવામાં આવ્યો છે. તેમજ નૈતિકતાની દ્રષ્ટિએ શું અગત્યનું છે તે ત્રણેયમાં સૌથી વધારે મૂલ્યવાન બની જતું જોવા મળે છે. આમ આખરે નૈતિકતા વગર માનવ દેશ, કે સમાજ વિકાસ

સાધી શકતો હોતો નથી. આથી માનવ સમાજ અને દેશને એક પ્રેરણા આપનારું મારુ આ સંશોધન બની રહેશે એવી મને ખાત્રી છે તેથી મારું આ સંશોધન ખુબ જ પ્રસ્તુતતા ધરાવે છે.

૧.૪ સંશોધન પ્રકલ્પ રચના :

સંશોધન પ્રકલ્પ રચનામાં સંભવિત મુદ્દાને ધ્યાનમાં રાખી સંશોધનને આગળ વધારે છે તેમાં કર્મ, જ્ઞાન અને નૈતિકતાના સંદર્ભમાં શ્રીમદ્ભાગવદ્ગીતા શ્રી શંકરાચાર્ય અને મધુસુદન સરસ્વતી અરસપરસ પુષ્ટિ સાથે છે તો કોઈ કોઈ જગ્યાએ ખંડનાત્મક બાબતો પણ જોવા મળે છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા કર્મના સિધ્ધાંત ઉપર વધારે ભાર આપે છે. જયારે શંકરાચાર્ય જ્ઞાનના સિધ્ધાંતને વધારે મહત્વ આપે છે. જયારે મધુસુદન સરસ્વતી એક વ્યવહારૂ અભિગમ ધરાવતા હોય તેવું જોવા મળે છે મારું સંશોધન કર્મ, જ્ઞાન અને નૈતિકતા ના સંદર્ભમાં ગીતા, શંકર અને મધુસુદન સરસ્વતી ખુબ જ પ્રસ્તુતતા બની રહેશે. કેમ કે આજના સમયમાં કર્મ, જ્ઞાન અને નૈતિકતાની સીડી વગર વિકાસની કોઈ સીડી ચડવી માનવ માટે શકય છે જ નહીં.

૧.૫ સંભવિત નિષ્કર્ષ :

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પ્રાચીન છે જયારે શ્રી શંકરાચાર્ય અને મધુસુદન સરસ્વતી આધુનિક વિચારકો છે તેમના પર ગીતાનો વિશેષ પ્રભાવ પડયો છે મારા આ સંશોધનમાં સૌ પ્રથમ ગીતાનો કર્મ, જ્ઞાન, નૈતિકતાના વિચારો બતાવવામાં આવ્યા છે ત્યારબાદ શ્રી શંકરાચાર્યના કર્મ, જ્ઞાન અને નૈતિકતાના વિચારોની છણાવટ કરવામાં આવી છે. ત્યારબાદ શ્રી મધુસુદન સરસ્વતીના કર્મ, જ્ઞાન અને નૈતિકતાના વિચારો બતાવ્યા છે. ત્યાર પછીના પ્રકરણોમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા અને શંકરાચાર્યના કર્મ, જ્ઞાન અને નૈતિકતાના વિચારોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે અને ત્યારબાદ શ્રીમદ્ ભાગવદ ગીતા અને મધુસુદન સરસ્વતીના કર્મ, જ્ઞાન અને નૈતિકતાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ દ્વારા મારા સંશોધનને આગળ વધારવામાં આવ્યું છે. જે ભવિષ્યમાં સમાજને મહત્વ પૂર્ણ યોગદાન આપશે એવી મને આશા છે જેથી મારુંસંશોધન ખુબ જ પ્રસ્તુતતા ધરાવે છે.

પ્રકરણ – ૧૨

કર્મ, જ્ઞાન અને નૈતિકતાના સંદર્ભમાં ગીતા અને મધુસુદન સરસ્વતી

૧૨.૧ કર્મ

सांख्ये बुध्धिः નું એટલે કે જ્ઞાનમાર્ગનું નિરૂપણ કર્યા બાદ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને योगे बुद्धिः નો એટલે કે કર્મયોગનો ઉપદેશ આપે છે અહીં યોગ નો અર્થ પાતંજલિ યોગ નથી. પતંજલિએ યોગનો અર્થ योगश्रित्तवृत्तिनिरोघः એવો કર્યો છે અને મનને સ્થિર કરવા માટે જુદા જુદા ઉપાયોનું નિરૂપણ કર્યુ છે એને કેટલાક હઠયોગ પણ કહે છે અહીં योग શબ્દનો અર્થ છે જ નહિ. શંકારાચાર્યને મતે સાંખ્ય એટલે परमार्थवस्तुविवेकविषयं ज्ञानम् અને યોગ એટલે तत्प्राण्त्युपाये निःसङुतया द्धन्द्वहाणपूर्वकम् ईश्वराराघनार्थे कर्म योगः આમ, શંકરાચાર્યને મતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય તરીકે અનાસકત ભાવે સુખદુઃખ વગેરે દ્ધાંદ્ધોનો નાશ કરી ઈશ્ર પ્રાપ્તિર્થે કર્મો કરવાં તે આ પ્રકારનાં કર્મો જ્ઞાન પ્રાપ્તિ સુધી જ કરવાના હોય છે એમ શંકરાચાર્ય જણાવે છે અને જ્ઞાન પ્રાપ્તો થયા પછી સઘળાં કર્મો ત્યજીદઈ સંન્યાસગ્રહણ કરવાનું પ્રતિપાદન કરે છે. માનવની એક એક ક્રિયા કર્મસંયુકત હોય છે એટલે કર્મોનો ત્યાગ કોઈ પણ કાળે શકય નથી. માટે ફળાશાનો ત્યાગ કરી નિષ્કામ ભાવે કર્મો કર્યો કરવાં તે જ કર્મયોગ અને તે જ્ઞાન પ્રાપ્તિ પછી પણ આચરવાનો રહે છે.

ગીતાકારે પોતે યોગ શબ્દનો પ્રસ્તૃત અર્થ ગીતામાં આ રીતે સ્પષ્ટ કર્યો છે. समत्वं योग उच्यते । અને योगः कर्मसु कौशलम् । અર્થાત્ કર્મયોગમાં સાધકની બુધ્ધિ સમ થવી જોઈએ. સુખદુઃખ, જયપરાજય, હર્ષશોક વગેરે દ્વંદ્રો માણસને પીડે છે. આ દ્રન્દ્રોથી ઉપર ઉઠીને માણસે નિષ્કામ ભાવે કર્મ કરવાં જોઈએ. હર્ષ, જય કે સુખ માણસને બહેકાવી ન મૂકે અને શોક, પરાજય કે દુઃખ માણસને ઉદ્વિન્ગ ન બનાવે, માણસ સુખ કે દુઃખની સ્થિતિમાં સમાન ભાવ અનુભવતો થાય એનું નામ જ યોગ સારાં કે ખોટાં કર્મો મનુષ્યને બાંધે છે. સારા કામ કરવાથી પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય અને ખોટા કર્મ કરવાથી માણસને પાપ થાય. પુણ્ય અને પાપ ફળ આપ્યા વિના રહે નહિ. પુણ્યથી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય જયારે પાપથી નરક મળે. સ્વર્ગ કે નરક મોક્ષ માર્ગમાં બાંધક નીવડે છે. કારણ કે સ્વર્ગનું સુખ પણ ચિરંજીવી હોતું નથી. પુણ્યનો ક્ષય થતાં માણસે ફરી મૃત્યુલોકમાં આવવું પડે છે. આથી મોક્ષની ઈચ્છા રાખનાર વ્યકિતએ કર્મનાં

બંધનો નાશ કરવો ઘટે આ બંધનોનો નાશ કરવા માટે માણસે ફળશાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ફળની આશા રાખ્યા વિના અનાશકત ભાવે થયેલાં કર્મો મનુષ્યને બાંધતાં નથી. એટલે કર્મો કરવા છતાં એ કર્મનાં બંધનોથી મુકત રહેવાની જે કુશળતા એનું નામ યોગ. આમ, ગીતાકારને મતે યોગ શબ્દ અત્યંત સ્પષ્ટ છે. ગીતકાર પ્રારંભની જ કર્મયોગનું મહત્વ દર્શાવે છે.

કર્મના સ્વરૂપમાં જ અલગતા પડેલી છે. એ ભિન્નતાને પોષે છે કર્મથી કર્તા પોતાને ક્રિયાજગતથી અલગ સમજે છે. મૂળભૂત રીતે કર્મ દુઃખદ પણ છે છતાં કર્મયોગ એમ કહે છે કે કર્મો જ મુકિતદાતા પણ છે. કર્મ દ્વૈત ભાવ સાથે સંકળાયેલું છે જયારે આપણું લક્ષ્ય તો અદ્વૈતનું છે. એટલે દ્વૈત ભાવનાના પોષક કર્મોનું અદ્વૈતની અનુભૂતિમાં કોઈ સ્થાન નથી એમ સમજવામાં આવે છે. આથી જ શ્રી તિલક કર્મયોગની ચર્ચાને માપાસૃષ્ટિના દ્વૈતપરક પ્રદેશમાં આવવા સમાન ગણાવે છે.

પ્રચલિત ખ્યાલ એવો છે કે અતિશય પ્રવૃતિ કે જબ્બર ક્રિયાશીલતાને કર્મયોગનું નામ અપાય છે. આ ભ્રામક સમજ ગેરરસ્તે દોરનારી છે. કર્મયોગ એ આવી પ્રવૃતિ નથી. જબ્બર ક્રિયાશીલતા એ રજોગુણનું લક્ષણ છે. તેમાં ચાંચલ્ય હોય છે, જયારે કર્મયોગ એ સમત્વપૂર્ણ પ્રવૃત્તિયોગ છે. રાજસ પ્રવૃતિ આંધળી છે જયારે કર્મયોગ એ મહાન આધ્યાત્મિક લક્ષ્ય પ્રતિ લઈ જનાર વિવેકયુકત પ્રવૃતિ છે.

વળી, અતિશય વ્યવહારવાદી વલણ ધરાવતું આધુનિક માનસ "નિષ્ઠાપૂર્વક ફરજપાલન કરવું" કે "સમષ્ટિહિતાર્થે કોઈ પ્રવૃતિ હાથ ધરવી" તેને કર્મયોગનું રળિયામણું નામ આપે છે. સમાજસેવા અને માનવહિતને સર્વોપરી ગણનાર આ વિચાર પણ ગીતાનો કર્મયોગ નથી જ કારણ કે ભારતની પ્રજાનું માનસ સમષ્ટિ અર્થે વ્યકિતના હિતનો ત્યાગ કરનારું કે તેને ગૌણ ગણનારું રહયું નથી એટલે કે શ્રી અરવિંદ જણાવે છે તેમ ભારતની ધાર્મિક વિચારણા અને આધ્યાત્મિક શોધના ઉદ્દેશો ઉદાત્ વ્યકિતત્વ પર ભાર દેનારા રહયા છે. આ દ્રષ્ટિએ કર્મયોગ પણ આખરે તો વ્યકિતત્વના વિકાસનો જ નિયમ હોઈ વ્યકિતવાદી સિધ્ધાંત છે. અલબત, તેમાં સમષ્ટિહિત પણ જળવાય છે ખરું છતા તેનું અંતિમ લક્ષ્ય વ્યકિત આધ્યાત્મિકતાની પ્રાપ્તિનું છે. (૧)

પ્રશ્નના ક્રમથી જ નિર્ણય કરવા પર પ્રશ્નકર્તાની અભીસ્ટસિદ્ધિ થઈ શકે છે આ અભિપ્રાયથી આ શ્લોકમાં ભગવાને ત્રણ પ્રશ્નોના ક્રમશઃ નિર્ણય કર્યો છે. આ પ્રકાર બીજા શ્લોકમાં પણ ત્રણ પ્રશ્નોના તથા ત્રીજામાં એક પ્રશ્નનો નિર્ણય થયો છે.

એવો તેમનો વિભાગ છે. અહિંયા બ્રહ્મશબ્દથી નિરૂપાધિક બ્રહ્મ જ વિવક્ષિત છે, સોપાધિક નથી. આ રીતે પહેલા પ્રશ્નો જવાબ આપે છે. અક્ષર જે ક્ષરિત (વિનષ્ટ) ન હોય અર્થાત્ અવિનાશી અથવા જે બધામાં વ્યાપ્ત હોય અર્થાત્ સર્વવ્યાપક શ્રુતિને 'હે ગર્ગિ ! બ્રાહ્મણ લોકો આ અક્ષરને અસ્થૂળ અને અગુણ બતાવે છે. આ રીતે આરંભ કરીને વચ્ચમાં હે ગાર્ગિ ! આ અક્ષરના શાસનમાં જ સૂર્ય અને ચંદ્રમાં આકાશમાં ટકયા છે. તેમનાથી અલગ બીજો કોઈ દ્રષ્ટા નથી. વગેરે વિચાર કરીને અંતમાં હે ગર્ગિ ! ચોક્કસ આ અક્ષરમાં જ આકાશ ઓત-પ્રોત છે. આનાથી અલગ બીજો કોઈ દ્રષ્ટા નથી. આ રીતે ઉપસંહાર કહ્યો છે. જે બધી ઉપાધિઓથી રહિત, સર્વત્ર શાસન કરવા વાળા, અવ્યાકૃત અને આકાશપર્યન્ત સંપૂર્ણ પ્રપંચ્ચને ધારણ કરવા વાળો તથા આ શરીર અને ઈન્દ્રિયસંધાતમાં તેમનો સાક્ષી નિરૂપાધિક ચૈતન્ય છે. તેમને અહિંયા બ્રહ્મ બતાવવું અભીષ્ટ છે. તેમનું 'પરમમ્' આ શબ્દથી વિવરણ કરે છે. પરમ અર્થાત્ સ્વ પ્રકાશ પરમાનંદ સ્વરૂપ, કેમકે પ્રશાસન અને સંપૂર્ણ જડવર્ગને ધારણ કરવારૂપ લીંગ તેમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, જેમ કે ‘अक्षराम्बरान्तधृतेः’ આ સૂત્ર ન્યાયથી સિદ્ધ થાય છે.

૧૨.૨ પંચ મહાયજ્ઞ

બ્રહ્મયજ્ઞ એટલે વેદરક્ષણ આ જગતમાં તમને કોણે સંભાળ્યા ? વેદોએ સંભાળ્યા વિચારોની અને સદગુણોની મૂળી વેદોમાંથી મળી છે આપણે જરા સમજતા થયા કે બીજાને તકલીફ આપતા નથી. આપણને ખબર છે કે બીજા ન લૂંટવો જોઈએ, બીજાનું ગજવું ન કાપવું જોઈએ. એનું કારણ, વેદો પાસેથી આપણને વૈચારિક મૂડી મળી છે. અહીં બધા શાંતિથી બેઠા છે. ગિરદી વધારે હોય, તો વધારે પાસે બેસવું પડે પાછડનો માણસ મને છરી નહિ મારે એવી જે શ્રધ્ધા નિર્માણ થઈ છે તે જ માનવી સંસ્કૃતિ છે. આ જે વૈચારિક પૂંજી મળી છે તે વેદોએ આપી છે. તેથી વેદરક્ષણ અને વિચાર રક્ષણ એ મોટામાં મોટી વાત છે. આને બ્રહ્મયજ્ઞ કહેવાય.

બીજો દેવયજ્ઞ છે. દેવનાં કાર્યો કરવાં એટલે દેવયજ્ઞ, દેવનાં કાર્યો કોને કહેવાય તેની લોકોને ચોક્કસ ખબર નથી પડતી. વેદોએ દેવયજ્ઞ કહયા. પણ દેવકાર્ય એટલે શું ? લોકોમાં દેવત્વ લાવવું એ દેવકાર્ય છે. આટલી બધી ઈન્દ્રિયશકિત આ શરીરમાં કામ કરે છે એનું કારણ દેવોને વિશ્વાસ છે કે આ જીવ કંઈ ઉન્નત થશે, મોટો થશે, મહાન થશે. અમે તેની અંદર બેઠા છીએ એટલે શોભે એવું વર્તન તે કરશે. અમારી શકિત તે ખીલવશે. અમે જે કંઈ હવન કર્યું છે

તેની તે કદર કરશે. આને માટે માનવમાં દેવત્વ નિર્માણ કરવું જોઈએ.

દેવયજ્ઞમાંનો દેવ શબ્દ **धृ** ધાતુમાંથી આવ્યો છે **धृ** એટલે **धृ क्रीडाविजिगीषा व्यवहार धृति स्तुति मोद मद स्वप्न कान्ति गतिषु धुना** આટલા અર્થો છે. અને તેમાંથી જ દેવ શબ્દ આવ્યો છે.

દેવકાર્યમાં ક્રીડા હોવી જોઈએ. જીવન રમત જેવું લાગવું જોઈએ. જયાં સુધી લોકોને જીવન રમત લાગતું નથી ત્યાં સુધી યજ્ઞની ખામી છે.

જે માણસ તરીકે જન્મ્યો છે તેમાં વિજયની ઈચ્છા અને આકાંક્ષા હોવી જોઈએ. હું સૃષ્ટિમાં વિજયી થઈશ. અજ્ઞાનની સામે વિજયી થઈશ. વિકારોની સામે વિજયી થઈશ. મુમૂર્ષુવૃતિ સમાજમાં વધી હોય તો સમજી લો કે સમાજમાં યજ્ઞ ચાલતો નથી. જિજીવિષા વૃતિ લોકોમાં નિર્માણ થવી જોઈએ.

એટલે માણસોનો વ્યવહાર, બે માણસો વચ્ચેનો જે સંબંધ છે તેને વ્યહાર કહે. બીજા જોડે કેમ રહેવું એ શીખવાનું છે આજના પૂરા અભ્યાસક્રમમાં બીજા જોડે કેમ રહેવું તે શીખવામાં આવતું, પોતાનો આત્મા ન મારવો એ એક મોટી કલા છે. ઘણા લોકો મડદાની માફક રહે છે એનું કારણ, તેઓ વ્યવહાર સાચવતાં સાચવતાં મરી જાય છે. આવી રીતે મન મારીને ન રહેવું જોઈએ. જે મન મારીને રહે તે પહેલી હત્યા પોતાની જ કરે છે. યોગ્ય રીતે જીવન જાવવાની કલાને વ્યવહાર કહે છે.

એટલે પ્રકાશ, જીવનમાં પ્રકાશ હોવો જોઈએ. આજે માણસને શું કરવું તેની ખબર નથી. જીવનમાં અંધકાર નહિ, પણ પ્રકાશ જોઈએ. તેથી **धुति** હોવી એ મોટી વાત છે.

એટલે પ્રશંસા સમાજમાં પ્રશંસાનું શુદ્ધ રૂપ રહેવું જોઈએ. કામ કરનાર વધારે કામ કરે એટલા માટે શુદ્ધ પ્રશંસા કરવામાં આવે તો તે યજ્ઞ કહેવાય.

(૨) દરેક પ્રાણી અન્નથી ઉત્પન્ન થાય છે અને અન્નની ઉત્પત્તિ વરસાદથી થાય છે અને વરસાદ યજ્ઞથી થાય છે અને યજ્ઞથી ઉત્પન્ન થાય છે.

દેવઆદ્યી કર્મ ન કરવાથી પાપ પામે છે અને યજ્ઞથી પાપ માંથી મુકિત મેળવી શકાય છે. કેવળ પોતાના માટે જ અન્ન પકાવે છે. ભોજન પાપ હોય છે. પ્રજાપતિ એ કહે છે કે જે અધિકારી છે તેને નિત્યકર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ.

માત્ર પ્રજાપતિના વાકયથી જ કર્મ કરવું જોઈએ આ વાત નથી. પરંતુ સંસારચક્રની પ્રવૃતિનું કારણ છે. તેમને ન કરવાથી જગતચક્ર ચાલશે નહી. આ માટે પણ આ કર્મ અવશ્ય ફરજ છે.

(૧૦) અન્નથી પ્રાણી થાય છે. અન્નનું ભોજન લેવાથી વિર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. વીર્યથી પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. આત્માની ઉત્પતિ થતી નથી. તે તો નિત્ય છે અને વરસાદથી અન્નની ઉત્પત્તિ થાય છે.

તે તો કામ્ય કર્મ છે. તેનો સમાવેશ નિત્યકર્મોમાં થતો નથી નિત્યકર્મથી વરસાદની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ વિષયમાં પ્રશ્ન છે.

બરાબર છે એ તો આપ માનો છો કે કર્મજન્ય અપૂર્વથી વરસાદની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ન્યાય અગ્નિહોત્રાદી કર્મમાં પણ લાગવો. બૃહદારણ્ય ઉપનિષદમાં ૬ અધ્યાયમાં છ પ્રશ્નના જવાબ રાજા જનક યાજ્ઞવલ્કય મહર્ષિને પ્રશ્નજવાબના સંવાદમાં છ પ્રશ્ન શ્રીયાજ્ઞવલ્કય ને કરે છે. તે બધાના જવાબ તે મહર્ષિને આપે છે. આ ધર્માપરર્યાણ કર્મોથી ઉત્પન્ન યજ્ઞ અતિ સૂક્ષ્મ છે.

અગ્નિમાં શાસ્ત્રોક્ત રીતિથી આપેલી આહુતિ સુર્યને પહોંચે છે સૂર્યથી વરસાદ થાય છે. વરસાદથી અન્ન અને અન્નથી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૨.૩ લોકસંગ્રહ

લોકસંગ્રહ એટલે શું ? લોકોને ભેગા કરવા ? એમ તો વિદૂષક પણ લોકોને ભેગા કરે. ચોપાટી ઉપર જસ કોઈ વિદૂષક વેડા કરે તો પાંચસો સાતસો માણસો ફટ દઈ ને ભેગા થઈ જાય તો પછી લોકસંગ્રહ એટલે શું ઘણા લોકો ભેગા કરવા ? ના લોકોના તાલેનાચવા લાગીએ તો ઘણા લોકો ભેગા થાય એટલે લોકસંગ્રહ એટલે લોકોને ભેગા કરવા એમ નહિ." લોકોની ઉન્નત્તિ થાય અને તેમનો પુરૂષાર્થ સિદ્ધ થાય એવાં કૃત્યો કરીને તેમની પાસેથી પણ એવા કૃત્યો કરીને તેમની પાસેથી પણ એવા કૃત્યો કરાવવાં, એનુ નામ લોકસંગ્રહ" અંગ્રેજીમાં જેને Altruism કહે છે તો જ બરાબર અહીં સમજાવ્યું છે. લોક સંગ્રહમાં તમે કેટલા લોકોને કાર્યપ્રવણ કર્યો એ મૂળ પ્રશ્ન છે કેટલા લોકોને તમે નચાવ્યા, કેટલા લોકો હસ્યા અને કેટલા લોકો ભેગા થયા, એનો કંઈ જ અર્થ નથી માણસમાં જબરદસ્ત વ્યકિતત્વ હોય, તેનું પુણ્ય અને તપ હોય, તો તેને પરિણામે બીજા માણસો કામ કરવા માટે ઊભા થાય.

આપણે ઋષિઓને પૂજીએ છીએ એનું કારણ, ઋષિઓએ લોકોને કર્મપ્રવૃત્ત કર્યા હતાં.

જે માણસ સ્વયં નિષ્ક્રિય હોય, અને જે બીજાને પણ કામે લગાડી શકતો ન હોય તે માણસ લોકો સંગ્રહ કરે છે તેમ ન કહી શકાય. આજે તો લોકસંગ્રહનો અર્થ લોકોને ભેગા કરવા એ જ થઈ ગયો છે. તેથી આજે બધા જ રાજકીય નેતાઓ લોકોને સારું લાગે એવું બોલે છે. તેમની આજુબાજુ લોકો ભેગા થાય છે પણ એને શું લોકસંગ્રહ કહેવાય ? સિનેમાની નટી પાછળ કેટલાક લોકો ભેગા થાય છે ! કોટ વિસ્તારમાં એકાદ નટી કંઈ ખરીદ કરવા આવે તો પોલીસને વ્યવસ્થા કરવી ભારે પડે છે તેઓ કહે છે કે 'કોઈ રાજકીય નેતા આવવાનો હોય તો અમે ડરતા નથી અમે લોકોના ટોળાંને કાબુમાં રાખી શકીએ છીએ. પણ ભૂલેચુકે જો એકાદ નટી આવી ચડે તો અમને વાહનવ્યવહારની વ્યવસ્થા જાળવવી પણ મુશ્કેલ પડે છે' આ કેટલો મોટો લોકસંગ્રહ કહેવાય ! પણ ગીતકાર કહે છે કે આ લોકસંગ્રહ નથી. જ્ઞાની પુરૂષે સાચો લોકોસંગ્રહ કરવો જોઈએ. (૪)

(૫) આમાં હું પણ દ્રષ્ટાંત છું તેમ કહે છે. હે પાર્થ, પૃથાપૃત અર્જુન માટે કાંઈ પણ કર્તવ્ય નથી. માટે કોઈ પણ કર્મફળ મેળવવાની ઈચ્છા નથી કે આવશ્યકતા નથી તો પણ હું કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહું છું. કર્મ કરવામાં તુ મારો સંબંધી છે એટલા માટે મારું અનુસરણ કર.

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ।। ३.२३

(૬) નિષ્ફળ લોક સંગ્રહાર્થ આપને કર્મ ન કરવા જોઈએ. આ પ્રશ્નના જવાબમાં કહે છે કર્મ મારા માટે નિષ્ફળ (ફળ રહીત) છે. તો પણ બીજા લોકોના હિતાર્થે હું કર્મ કરું છું. આપના કર્મ કરવાથી બીજાનું હિત કેમ થાય ? જો હું આળ શ છોડીને કદી કર્મ ન કરું તો હે પાર્થ કર્માધિકારીઓ મને શ્રેષ્ઠ સમજાને મારા આચરણને ઉત્તમ માનીને તેઓ બધી બાજુઓથી મને અનુસરશે.

૧૨.૪ સાંખ્યા નિષ્ઠા

આમ તો સમગ્ર ગીતામાં જુદે જુદે અનેક સ્થળે 'બુધ્યિોગ' શબ્દ વપરાયો છે છતાં ગીતાનો બીજો અધ્યાય આની વધારે ચર્ચા કરે છે. શ્રી માંકડ અનુસાર બીજા અધ્યાયના ૪૭ થી ૫૩ શ્લોકોમાં આ સિધ્ધાંત રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. એ પહેલાં આ જ અધ્યાયમાં સાંખ્યનિષ્ઠા પણ વર્ણવવામાં આવી છે. તેનો પણ બુધ્ધિયોગ સાથે ખાસ સંબંધ છે. શ્રી અરવિંદ અનુસાર, બુધ્ધિનાં બે કાર્યો છે. (૧) જ્ઞાન અને (૨) સંકલ્પ

સાંખ્યનિષ્ઠા એ જ્ઞાન છે અને યોગનિષ્ઠા જેને આપણે બુધ્ધિયોગ કહીએ છીએ તે સંકલ્પ સાથે સંકળાયેલ છે. શ્રી વિનોબા કહે છે તેમ, સાંખ્ય એ શાસ્ત્ર છે અને યોગ એ કલા છે. શાસ્ત્ર અને કલા મળે એટલે જીવનમાં સુમેળ સ્થપાય છે.

અર્જુને યુધ્ધરૂપી કર્તવ્યપાલનનો ઈન્કાર કરીને બુધ્ધિના અનિશ્ચયનો જે પરિચય આપ્યો તેના નિવારણ માટે માનવજાતિના મહાન નેતાએ જે પ્રયત્નો કર્યા તેની શરૂઆતમાં તો ઉપનિષદોના જ વિચારો જોવા મળે છે. એ જ સાંખ્યનિષ્ઠા તેમાં શરીરની નશ્વરતા અને આત્માનું અમરત્વ સમજાવવામાં આવ્યું છે. બાલ્યાવસ્થા, યૌવન, વૃધ્ધાવસ્થા વગેરેની જેમ જ બીજા દેહની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે. શરીરનાશ એ શોકનો વિષય કેમ બને છે ? જે આપણું સ્વરૂપ છે તે આત્મા તો કદી નાશ પામતો નથી. જન્મ અને મૃત્યુ આત્માને નથી. એના સુધી આપણાં હિંસક શસ્ત્રો પણ પહોંચી શકતાં નથી. પાણી જેને પલાળી ન શકે પવન જેને સૂકવી ન શકે, અગ્નિ જેને બાળી ન શકે તે આત્મા છે. જીર્ણ વસ્ત્રો ફેંકી જેમ મનુષ્ય નવા વસ્ત્રો ધારણ કરે તેમ આ આત્મા જીર્ણ શરીરોને છોડી નવાં શરીરો ધારણ કરે છે. એમાં શોક કરવાનો કોઈ અર્થ નથી. વળી, માની લઈએ કે આત્મા જન્મે છે અને મૃત્યુ પામે છે. તો પણ તેનો શોક કરવો વ્યાજબી નથી. કારણ કે જન્મેલો નિશ્ચિતપણે મૃત્યુ પામે છે અને મરેલા નિશ્ચિત પણે જન્મે છે. સમસ્ત ભૂતસૃષ્ટિ પ્રથમ અવ્યકત હોય છે. પછી વ્યકત થાય છે અને અંતે ફરી અવ્યકત બને છે.' આમા કંઈક અંશે ઉપનિષદોના જ વિચારોને આધારે સમજાવવામાં આવે છે કે બંધુજનોના સંભવિત મૃત્યુના ભયથી શોક કરવો વ્યાજબી નથી.

વળી સ્વધર્મની દ્રષ્ટિએ પણ યુધ્ધ કરવું એ અર્જુન માટે જરૂરી હતું જન્મે અને કર્મે ક્ષત્રિય એવો અર્જુન જે આવાં તો અનેક યુધ્ધો આ પહેલાં લડી ચૂકયો હતો. અને હથિયારો ચલાવવાં એ જેને માટે રમત સમાન હતું, તેણે તો આવું યુધ્ધ જોઈ હરખાવું જોઈએ. ભાગ્યશાળી ક્ષત્રિયો જ સ્વર્ગના ખુલ્લા દ્વારરૂપ આવું યુધ્ધ મેળવે છે. (ગીતા ૨.૩૨) ક્ષત્રિય તરીકે તેનું કર્તવ્ય લડી લેવાનું છે. વળી, એક વીર યોધ્ધા તરીકે અર્જુનની પ્રતિષ્ઠા અને યુધ્ધ ન કરવાનો તેનો નિર્ણય તો તેને બદનામી અને નામોશી જ આપે. અકીર્તિ એ પ્રતિષ્ઠિતને મૃત્યુથી પણ ભયાનક છે. (ગીતા ૨.૩૪) આમ સ્વધર્મનું ભાન કરાવીને પણ અર્જુનને યુધ્ધ માટે પ્રેરિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. પણ આમાંનું કાંઈ જ અર્જુનને અસર કરી શકતું નથી. (૭)

(૮) પરંતુ લોકાયતિકોનો તો મત છે કે ચૈતન્ય–વિશિષ્ટ શરીર જ આત્મા છે. એવું

હોવાથી જ "હું સ્થૂળ છું, ગોરા છું, જાતા છું, વગેરે પ્રત્યક્ષ પ્રતિતિયોની પ્રામાણિકતા અબાધિત રહી શકે છે. આ માટે દેહ અને આત્માનો પાર્થકય કેવું હોઈ શકે છે. તથા પાર્થકય હોવાથી પણ તેમની જન્મ–મરણ હીનતા કેમ સિધ્ધ થઈ શકે છે. કેમ કે "દેવદત ઉત્પન્ન થયો, "દેવદત મરી ગયો" એ પ્રતીતિયોથી દેહનો જન્મ અને નાશની સાથે આત્માનો જન્મ અને નાશ પણ ઉચિત જ રહે છે. એવી અર્જુનની વધારે આશંકા કરવાથી ભગવાન કહે છે.

વિશ્વ મંડલમાં રહેલા બધા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન દેહ આ આત્માનો જ છે. એટલા માટે એ દેહી છે. વિભુ હોવાને કારણે એક જ આત્માનો સમસ્ત દેહોથી સંબંધ હોવાથી બધાની ચેષ્ટા થઈ શકે છે. એટલા માટે પ્રત્યેક દેહમાં આત્માની અલગતા હોવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. એ સૂચિત કરવાને માટે જ **'देहिनः'** આ પદમાં એક વચન છે. **'सर्वे वयम्'** અહિંયા જે બહુવચન છે તે પૂર્વોકત દેહભેદની અનુવૃતિથી છે. આત્માભેદના અભિપ્રાયથી નથી. એટલા માટે આમા કોઈ દોષ નથી.

તે દેહીની, એક હોવાથી પણ, જે રીતે આ વર્તમાન દેહમાં જ કૌમાર, યૌવન અને જરા–એ પરસ્પર વિરૂધ્ધ ત્રણ અવસ્થાઓ હોય છે. પરંતુ તેમની વિભિન્નતા થી આત્માઓનો ભેદ થતો નથી, કેમ કે જે મે બાળક અવસ્થામાં માતા–પિતાની અનુભવ કર્યો હતો તે હું હવે વૃધ્ધાવસ્થામાં પૌત્રોનો અનુભવ કરૂ છું. એવી સુદૃઢ પ્રત્યભિજ્ઞા હોય છે. તથા એક વ્યકિતમાં રહેવાવાળો સંસ્કાર કોઈ બીજા વ્યકિતમાં પોતાની સ્મૃતિ પેદા નથી કરી શકતો એવી રીતે નિત્ય અવિકારી જ રહેવાવાળો આત્માની દેહાંતર પ્રાપ્તિ– આ શરીર થી સર્વથા અલગ દેહની પ્રાપ્તિ હોય છે કેમ કે સ્વપ્ન અને યોગ–સિધ્ધિના સમયે તેથી પ્રાપ્ત હોવાવાળા દેહભેદની સ્મૃતિ રહેવાથી પણ "હું તે છું" એવી જ પ્રત્યભિજ્ઞા થાય છે. એવી સ્થિતિમાં જો દેહ જ આત્મા હોય તો કૌમાર વગેરે અવસ્થાઓના ભેદથી શરીરમાં પણ વિભિન્નતા થઈ જવાને કારણે આ રીતનો અનુભવ નથી થઈ શકતો. અહિંયા કહો કે "જયાં સુધી પ્રત્યભિજ્ઞા હોય છે, ત્યાં સુધી એક વસ્તુની સ્થિતિ રહે છે." આ ન્યાયથી કૌમાર વગેરે અવસ્થાઓનો અત્યંત ભેદ રહેવાથી પણ અવસ્થાવાન દેહની એકતા જ રહે છે તો તે સ્થિતિમાં પણ સ્વપ્ત અને યોગસિધ્ધિથી પ્રાપ્ત હોવા વાળા દેહરૂપી ધર્મિયોનો અલગ હોવાથી તો એવું અનુસન્ધાન થવું જ ન જોઈએ. આથી એ બંને ઉદાહરણ આપ્યા છે. આમ મરૂમરીચિકા વગેરેમાં જલાદી બુધ્ધિને સમાન " હું સ્થૂળ છું" એવી બુધ્ધિની ભ્રમરૂપતા પણ અવશ્ય સમજવી જોઈએ. કેમ કે આ બંને જ સ્થિતિઓમાં

સમાન રૂપથી આ બુધ્ધિઓનો બાધ થઈ જાય છે તેમનો વિશેષ વિસ્તાર **'न जायते'** વગેરે શ્લોકોની ટીકામાં કરીશું આથી "આત્મા દેહથી ભિન્ન છે, પરંતુ તે દેહની સાથે જ ઉત્પન્ન અને નાશ થાય છે.' આ પક્ષનું પણ નિરાકરણ કરી દીધું. કેમ કે એ સ્થિતિમાં કૌમાર આદિ અવસ્થાઓનો ભેદ હોવા છતાં આત્માના એકત્વનું અનુસંધાન હોય શકે છતાં પણ ધર્મી દેહનો ભેદ હોવા છતાં તો તેમની એકતાનું અનુસંધાન થઈ શકતું નથી.

અથવા એ સમજવું જોઈએ કે જે રીતે એક જ અવિકારી આત્માને કૌમાર આદિ અવસ્થાઓમાં પ્રાપ્તિ થાય છે. તે રીતે આ દેહથી ઉત્ક્રમણ કરવાથી તેની બીજા દેહની પણ પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે ત્યાં "હું તે છું" એવી પ્રત્યભિજ્ઞા ન હોવા છતાં પણ ઉત્પન્ન થાય જ પૂર્વ સંસ્કાર જનિત હર્ષ, શોક એવો ભય આદિની પ્રાપ્તિ તો જોવા જ મળે છે. અન્યથા તેમની સ્તન–પાન વગેરેમાં પ્રવૃતિ હોય શકતી નથી, કેમ કે તે પ્રવૃતિના ઈષ્ટ સાધનતા વગેરેના જ્ઞાનથી તથા કેવળ અદષ્ટથી જ ઉત્પન્ન થયેલો માનવમાં આવે છે. આ પ્રકાર પણ પહેલા અને પછીના શરીરના આત્માની એકતા જ સિધ્ધ થાય છે નહીતર કૃતનાશ અને અકૃતાભ્યાગમની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ થશે. આ વિષયનો વિશેષ વિસ્તાર ભાષ્ય ભારતી વગેરે ગ્રંથોમાં કર્યો છે. કરેલા પુણ્ય–પાપોનું ભોગવ્યા વગર જ નાશ થઈ જવો કૃતનાશ છે. તથા વગર કરેલા પુણ્ય–પાપોનું અકસ્માતે ફળ આપી દેવું **'अकृताभ्यागम'** ।

અથવા જે પ્રકાર તુ એક જ દેહમાં, નિત્ય હોવાને કારણે, ક્રમશઃ દેહની અવસ્થાઓના ઉત્પતિ અને નાશથી કોઈ ભેદ થતો નથી. આ રીતે વિભુ હોવાને કારણે તું એકલો જ એક સાથે સમસ્ત દેહાન્તરોની પણ પ્રાપ્તિ છે જો તું મધ્યમ (દેહના બરાબર) પરિણામવાળો માને તો સાવયવ હોવાને કારણે તારી નિત્યતા સંભવ નથી. અને અણુ માને તો સકલ શરીરમાં વ્યાપ્ત સુખ વગેરેની ઉપલબ્ધિ ન હોવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે. આમ વિભુત્વ નિશ્ચય હોવાથી સર્વત્ર તારું કાર્ય દેખાવાથી બધા શરીરોમાં તુ એક જ આત્મા છે – આ નિશ્ચિત બાબત છે.

ત્યારે એવી સ્થિતિમાં અધીર હોવાને કારણે મરણ અને મારવાવાળાના ભેદની કલ્પના કરીને તું જ મોહને પ્રાપ્ત થયો છે. કોઈ શાંત વિદ્વાન તો થતો નથી, કેમ કે તેને "હું તેમને મારવાવાળો છું અને એ મારો વધ્ય છે એવી ભેદ દ્રષ્ટિ હોતી નથી. આમ, વિવાદનો વિષયભૂત બધા દેહ એક જ ભોકતાવાળા છે. દેહ હોવાને કારણે, તારા દેહને સમાન, શ્રુતિ પણ કહે છે. "એક જ દેવ બધા જ ભૂતોમાં છૂપાયેલો છે. તે સર્વ વ્યાપી છે અને બધા ભૂતોનો અંતરાત્મા

છે, વગેરે આથી ચાર્વાકોનું જે કથન છે કે "દેહ જ આત્મા છે" ચાર્વાકોમાં જ એકેદેશી જે કહે છે કે "ઈન્દ્રિય મન અને પ્રાણ આત્મા છે." બૌધ્ધોનો જે મત છે કે ક્ષણિક વિજ્ઞાન જ આત્મા છે. "જૈનોનું કથન છે કે "દેહથી અલગ, સ્થિર અને દેહના જ બરાબર આકારવાળો આત્મા છે," તથા તેમનો એક દેશિયોનો જે સિધ્ધાંત છે તે "મધ્યમ પરિમાણ આત્માનું નિત્યત્વ અને વિભુત્વની સિધ્ધિ કરીને નિરાકરણ કરી આપ્યું.

૧૨.૫ બુધ્ધિયોગ

'સાંખ્યનિષ્ઠા' રૂપે રજૂ થયેલા વિચારો અર્જુનને કાંઈ અસર કરી શકતા નથી છતાં એને લીધે એ વિચારોનું મહત્વ ઓછું થતું નથી. ખાસ કરીને આત્માના અમરત્વની વિચારણા સમગ્ર ગીતાશાસ્ત્રના વિચારમાં ઘણું જ મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. આ વિચાર પરથી જ 'બુધિયોગ' નો વિચાર ઉદ્દભવે છે. શ્રીકૃષ્ણ આથી જ ગીતામાં આ તબકકે કહે છે. "આ તને સાંખ્યનિષ્ઠાની વાત કરી હવે બુધ્ધિયોગ સાંભળ. આ યોગને કારણે કર્મ બંધન રહેતું નથી."

एषा तेडभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां श्रृणु ।

बुद्धया युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ।। २.३९

અનેક પ્રકારના ભય વચ્ચે ઝઝૂમતા માણસને અને શંકાથી પોતાની સ્થિતિ વિશે ચિંતા સેવતા માણસને ત્યાર પછી સાંત્વન અને પ્રેરણાનો એક મહામૂલો સંદેશ આપવામાં આવ્યો છે. શ્રી અરવિંદ અનુસાર આ વચનો અસાધારણ હિંમતભર્યા. અણ અને કેવળ નિશ્ચયવાળી ખાતરી આપનારાં છે. ગીતા કહે છે "આ યોગધર્મમાં અભિક્રમનો નાશ થતો નથી અને પ્રત્યવાય (દોષ) પણ નથી." આ ધર્મનું સ્વલ્ય આચરણ પણ મોટા ભયથી બચાવે છે.

(૯) જે નિષ્કામ કર્મોથી આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરીને પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. તો આત્મજ્ઞાનનું જ સંપાદન કરવો જોઈએ. તેના બહિરંગ સાધનભૂત કર્મોથી, જેને કરવામાં મોટો પરિશ્રમ થાય છે. શું પ્રયોજન છે ? એવી આશંકા કરીને ભગવાન કહે છે.

તુ અશુધ્ધ અંતઃકરણવાળા અને તાત્વિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં અયોગ્ય છો, આમ, તારા અંતઃકરણની શુધ્ધિ કરવાવાળા કર્મમાં જ અધિકાર અર્થાત્ "મારું એ કર્તવ્ય છે" એવો બોધ થવો જોઈએ જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપ વેદાંત વાકયનો વિચાર વગેરેમાં તમારો અધિકાર નથી. કર્મ કરવા પણ કદાચિત – કોઈપણ અવસ્થામાં અર્થાત્ કર્માનુષ્ઠાનના પહેલા, પછી કે તે સમયે તારો તેના ફળ

સ્વર્ગ વગેરેમાં અધિકાર અર્થાત્ "મારે એ ભોગવું છે," એવો બોધ થવો જોઈએ નહીં.

જો શંકા છે કે "મારે એ ભોગવવો છે" એવી બુધ્ધિ ન હોવા છતાં પણ કર્મ પોતાના સામર્થ્યથી જ ફળ તો ઉત્પન્ન કરી જ આપશે, તો કહે છે, નહિ. તુ કર્મ ફળનો હેતુ ન બનો. ફળની કામનાથી કર્મ કરને પર જ કર્તા ફળનો હેતુ ઉત્પન્ન કરવાવાળી બને છે. આમ કહેવું એ છે કે તું તો નિષ્કામ રહીને કર્મફળના હેતુ બન નહી, કેમ કે નિષ્કામ ભાવથી ભગવદર્પણ બુધ્ધિ પૂર્વક કરેલું કર્મ ફળ દેવામાં સમર્થ હોતું નથી. ફળ ન રહેવા છતાં કર્મથી જ શું પ્રયોજન છે ? આ પર કહે છે – કર્મ ન કરવામાં તારી આશકિત હોવી જોઈએ નહીં. અર્થાત્ "એ ફળ જ કે ઈચ્છા નથી તો દુઃખરૂપ કર્મથી જ શું પ્રયોજન છે." એવું સમજી કર્મ ન કરવામાં તારી પ્રીતિ ન હોવી જોઈએ.

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ।। २.४९

(૧૦) તો શું કર્મ કરવું જ કોઈ પુરૂષાર્થ છે જે એવો ઉપદેશ આપવાનાં આવી રહયો છે કે કરેલા બધાં ફળહીન કર્મનું જ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. ત્યારે તો "કોઈ પ્રયોજન સામે ન રાખીને તો મુર્ખ પણ પ્રવૃત થતો નથી." આ ન્યાયી ફળની કામનાપૂર્વક કર્મ કરવું જ સારું છે" એવી શંકા છે તો ભગવાન કહે છે :–

બુધ્ધિયોગ – આત્મબુધિના સાધનભૂત નિષ્કામ કર્મયોગથી કર્મ–ફળ ઈચ્છાથી કરવામાં આવેલા જન્મ–મરણનું હેતુભૂત કર્મ દૂર–અત્યંત વિલગ હોવાને કારણ આથી નીચી કોટીનું છે. અથવા પરમાત્મ બુધ્ધિની અપેક્ષા બધા કર્મ વધારે નીચી કોટીના છે. કેમ કે એવી વાત છે આ માટે હે ઘનજજય ! સંપૂર્ણ અનર્થોની નિવૃતિ કરવાવાળી પરમાત્મા બુધ્ધિમાં શરણ–પ્રતિબંધ ક્ષયના દ્વારા રક્ષા કરવાવાળો નિષ્કામ કર્મ યોગને કરવાની ઈચ્છા કર. જે ફળ હેતુ – ફળની કામના કરવાવાળો પુઢષ નિકૃષ્ટ કર્મ કરે છે તે તો બધા કૃપણ છે. જન્મ–મરણ વગેરે ઘટી યંત્રમાં ધૂમતા રહેવાને કારણ પરાધીન અર્થાત્ અત્યંત દીન છે, જેમ કે " હે ગાર્ગિ ! જે પુઢષ આ અક્ષર બ્રહ્મને વગર જાણયે આ લોકથી મરીને ચાલ્યો જાય છે તે કૃપણ છે" આ શ્રુતિથી સિધ્ધ થાય છે. આમ તાત્પર્ય એ છે કે તેમના સમાન તુ પણ કૃપણ બન નહીં, પરંતુ બધા અનર્થોની નિવૃતિ કરવાવાળી આત્મજ્ઞાનના ઉત્પાદક નિષ્કામ કર્મયોગનુ જ અનુષ્ઠાન કર. જે

રીતે કૃપણ લોક વધુ કષ્ટ સહન કરી ધન પેદા કરવા છતાં પણ થોડાથી દષ્ટ સુખના જ લોભથી દાન વગેરેના કારણ મળવાવાળી મહાન સુખનો અનુભવ કરી શકતો નથી, આમ તે પોતાને જ દગો આપે છે આ રીતે વધુ કષ્ટથી કર્મ કરવા છતાં પણ ક્ષુદ્ર ફળોના જ લોભથી એ પરમાનંદના અનુભવથી વંચિત રહી જાય છે હાય ! તેમનુ મોટુ જ દુર્ભાગ્ય અને મૂઢતા છે – એવુ "કૃપણ" પદથી સંભળાવ્યું છે.

(૧૧) પરંતુ મન તો બાહ્ય ઈન્દ્રિઓની પ્રકૃતિ દ્વારા જ અનર્થનું કારણ હોય છે. જેને બાહ્ય ઈન્દ્રિયોનું નિગ્રહ કરી લીધો છે. તેની તો દાંત કાઢી નાખેલા સર્પની જેમ મનના નિગૃહીત ન હોવા છતાં પણ, કોઈ ક્ષતિ હોય શકતી નથી. કેમ કે બાહ્ય ઉદ્યોગનું અભાવ હોવાથી જે તે તો કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે. આ માટે "મનનું નિગ્રહ કરને સ્થિત રહે" એ તો વ્યર્થ જ કહે છે. એવી આશંકા કરીને ભગવાન બે શ્લોકથી જેને બાહ્ય ઈન્દ્રિઓનું નિગ્રહ કરી લીધું છે તે પુઢષને પણ મનોનિગ્રહનજા વિના બધા અનર્થોની પ્રાપ્તિ બતાવે છે. જેને બાહ્ય ઈન્દ્રિયોનું નિગ્રહ કરી લીધું છે તે પુઢષના શબ્દ વગેરે વિષયોનું ધ્યાન કરવાથી – મનથી વારંવાર ચિંતન કરવાથી તે વિષયમાં તેનું સંગ–આસકિત અર્થાત્ એ મારા અત્યંત સુખનું કારણ છે. આ પ્રકારની શોભન અધ્યાસુઢપ પ્રીતિ વિશેષ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. તે સુખ હેતુત્વ જ્ઞાનરૂપ સંગથી કામ "એ મારો થઈ જાય" આ પ્રકારની તૃષ્ણા વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે. તે કામથી જયારે કોઈના દ્વારા તેનું વિઘાત થાય છે તો તે વિઘાતકના પ્રતિ જલન પેદા કરવાવાળો ક્રોધ પ્રગટ થઈ જાય છે. ક્રોધથી કર્તવ્યા કર્તવ્યના વિવેકનું અભાવરૂપ સંમોહ થાય છે અને સંમોહથી સ્મૃતિવિભ્રમ સ્મૃતિ અર્થાત્ શાસ્ત્ર અને આચાર્ય દ્વારા ઉપદેશ કરેલા અર્થના અનુસન્ધાનનું વિભ્રમ વિચલિત થઈ જવું કે પડી જવું અને તે સ્મૃતિ ભ્રંશથી બુધ્ધિ આત્મૈકયાકાર મનોવૃતિનો નાશ થઈ જાય છે. વિપરીત ભાવનાથી વધેલા દોષથી તેમાં રોક પડે છે, રોક પડવાથી તે વૃતિ ઉત્પન્ન નથી હોતી અને ઉત્પન્ન ન હોવાથી ફળ દેવામાં સમર્થ ન હોવાને કારણ તેનો લય થઈ જાય છે તથા બુધ્ધિ નાશથી પુરૂષ નષ્ટ થઈ જાય છે. તે ફળભૃતા વૃતિનો લોય હોવાથી તે નષ્ટ અર્થાત્ સંપૂર્ણ પુરૂષાર્થના અયોગ્ય થઈ જાય છે. જે પુરૂષ પુરૂષાર્થના યોગ્ય રહેતો નથી તે મારો જ છે. એવા લોકમાં વ્યવહાર કરવા જાય છે. આ માટે તે "નષ્ટ થઈ જાય છે." એવું કહે છે. કેમ કે આ રીતે મનનું નિગ્રહ ન હોવાથી બાહય પ્રયત્ન કરીને મનનો નિગ્રહ કરવો જોઈએ. એવો તેમનો અભિપ્રાય છે. આમ "તે બધાનો નિગ્રહ કરીને મનના સંયમ પૂર્વક સ્થિત રહે" એ બરાબર જ

કહયું છે.

૧૨.૯ બુધ્ધિયોગની મર્યાદા

બુધ્ધિયોગની મર્યાદા એ છે કે તે વેદાંતના સર્વ સ્પર્શી ભાવ સુધી પહોચતો જ નથી. ગીતામાં સાંખ્યનાં ઉમદા તત્વો ઉપરાંત 'વેદાંત' ની ભાવનાઓ પણ યોગ્ય રીતે સમાવેશ પામી છે. આ પ્રકરણના પ્રારંભમાં આપણે 'જ્ઞાન' વિશે વિચારી ગયા. વેદાંતની એ જ્ઞાન ભાવના શું બુધ્ધિ દ્વારા જ અનુભવવાની છે ? આપણે જાણીએ છીએ કે બ્રહ્મની વ્યાપકતાવાળું જ્ઞાન બુધ્ધિજન્મ નથી પણ અનુભૂતિજન્ય છે. બુધ્ધિયોગની સીમાઓ એ વ્યાપક જ્ઞાનદશાને પોતામાં સમાવી શકે તેમ નથી. આથી જ આ પ્રકરણમાં 'બુધ્ધિયોગ' ને જ્ઞાનયોગના પૂર્વાંગ તરીકે આપણે વિચારી છીએ. સ્થિરપ્રજ્ઞા દ્વારા પરમસતાની વ્યાપક સમતા અને સર્વગત એકતાનો ભાવ અનુભવવા આપણે તૈયાર બનીએ છીએ.

આ બધા કારણોસર બુધ્ધિયોગ જ ગીતાનો મુખય પ્રતિપાધ મત છે એવો શ્રી માંકડનો વિચાર યોગ્ય નથી. હા, બુધ્ધિથી પર રહેલી શકિતને પણ જો તેઓ બુધ્ધિ જ સમજતા હોય તો તેમનો મત કંઈક વધારે વ્યાપક બને ખરો. છતાં ગીતાનો સમગ્ર આચારધર્મ તો એમાં પણ નિર્દિષ્ટ થતો નથી. આથી શ્રી માંકડ ગીતાના એક અત્યંત મર્યાદિત વિચારને તેનું સમસ્ત ગણી લે છે એમ આપણે કહેવું પડશે.

આમ છતાં, ગીતાના સમગ્ર આચારધર્મમાં બુધ્ધિયોગનું સ્થાન અત્યંત મહત્વનું છે. એ વાત નિર્વિવાદ છે. એ માટેની સૌથી મોટી ખાતરી ગીતામાં જ પડેલી છે. સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો આપતાં ગીતા કહે છે. ''વિષયોનું (કર્મફળનું) ધ્યાન કરનારા તેમાં આસકત થાય છે, આ શકિતથી કામના અને કામનાથી ક્રોધ કે ક્ષોભ જન્મે છે. ક્રોધથી વિવેકહીનતા, તેનાથી સ્મૃતિનો નાશ અને સ્મૃતિનાશથી બુધ્ધિનો નાશ તથા જેની બુધ્ધિ નાશ પામે તે માનવી સંપૂર્ણ નાશ પામે છે.

આનો ફલિતાર્થ એટલો જ છે કે નિષ્કામ કર્માચરણ માણસનો અધિકાર છે પણ જે નિષ્કામ રહેતો નથી તે નાશ પામે છે. બીજી રીતે, બુધ્ધિયોગ એ પ્રત્યેક માનવીનો અધિકાર છે પણ જે એ અધિકાર નથી ભોગવતો તે નાશ પામે છે. આથી વધારે 'બુધ્ધિયોગ'ની મહત્તા બીજી શી હોઈ શકે ? (૧૨)

જ્ઞાનની ભાવના બુધ્ધિ દ્વારા જ અનુભવી શકાય છે ? બ્રહ્મની વ્યાપકતાવાળું જ્ઞાન બુધ્ધિજન્ય નથી પણ અનુભૂતિ જન્ય છે. બુધ્ધિયોગની સીમાઓ એ વ્યાપક જ્ઞાનદશાને પોતાનામાં સમાવી શકે તેમ નથી. આમ બુધ્ધિયોગ દ્વારા અંતઃસ્ફૂરણાત્મક જ્ઞાન અને સમાધી અવસ્થાને સમજાવી શકાય તેમ નથી.

૧૨.૭ જ્ઞાન

ગીતા અનુસાર કર્મ સાધન અને જ્ઞાન સાધ્ય છે – પરિણામ છે, 'બધા કર્મોની પરિણતિ જ્ઞાનમાં થાય છે.' અહીં સ્પષ્ટ જોઈ શકાય તેમ છે કે જે કર્મનાં પરિણામરૂપ છે તે જ ગીતાની દ્રષ્ટિમાં જ્ઞાન છે. નિષ્કામ કર્માચરણ વિના માત્ર બુધ્ધિના વિલાસરૂપે માણસ જે રીતે શાસ્ત્રોનાં રહસ્યો જાણે છે તેને ઉપનિષદોની જેમ જ ગીતામાં પણ મહત્વ આપવામાં આવ્યું નથી. સમગ્ર વ્યકિતત્વના સહિયારા પ્રયાસનું પરિણામ જ્ઞાન છે. માત્ર બુધ્ધિએ પ્રાપ્ત કરેલ સામગ્રી જ્ઞાન નથી એ નર્યું પાંડિત્ય છે. આજ બાબત વધારે સ્પષ્ટ કરતાં ગીતા કહે છે. "પ્રણિયાત, પરિપ્રશ્ન અને સેવા એ ત્રણ દ્વારા જ્ઞાન મળે છે. અહીં પ્રણિયાત દ્વારા હદ્દયની નમ્રતાનું, પરિપ્રશ્ન દ્વારા બૌધ્ધિક જિજ્ઞાસાનું અને સેવા દ્વારા સમગ્રતયા ક્રિયાશીલતાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. આ ત્રણેયનું સંયુકત પરિણામ જ્ઞાન છે. આધુનિક શિક્ષણ–પ્રણાલિકામાં ક્રિયાશીલતાના તત્વનો તો અભાવ જ વર્તાય છે. પરિણામે શિક્ષાર્થી જે મેળવે છે તે તદ્દન અપરિપકવ, એકાંગી અને અપૂર્ણ હોય છે. આને જ લીધે આજનું શિક્ષણ પ્રલોભનો સામે વ્યકિતનું રક્ષણ કરનાર બળવાન શસ્ત્ર બની શકતું નથી. એ મોહ ઉત્પન્ન કરે છે. પણ મોહનો પ્રતિકાર કરવાની શકિત ઉત્પન્ન કરતું નથી. ગીતા તો કહે છે, "જ્ઞાન મેળવ્યા પછી કદી મોહ ઉત્પન્ન થતો નથી." એટલું જ નહિ પણ મહાપાપી પણ જ્ઞાન વડે પાપથી મુકત થાય છે. આનો અર્થ તો એવો થાય કે પાપકર્મો કર્યા કરવાં અને જ્ઞાનથી તેનો નાશ કર્યા કરવો ! શું પાપીઓ માટે આવી તદ્દન સહેલી રીત ગીતા આપે છે ? એવું નથી, આ અતિસાહસભર્યા શબ્દો જ્ઞાનની મહત્તા સૂચવે છે. જ્ઞાન એ સ્થિર દશા છે. જ્ઞાન અગ્નિ છે પ્રકાશની હાજરીમાં અંધકાર ટકી શકે નહિ. અગ્નિની ઉષ્ણતા પાસે શીત ટકી શકે નહિ. એવી જ રીતે જ્ઞાનદ્રષ્ટિના ઉદય સાથે જ રાગ, દ્વેષ, મોહ આદિ પાપમૂલક વૃતિઓનો તત્કાળ નાશ થાય છે. જયાં પવિત્રતા છે ત્યાં મલિનતા સંભવે જ નહિ. આ વિશ્વમાં જ્ઞાન જેવું પવિત્ર બીજું કાંઈ જ નથી. શ્રધ્ધા તત્પરતા અને સંયમ વડે જ્ઞાન મેળવી શાંતિના અધિકારી બનાય છે.

(૧૩) અહિંયા બધા યજ્ઞોનું આ રીતને નિર્દેશ કર્યો છે. માનો તે સમાન છે આથી કર્મ અને જ્ઞાનની સમાનતા પ્રાપ્ત થવાથી કહે છે.

હે પરન્તપ ! સંસારરૂપ ફળવાળો બધા જ દ્રવ્યમય યજ્ઞોથી અર્થાત્ તેથી ઉપલક્ષિત જ્ઞાન શૂન્ય યજ્ઞોથી જ્ઞાનયજ્ઞ એક પણ શ્રેયસ્તર અર્થાત અધિક પ્રશંસનીય છે. કેમ કે તેમનું ફળ સાક્ષાત્ મોક્ષ જ છે. એવું કેમ છે ? કેમ કે **'सर्वम्'** ઈષ્ટિ, પશુ અને સોમચયન રૂપ બધા શ્રોત કર્મ તથા **'अखिलम्'** બધાનું બધુ સ્માર્ત ઉપાસના વગેરે જેટલું પણ કર્મ છે તે "તે આ બ્રહ્મને બ્રાહ્મણ લોકો વેંદોના સ્વાધ્યાય, યજ્ઞ, દાન, તપ અને ઉપવાસના દ્વારા જાણવા જોઈએ." તથા "ધર્મથી પાપને દૂર કરે છે." આ શ્રુતિઓ અને **'सर्वापेक्षा च यज्ञादि श्रुतेरश्ववयत्'** આ સૂત્રમાં કહેલા ન્યાયથી બ્રહ્મ અ છ. એવું તેમનું તાત્પર્ય છે.

(૧૪) એવા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં અત્યંત સમીયવર્તી ઉપાય ક્યો છે ? આ વિષયમાં ભગવાન કહે છે.

તે બધા કર્મોમાં ફળ સ્વરૂપ જ્ઞાનને તુ આચાર્યોની પાસે જઈ તેને પ્રણિપાપ – પ્રકર્ષથી નીચે પતન કરવાનું નામ પ્રણિપાત – દીર્ઘ નમસ્કાર છે. તેના દ્વારા "હું કોણ છું ! કેવી રીતે બંધનમાં પડી ગયો છું ? કયા ઉપાયથી તેનાથી મુકત થઈશ ?" વગેરે પરિપ્રશ્ન – અનેક વિષય સંબંધી પ્રશ્નના દ્વારા, તથા સેવા – બધી રીતે તેમને અનુકૂળ કાર્ય કરવાવાળો જાણો અર્થાત્ પ્રાપ્ત કર. આ રીતે ભકિત અને શ્રધ્ધાની બહુલતા પૂર્વક અવનતિવિશેષથી અભિમુખ થયો જ્ઞાનીપદ, વાકય અને ન્યાય વગેરે પ્રમાણમાં નિપુર્ણ તથા ત્વદર્શી બ્રહમનો સાક્ષાત્કાર કરવાવાળો આચાર્ય તને સાક્ષાત્ મોક્ષરૂપ ફળવાળો પરમાત્મ વિષયક જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે. અર્થાત્ ઉપદેશના દ્વારા તને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવી આપશે. "બ્રહમસાક્ષાત્કારવાત આચાર્યોનુ ઉપદ્દેશ કરેલુ જ્ઞાન જ ફળમાં પરિણામ થવાવાળું હોય છે. તેથી રહિત જે પદ–વાકય વગેરે પ્રાણોમાં કુશલ પણ છે. તેનો ઉપદેશ કરેલો નથી." આ ભગવાનનો મત **'तद्विज्ञानार्थ स गुरूमेवजाभिगच्छेत् समित्याणिः श्रोत्रियं बहमनिष्ठम्'** આ શ્રુતિથી મળતું આવે છે કેમ કે અહિંયા પણ **'श्रेत्रिय'** ની "જેને વેદોનો અભ્યાસ કર્યો છે." અને "બ્રહમનિષ્ઠ" ની "જેને બ્રહમ નો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે." એવી વ્યાખ્યા કરેલી છે. અહિંયા જો બહુવચન આપ્યું છે તે પણ એક જ આચાર્યના માટે તેમના અત્યંત ગૌરવના માટે છે. અનેક આચાર્ય કહેવાના

વિચારથી નથી. કમે કે તત્વ સાક્ષાત્કાર યુકત એક જ આચાર્યથી તત્વજ્ઞાનનો ઉદ્દ્ય થઈ શકવ છતાં પણ તેના માટે કોઈ બીજા આચાર્યપાસે જવું ઉચિત નથી. એ સમજી લેવું જોઈએ.

૧૨.૮ સમત્વ

હવે સમત્વ એ જ જ્ઞાન હોય તો પ્રથમ દ્રષ્ટિએ તો એ ઘણું જ સરળ લાગે છે. પરંતુ જરા ઊંડાણથી જોતાં જણાશે કે સમદ્રષ્ટિ કેળવવી એ એટલી બધી સહેલી વાત નથી. વિશ્વ આખું વૈવિધ્યસભર છે. જુદી જુદી વસ્તુઓ અને વ્યકિતઓ આપણને અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ, રુચિકર કે અરુચિકર હોવાથી તેમના તરફ ગમા કે અણગમાની પ્રતિક્રિયા આપણા સ્વભાવમાં દ્રઢ રીતે જડાયેલી હોય છે. આ જ આપણી દ્રષ્ટિ બને છે અને આ જગતના દરેક મનુષ્યમાં પોતાના સ્વભાવને કારણે વસ્તુઓ અને વ્યકિતઓ પ્રત્યે અજાણતા પણ અસમાન પ્રતિક્રિયા ઉદ્દભવતી જ હોય છે. આમ હોવાથી જ ધર્મશાસ્ત્રો જેને જ્ઞાન કહે છે તેની પ્રાપ્તિનો સર્વને અધિકાર હોવા છતાં એ સર્વજનસુલભ નથી. બધાં તે પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. જ્ઞાન એ દૂન્વયી દ્રષ્ટિનું આમૂલ પરિવર્તન છે. તેની પ્રાપ્તિની પ્રક્રિયા પણ ઘણી જ લાંબી છે.

'स्थितप्रज्ञस्य का भाषा' વગેરે શ્લોકથી પહેલા પૂછી ચૂકવા છતાં પણ અને **'प्रजहानि यदा कामान्'** વગેરે ગ્રંથથી તેનો જવાબ આપી દેવા છતાં પણ આ સમજીને કે પ્રકાશાન્તરથી જાણવાને માટે અર્જુન પ્રશ્ન કરે છે તેમના લક્ષણ વગેરેને પાંચ શ્લોકો દ્વારા પ્રકાશન્તરથી (ભગવાન કહે છે) તારો જે પ્રશ્ન છે કે કેવા લક્ષણોથી યુકત પુરૂષ ગુણાતીત થાય છે. તેનો જવાબ સાંભળ પ્રકાશ સત્વગુણનું કાર્ય છે, પ્રવૃતિ રજોગુણનું કાર્ય છે અને મોહ તમોગુણનું કાર્ય છે એ તેમના કાર્યોના ઉપલક્ષણ માત્ર છે એમ જ પ્રવૃતેલા અર્થાત્ પોતાની સામગ્રીના કારણે જાગ્રત થયેલા ગુણોના બધા કાર્ય દુઃખરૂપ પણ છે, તો પણ જે દુઃખબુધ્ધિથી તેથી દ્વેષ કરતા નથી. તથા વિનાશની સામગ્રીના કારણે નિવૃત થઈ જવા છતાં સુખરૂપ હોવા છતાં પણ જે સુખ બુધ્ધિથી તેમની ઈચ્છા નથી કરતાં, કેમ કે તેમને પોતાના સ્વપ્નના સમાન મિથ્યા માની લીધું છે. આ પ્રકારના દ્વેષ અને રાગથી જે શૂન્ય છે તને ગુણાતીત કહેવાય છે, આ પ્રકાર તેમના આ ચોથા શ્લોકના વાકયથી અન્વય કરવો જોઈએ. એ પોતાને જ પ્રત્યક્ષ થવાવાળું લક્ષણ પોતાના જ માટે છે. કોઈ બીજાના માટે નથી. કેમ કે પોતાનામાં રહેવાવાળો અને દ્વૈષભાવ તથા રાગ અને રાગાભાવને કોઈ બીજો જાણી શકતો નથી.

પહેલા કહેલી વાતને જ સ્પષ્ટ કરે છે હે ધનજજય ! તુ યોગમાં સ્થિત થઈ સંગ–ફળની ઈચ્છા અર્થાત્ કર્તત્વનું અભિમાન કર્મ કર. અહિંયા **'कर्माणि'** પદમાં બહુવચનથી **'कर्मव्येवाधिकारस्ते'** આ શ્લોકમાં **'कर्मणि'** પદમાં જાતિમાં એકવચન સમજવો જોઈએ. સંગ ત્યાગનો ઉપાય બતાવે છે. સિધ્ધ અને અસિધ્ધમાં સમાન થઈ અર્થાત્ ફળની સિધ્ધિ હોવામાં હર્ષ અને ફળની સિધ્ધિ ન થવામાં વિષાદ છોડીને કેવળ ઈશ્વરારાધન બુધિધથી કર્મ કર.

પરંતુ યોગ શબ્દથી તો પહેલા કર્મ કહેલું છે અને અહિંયા "યોગમાં સ્થિત થઈને કર્મ કરો" એવું કહેવામાં આવી રહ્યું છે. એ જે સિધ્ધિ અને અસિધ્ધિમાં સમન રહે છે તે "યોગસ્થ" આ પદમાં 'યોગ' શબ્દથી કહેવાયું છે કર્મ નથી, આમ તાત્પર્ય એ છે કે અહિંયા કોઈ વિરોધ નથી અહિંયા ઉતરાર્થના દ્વારા પૂર્વાર્ધની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે. આ માટે પુનરૂકિત સમજવી જોઈએ નહીં, એ ભાષ્યકારની પધ્ધતિ છે. **'सुखे–दुखे समे कृत्वा'** આ સ્થળમાં યુધ્ધનું પ્રકરણ હોવાને કારણ જય અને પરાજયમાં સમતા રાખીને કેવળ યુધ્ધની જ કર્તવ્યતા કહેવાય હતી. પરંતુ અહિંયા તો એહિક અને પારલૌકિક બધા ફળોનો પરિત્યાગ કરીને બધા પ્રકારના કર્મોની કર્તવ્યતા બતાવી આપી છે. એટલી વિશેષતા છે.

૧૨.૮.૧ સમત્વની ત્રણ અવસ્થાઓ

સમત્વની પ્રથમ કક્ષા જીવનથી પલાયનવૃતિ સૂચવે છે એને અનાસકિત કે વૈરાગ્ય પણ કહી શકાય. શ્રી અરવિંદ તેને 'તામસ સમતા' કહે છે. સંસારમાં દુ:ખો કે દોષોનું દર્શન માનવમનમાં જે ગ્લાનિ કે નિરાશા ઉત્પન્ન કરે છે. તે આ પ્રકારનો ભાવે છે. હવે જ્ઞાની જો માત્ર વૈરાગ્યવાન હોય તો સમસ્ત સંસાર પ્રત્યે તે સમત્વ ધરાવી ન જ શકે. વિલાસના અતિયોગ કે અતિભોગમાંથી આ વલણ ઊભું થાય છે એમ શ્રી અરવિંદ કહે છે. છતાં આ વૃતિની ઉપયોગિતા ઓછી થતી નથી. માનવસ્વભાવ અસત્ કે મિથ્યામાં જ સત્ કે ખરાબપણું જુએ છે. આપણાં આકર્ષણો, લોભ અને લાલચ આમાંથી જ જન્મે છે. એની હાજરીમાં જ્ઞાનદશા સંભવે નહિ. એનો પૂર્ણતઃ ત્યાગ ઈચ્છનીય હોઈ ગીતા સમત્વ પ્રાપ્તિની પ્રાથમિક શરત તરીકે તેને સ્વીકારે છે. ગીતાની જ્ઞાનદશા પલાયનવાદી નથી છતાં સમત્વ ઊર્ધ્વભૂમિકાનો ગુણ હોવાથી તેની પ્રાપ્તિ અર્થે નિમ્ન સાંસારિક વિષયો તરફની અનાસકિત એક જરૂરી શરત છે. આથી ગીતા આ પ્રકારના સમત્વને પણ પોતાને યોગ્ય સ્થાને સ્વીકારે છે.

માત્ર અનાસકિત જ્ઞાનીને અપેક્ષિત સમત્વ આપી શકે નહિ. આથી બીજી અવસ્થાએ ગીતા 'તપસ્વીની સમબુધ્ધિ'નો આદર્શ રજૂ કરે છે. શ્રી અરવિંદ એને રાજસિક સમતા કહે છે. ગીતા કહે છે 'સ્થિર બુધ્ધિવાળો, મોહ વિનાનો અને બ્રહ્મમાં રહેલો જ્ઞાની પ્રિય પામી હર્ષ પામતો નથી અને અપ્રિય પામી ઉદ્વેગ પામતો નથી.' વળી, 'શરીર છુટવા પહેલાં જે મનુષ્ય કામ અને ક્રોધના વેગને અહીં જ સહન કરવા સમર્થ છે તે યોગી છે. અને તે અહીં સમતાનો જ આદર્શ રજૂ થયો છે. તે તિતિક્ષાભાવ એટલે કે સુખ દુઃખ, પ્રિય–અપ્રિય આદિ દ્વન્દો પ્રત્યે સમતા કેળવવાનો છે. અનાસકિત હોય છતાં માનવસ્વભાવ જાણે અજાણે ચાહવાનું અને અપ્રિયને તિરસ્કારનું છોડતો નથી. સ્વાભાવિક રીતે જ આ સમત્વ ન કહેવાય અને તેથી અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ બંને પ્રત્યે સમાનતાને આ બીજો આદર્શ રજૂ થયો છે.

સમત્વના આ આદર્શમાં પલાયનવાદ નથી પણ પ્રતિકાર છે જ્ઞાની સુખદુઃખ આદિ દ્વંદ્વો તરફ સમતા કેળવી શકે, પણ તેમને આપતાં રોકી શકે નહિ. કારણ કે પદાર્થમાત્ર સાથે આ ભાવો સંકળાયેલા જ છે. જ્ઞાની વસ્તુજગત અને સમાજ જીવનથી અલિપ્ત તો રહી શકે નહિ. આથી આખરે તેણે એવો ભાવ કેળવવો પડે છે જેમાં સઘળાંનો સંપર્ક હોવા છતાં તેનાથી ઉદ્દભવતા હર્ષ–શોક જ્ઞાનીની સમતાને ચલિત ન કરે. સંસાર–ભોગ્ય પદાર્થો વચ્ચેની આ સમતા સૂક્ષ્મ અને જરા મુશ્કેલ છે.

ત્રીજી કક્ષાએ સમતા એ આંતરદ્રષ્ટિ કે સમજના પરિણામરૂપ હોય છે. શ્રી અરવિંદ અનુસાર વિચારક, તત્વદ્રષ્ટા કે ઋષિની આ દ્રષ્ટિ સાત્વિક સમતા કહેવાય છે. આ કક્ષાએ વ્યકિત શરૂઆતથી જ નિત્ય અને અનિત્ય પદાર્થોનો વિવેક ધરાવતી હોય છે. દુન્યવી પદાર્થો ક્ષણિક હોઈ સાચું સુખ કે શાશ્વત આનંદની પ્રાપ્તિ કરાવી શકતાં નથી આવી સમજ ધરાવનાર સ્વભાવથી જ ઊર્ધ્વમાં પ્રતિષ્ઠિત હોવાથી શરૂઆતની બે કક્ષાઓ એનામાં પહેલેથી જ હોય છે. બૌધ્ધિક સમજ કે કામનાઓ અને આવેગો પર બુધ્ધિનું નિયમન આ રીતે સાત્વિક સમતા અર્પે છે અહીં જોઈ શકાશે કે બૌધ્ધિક જ્ઞાન પણ આત્મસાક્ષાત્કાર જેવા ઉચ્ચ લક્ષ્ય ધરાવતું હોય તો ગીતા તેને મહત્વ આપે છે. ગીતા કહે છે 'આવો માણસ ઊર્ધ્વ વડે નિમ્ન નો ઉદ્ધાર કરનારો હોઈ તે નિમ્નને ઊર્ધ્વનો મિત્ર બનાવે છે.' તે બુધ્ધિમાન છે કેમકે ઈન્દ્રિયો અને વિષયોના સંબંધથી ઉપજનારા ભોગો દુઃખનાં કારણરૂપ હોય છે. અને બુધ્ધિમાન પુરૂષ તેમાં રમણ કરતો નથી. 'બ્રહ્મ નિર્દોષ અને સમાન હોઈ આવો સમદર્શી મનુષ્ય વિદ્યા અને વિનયયુકત બ્રાહ્મણમાં,

ગાયમાં, હાથીમાં અને ચંડાલમાં સમાનભાવવાળો હોય છે. વળી, 'વિકારરહિત, જ્ઞાનવિજ્ઞાનથી તૃપ્ત, જિતેન્દ્રિય, માટીનું ઢેકું, પથ્થર અને સોનાને સમાન ગણનારો તે યોગાદ્રઢ કહેવાય છે.

૧૨.૮.૨. સમતાએ સમરૂપતા નથી

અંગ્રેજી ભાષામાં Equity અને Equality એવા બે શબ્દો પ્રચલિત છે. સામાજિક જીવનમાં સમાનતાની હિમાયત કનારાઓ પણ પૂર્ણ સમાનતાની હિમાયત નથી કરતાં Equity એ પૂર્ણ સમાનતા છે. સમરૂપતા છે – વૈવિધ્યના અભાવવાળી સમાનતા છે જયારે Equality એ વૈવિધ્યપૂર્ણ સમાનતા છે. ગીતામાં પણ આપણે સમતા દ્વારા આ બીજી બાબતને જ સમજવાની છે. વાસ્તવમાં જ્ઞાનયોગ એ અવૈર કે અદ્વેષ્નો સિધ્ધાંત છે એ આખરે તો વ્યકિતગત દ્રષ્ટિ છે આ દ્રષ્ટિ સૃષ્ટિને પોતાની જરૂરત પ્રમાણે બદલવાની ફરજ પાડતી નથી. જગત જે છે તે જ રહે છતાં જ્ઞાની તેમાં હાર્દરૂપે રહેલી એકતાનો સતત અનુભવ કરે છે. જેની દ્રષ્ટિમાં અદ્વેત સ્થિર થયું એ કોનો દ્વેષ કરે અને કોનાથી મોહિત થાય ? સર્વમાં 'સ્વ' અને 'સ્વ' માં સર્વને જોનાર જો રાગ અને દ્વેષ મોહ અને ધૃણા પામતો હોય તો તે પોતે જ પોતાનો દ્વેષ કરનાર કે ચાહનાર ગણાય. આ તેના માટે શકય જ નથી. આ રીતે, નિર્વૈયકિતક બનાવમાં સર્વ વ્યકિતઓમાં – અભિવ્યકિતઓમાં પોતાના વ્યકિતત્વનો – આત્મભાવનો વિસ્તાર કરવાનો હોય છે. એ આંતરસમજ કે વ્યકિતની અંગત દ્રષ્ટિ હોય છે. આ જ કારણથી ગીતાનો સમગ્ર અધ્યાત્મ ધર્મ વ્યકિતલક્ષી કે વ્યકિતવાદી છે એમ કહેવામાં આવે છે વ્યકિતમાં જ જ્ઞાનદ્રષ્ટિનો ઉદય થતાં સમષ્ટિ જ્ઞાનમય બનશે જગતના બધા જ સાર્વત્રિક ધર્મો જયારે પૂર્ણતઃ વ્યકિતવાદી બને ત્યારે જ તે સાચા અર્થમાં સાર્વત્રિક ધર્મો બને છે.

વળી, ભૌતિક વિજ્ઞાનો, સામાજિક સંબંધો પર ભેદદ્રષ્ટિ પર અવલંબિત નીતિશાસ્ત્ર, સૌંદર્યશાસ્ત્ર આદિ વિદ્યાઓ પણ આ પરમજ્ઞાનના માર્ગમાં અવરોધક નથી. જયાં આ પરમજ્ઞાન લક્ષ્યરૂપ છે. એવો ભૌતિક વિદ્યાનો, નીતિનો કે અન્ય કોઈ પણ વિષયનો અભ્યાસ નકામો નથી. જેમ કોઈ વિશાળ છબીઘરમાં જુદી જુદી ખુરશીઓ એવી રીતે ગોઠવવામાં આવે છે કે જેવી પડદા પર યોગ્ય રીતે જોઈ શકાય. અન્ય તમામ વિદ્યાઓ છબીઘરની ખુરશીઓ જેવી છે જો તે પડદા પરના ચિત્રનું યોગ્ય રીતે દર્શન કરાવી શકે તો એ ઉપયોગી છે. આમ જુદી જુદી વિદ્યાઓના સંદર્ભમાં પણ આ સમતારૂપ જ્ઞાનદશાને સમજતાં તેનો અર્થ વૈવિધ્ય સહિતની સમતા એવો થાય છે.

દેહપાતની પાછળ જ્ઞાનનું વિદેહ કૈવલ્પરૂપ કહીને પ્રારબ્ધ કર્મ વશ શરીરના રહેવા છતાં પણ તેમને જીવન મુકિત રૂપ ફળ કહે છે.

વિદ્યા – વેદાર્થનું જ્ઞાન અથવા બ્રહમવિદ્યા, તથા વિનય, નિરહંકારતા અર્થાત્ ઉધ્ધાતો અભાવ આ બંને ગુણોથી સંપન્ન બ્રહ્મવેત્તા અને વિનયશીલ બ્રાહ્મણમાં જે સાત્વિક અને બધાથી શ્રેષ્ઠ છે તથા ગૌમાં જે સંસ્કારહીન રજોગુણી અને મધ્યમ કોટીની છે એમ હાથી, કુતરા અને ચાંડાલમાં પણ જે અત્યંત તમોગુણી અને બધાથી અધમ હોય છે. જેમનો સત્વ વગેરે ગુણ અને તેથી થવાવાળા સંસ્કારોથી અસ્પૃષ્ટ સમ અર્થાત્ બ્રહ્મને જોવાનો સ્વભાવ છે. તે સમદર્શી પંડિત અર્થાત્ જ્ઞાનીલોક 'જે રીતે ગંગાજળ, તાલાબ, મદિરા, અથવા મૂત્રમાં પ્રતિબિમ્બિત થવાવાળા સૂર્યે તેમનો ગુણ કે દોષોનો સંબંધ હોતો નથી. તેવી રીતે ચિદાભાસના દ્વારા પ્રતિબિમ્બિત બ્રહ્મને પણ ઉપાધિગત ગુણ – દોષોનો સંબંધ નથી" એવુ અનુસંધાન કરીને બધે સમદ્રષ્ટિ હોવાથી રાગ–દ્વેષથી રહિત રહેવાને કારણે પરમાનંદની સ્ફૂતિથી જીવન મુકિતનો અનુવભ કરે છે એવો તેમનો ભાવ છો.

૧૨.૮.૩ જ્ઞાન અને ક્રિયાશીલતા

શંકરાચાર્ય જણાવે છે કે મોક્ષ કાંઈ કર્મજન્ય નથી. મોક્ષ તો જ્ઞાન વડે જ પ્રાપ્ય છે. જ્ઞાનને અને કર્મને પૂર્વ સમુદ્રના અને પશ્ચિમ સમુદ્રના માર્ગોમાં જેવો વિરોધ છે તેવો વિરોધ છે... અવિકારી આત્મસ્વરૂપે હોવાના અનુભવનું એક જ નિશ્ચિયવાળું ચિંતન કર્યા કરવું તે જ્ઞાનનિષ્ઠા. જ્ઞાન અને નિવૃતિને એકબીજા સાથે જોડવાનું વલણ ઘણા ધર્મોમાં જોવા મળે છે. ચીનનો તા–ઓ ધર્મ લો કે બૌધ્ધોનો હીનયાન સંપ્રદાય લો કેટલાંક ઉપનિષદોનો જ્ઞાન માર્ગ જુઓ કે શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યનો સંન્યાસ ધર્મ જુઓ એ બધામાં આપણને એકજ વાત જોવા મળશે કે જ્ઞાન એ જ જીવનનું સર્વસ્વ છે. અને જ્ઞાન મેળવનારને કોઈ પણ પ્રકારનું કર્મ રહેતું નથી. આપણે એ ભૂલી જઈએ છીએ કે જ્ઞાન એ પ્રકાશ છે. પ્રકાશ કદી પ્રકાશિત કર્યા વિના રહયો છે ખરો ? જરા વિચાર કરીશું તો જણાશે કે 'પ્રકાશરૂપ હોવું' એ પણ એક ક્રિયા જ છે. ગીતાની વિશેષતાએ છે કે તેમાં એમ ભારપૂર્વક જણાવવામાં આવ્યું છે કે જ્ઞાનયોગી કદી સક્રિય બનતો નથી. બની શકતો નથી. આ અંગે શ્રી અરવિંદ જણાવે છે કે પૂર્ણ યોગી કાંઈ પોતાના આધ્યાત્મિક એકાંતના એકદંડી મહેલમાં વિઝનમાં બેસીને આત્મા પર ચિંતન કરનારો એકાકી પુરુષ નથી. પણ અનેક શાખાઓવાળાં સર્વ કર્મોને કરવાવાળો જગતના હિતને ખાતર, જગતમાં

પ્રભુને ખાતર કર્મ કરનારો હોય છે. ગીતા કહે છે, "જે કર્મમાં અકર્મને અને અકર્મમાં કર્મને જુએ છે તે મનુષ્યોમાં બુધ્ધિમાન છે તે યોગી છે અને તે સર્વ કર્મ કરનારો હોય છે. આનો અર્થ એ છે કે જ્ઞાનપૂર્વક કર્મ કરનારને કર્તૃત્વાભિમાન આદિ મર્યાદિત વૃત્તિઓ હોતી નથી. તેથી તે સતત નિષ્કામભાવે અને પરમાત્માના એક સાધન તરીકે કર્મો કરતો હોવા છતાં "હું કાંઈ જ કરતો નથી" એમ માને છે. જ્ઞાની કર્મરહિત હોતો નથી પણ કર્તાપણાના ભાવ વિનાનો હોય છે.

કર્મ અર્થાત્ અર્થાત્ દેહ અને ઈન્દ્રિય વગેરેના વિહિત અને નિષિધ્ય વ્યાપારોમાં જેમ નૌકામાં બેઠેલા પુરુષને સ્થિર વૃક્ષોમાં હલચનલ દેખાયા સમાન "હું કરું છું" આ રીતે ધકર્મીના અધ્યાસથી આત્મામાં આરોપ કરી લીધો છે જે અકર્તા આત્મા સ્વરૂપનો વિચાર કરવાથી સ્થિર વૃક્ષોમાં હલનચલન ભાવના સમાન કર્મભાવ દેખાય છે. તથા ત્રિગુણમયી માયાના પરિણામ રૂપથી હંમેશા વ્યાપારયુકત દેહ અને ઈન્દ્રિય વગેરેમાં "હું નિર્વ્યાપાર ચૂપચાપ સુખપૂર્વક બેઠો છું' આ પ્રકારના અભિમાનથી આરોપિત અકર્મમાં, જે દૂર પર દેખાવાવાળો ચાલેલા પુરૂષોમાં આરોપિત ગમનભાવના સમાન છે. હંમેશા વ્યાપાર યુકત રહેવાળો દેહ અને ઈન્દ્રિય વગેરેના સ્વરૂપનો વિચાર કરીને ઉપર કહેલા પુરૂષોમાં ગમનના સમાન, વાસ્તવિક દ્રષ્ટિથી કર્મ નિવૃતિને પ્રયત્નરૂપ વ્યાપાર જ દેખાય છે તથા ઉદાસીન અવસ્થામાં પણ 'હું ઉદાસીન છું' એવું અભિમાન પણ કર્મ જ છે. આ રીતે જે વાસ્તવિક વસ્તુને જોવાવાળો છવે તે બુધ્ધિમાન છે. અહિંયા **'स बुध्धिमान'** વગેરે ઉતરાર્ધથી બુધ્ધિતત્વ યોગયુકત અને સર્વધર્મકૃત્ય આ ત્રણ ધર્મોથી તેમની સ્તુતિ કરેલ છે.

૧૨.૮.૪. જ્ઞાન યોગ અને નિવૃતિ

બીજી દ્રષ્ટિએ વિચારતાં પણ આપણે આ જ નિર્ણય પર પહોંચીએ છીએ. "ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું જ્ઞાન એજ જ્ઞાન છે. એવી જ્ઞાનની વ્યાખ્યા આપ્યા બાદ જ્ઞાનનાં લક્ષણો સૂચવતાં ગીતામાં કેટલાંક એવા તત્વો દર્શાવાયાં છે કે જેને લીધે જ્ઞાનયોગ અને સંન્યાસ એક છે એવું આપણને લાગે જેમકે એકાંત પ્રદેશનું સેવન, જનસમૂહમાં અપ્રીતિ વગેરે બાબતો પરથી જ્ઞાનદશા નિવૃતિ પરાયણતાનો જ નિર્દેશ કરે છે એમ જણાય. હકીકતમાં, આ લક્ષણો અક્રિયતા દર્શાવતાં જ નથી. જ્ઞાની એકાંતપ્રિય હોવો જોઈએ, કારણકે પોતાની ભાવનાઓનું સતત ચિંતન કરવા એકાંત જરૂરી છે પણ જનસમૂહમાં અપ્રીતિ – અરતિ સ્પષ્ટ – પણે એમ જ સૂચવે છે કે જ્ઞાની જનસમાજથી તદન અલગ રહેતો નથી પણ જનસમુદાય માટે તે ઉત્સુક હોતો નથી.

ઘણા એવા માણસો પણ જોવા મળે છે. જેઓ પોતાની ઉચ્ચ ભાવનાઓ અને જ્ઞાન જનસમાજમાં અત્યંત પ્રચારિત કરવાની લાલસાવાળા હોય છે. આવા લોકો જેમ વધારે સમુદાય જુએ તેમ વધારે પ્રફુલ્લિત બનતા હોય છે. સ્પષ્ટ છેકે સમાજ કે સમુદાય માટેની પ્રીતિ–રતિવાળો આવો માણસ ખરા અર્થમાં જ્ઞાની નથી. પૂર્ણ અનાસકિત કે નિષ્કામનાનો અર્થ એ જ છે કે કશાની કામના ન હોવી. પણ જનસમૂહમાં અપ્રીતિવાળો જનસૂમહથી અળગો જ રહે છે એવું ગીતામાં કયાંય પણ કહું નથી ગીતાની દ્રષ્ટિમાં જ્ઞાની ''પ્રવૃત થયેલાનો દ્વેષ ન કરનાર અને નિવૃત્ત થયેલાંને ન ઈચ્છનારો'' હોય છે. આમ કામનામય પ્રવૃતિ અને સંપૂર્ણ નિવૃતિ એ બંને છેડાઓ વચ્ચે ગીતાનો 'જ્ઞાનમય પ્રવૃતિ' નો આદર્શ પડેલો છે.

''સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય ની ભાષા'' વગેરે શ્લોકોથી પહેલા પુછી લેવા છતાં પણ અને **'प्रजहाति यदा कामान्'** વગેરે ગ્રંથથી તેમનો જવાબ આપી દેવા છતાં પણ આ સમજીને તે બતાવવા જાણવાને માટે અર્જુન પ્રશ્ન કરી રહયો છે તેમના લક્ષણો વગેરેને. પાંચ શ્લોકો દ્વારા બતાવવાથી (શ્રી ભગવાને કહયું) તારો જે પ્રશ્ન છે કે કયાં લક્ષણોથી યુકત પુરુષ ગુણાતીત થાય છે તેનો જવાબ સાંભળ. પ્રકાશ સત્વગુણનું કાર્ય છે. પ્રવૃતિ રજજોગુણનું કાર્ય છે અને મોહ તમોગુણનું કાર્ય છે. તે તેમના કાર્યોના ઉપલક્ષણ માત્ર છે. યથાવત પ્રવૃત થઈ અર્થાત્ પોતાની સામગ્રીના કારણે જાગ્રત થયો, ગુણોના બધા કર્યો દુઃખરૂપ પણ છે તો પણ જે દુઃખ બુધ્ધિથી તેથી દ્વેષ કરતો નથી. તથા વિનાશની સામગ્રીને કારણે નિવૃત થઈ જવાથી, સુખરૂપ હોવાથી પણ જે સુખબુધ્ધિથી તેમની ઈચ્છા નથી કરતા, કેમ કે તેમણે તેને સ્વપ્ન સમાન મિથ્યા માન્યો છે. આ રીતે તે દ્વેષ અને રાગથી શૂન્ય છે. 'તે ગુણાતીત કહેવાય છે.' આ રીતે એમના આ ચોથા શ્લોકને વાકયથી અન્વય કરવો જોઈએ. આ પોતાને જ પ્રત્યક્ષ થવાવાળું લક્ષણ, પોતાને જ માટે જ છે. કોઈ બીજાને માટે નથી કેમ કે પોતાનામાં રહેવા વાળો દ્વેષ અને દ્વેષાભાવ તથા રાગ અને રાગોભાવનો કોઈ બીજા જાણી શકતા નથી.

૧૨.૯ શ્રેયસ

માનવ જીવનના અંતિમ પ્રાપ્તવ્ય કે શ્રેયસની વ્યાખ્યા કરતું વિજ્ઞાન એટલે નીતિશાસ્ત્ર, શ્રેયસ પ્રત્યે કયું વર્તન દોરી જાય છે તેના ધોરણો પણ નક્કી કરે છે. વાસ્તવમાં તે આચરણ સાથે સીધી રીતે સંકડાયેલું નથી તે વર્તનનાં ધોરણનો સૈદ્ધાંતિક અભ્યાસ છે. વળી મૂળભૂત રીતે તે સામાજિક વિજ્ઞાન છે. સમાજમાં વસતા માનવીના વર્તન અંગે જ સાચા–ખોટાપણાનો

વિચાર ઊભો થાય છે. વળી, નીતિનો આદર્શ નીતિના વ્યવહારના ક્ષેત્રની બહાર પણ હોઈ શકે. બ્રેડલી જેવા નીતિશાસ્ત્રના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આવો મત દર્શાવે છે. માણસ તો અમુક નૈતિક નિયમો પાળે છે; પરંતુ કયાં ધોરણોને આધારે અને કઈ રીતે તે નિયમો ઘડવા એ નીતિશાસ્ત્રનું કાર્ય છે સ્વાભાવિક રીતે જ માણસને માત્ર નૈતિક નિયમો પાળવામાં જ નહિ પરંતુ તે કઈ રીતે ઘડાય છે તે જાણવામાં પણ રૂચિ હોય છે.

આ દ્રષ્ટિએ જોતા ગીતા એક નીતિશાસ્ત્રનો ગ્રંથ પણ છે નિષ્કામ ભાવે કર્માચરણ કરીને તેના દ્વારા મુકિત કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય તે ગીતામાં દર્શાવાયું છે. ગીતાને વેદાંતનો ગ્રંથ માની વેદાંતમાં નીતિને સ્થાન ન હોઈ શકે તેથી ગીતામાં પણ નીતિશાસ્ત્ર નથી એમ કહેવામાં આવે છે પરંતુ શ્રી તિલક જણાવે છે કે ગીતા, વેદાંત અને નીતિનો સુમેળ કઈ રીતે થાય તે બતાવે છે.

આમ, વેદાંતને નીતિ સાથે લેવાદેવા નથી એ વિચારનું ખોટાપણું પણ ગીતાના ઉપદ્દેશ પરથી સ્પષ્ટ બને છે, નીતિના ક્ષેત્રમાં જ નીતિનું લક્ષ્ય ન હોઈ શકે; નીતિના ક્ષેત્રથી પર જ તે હોઈ શકે. આ વિચાર નીતિની કોઈ પણ સુસંગત વિચારધારામાં જોવા મળે છે 'પરંતુ નીતિથી પર' અનીતિ જ હોય અવી દહેશત આપણને નીતિના વર્તળની બહાર પગ મૂકવા દેતી નથી, 'નીતિથી પર' એટલે નૈતિકતાનાં અત્યંત ઉચ્ચ શિખરો પર આરૂઢ થવું; તે અનીતિ હોઈ શકે જ નહી, નીતિ જેનો સ્વભાવ બની જાય તે અનીતિમાન નહિ પરંતુ સાચો નીતિમાન ગણાય આમ હોવાથી ગીતાની આધ્યાત્મિક જાગૃતિ પર ભાર મૂકતી વિચારધારાને નીતિ શાસ્ત્ર ગણવામાં કાંઈ જ હાનિ નથી.

પરંતુ નીતિશાસ્ત્ર 'શ્રેયશની જે વ્યાખ્યા કરે છે તેમાં તે કદી પૂર્ણ પણે સફળ થતું નથી. આથી જ નીતિશાસ્ત્રમાં 'શ્રેયસ ની વ્યાખ્યા આપતી જુદી જુદી વિચારધારાઓ પ્રચલિત હોય છે. મૂર જેવા પ્રાશ્વાત્ય વિદ્વાનો શ્રેયસતત્વ અવ્યાખ્યેય છે, એમ પણ આથી જ કહે છે. એક રીતે એ સાચું જ છે. કેમકે કોઈ પણ વિચારધારા શ્રેયસની સંપુર્ણ, સાંગોપાંગ વ્યાખ્યા કરી શકે નહિ. આમ, 'શ્રેયસ' ના સ્વરૂપ અંગે પ્રાશ્વાત્ય વિજ્ઞાનમાં અનેક મતો પ્રચલિત બનેલાં છે.

આ રીતે સોપાધીક આત્માનું વર્ણન કરી ક્ષર અને અક્ષર શબ્દોથી કહી જાવાવાળી કાર્ય અને કારણરૂપ બંને પ્રકારની ઉપાધિઓનાં નિષેધ દ્વારા ભગવાન અર્જુન પર કૃપા કરીને ત્રણ શ્લોકથી નિરૂપાધિક શુદ્ધ આત્માનું પ્રતિપાદન કરે છે.

લોકમાં – સંસારમાં પુરૂષની ઉપાધિવાળો હોવાથી 'પુરૂષ' શબ્દ દ્વારા કહેવાવાળી અલગ – અલગ સમુદાયરૂપમાં કહેલા આ બંને પુરૂષ છે. તે કોણ છે ? આ પર કહે છે ક્ષર અને અક્ષર જે ક્ષરિત છે તે ક્ષર અર્થાત્ વિનાશી કાર્યરાશિ એક પુરૂષ છે. તથા જે ક્ષરિત નથી થતો તે અક્ષર અર્થાત્ વિનાશ રહિત (બીજો પુરૂષ છે.) ક્ષર સંજ્ઞક જે પુરૂષ છે ભગવાનની માયા શકિતરૂપ બીજા (અક્ષર) પુરૂષ તેમની ઉત્પત્તિનું બીજ છે. આ બંને પુરૂષોની વ્યાખ્યા ભગવાન સ્વયં જ કરે છે. ક્ષર સંપૂર્ણ ભૂત અર્થાત્ કૂટ છે માયા છે, જેમનો બીજો અર્થ વચન પણ છે. તે આવરણ અને વિક્ષેપ બે શકિતરૂપથી સ્થિત કૂટસ્થ – ભગવાનની માયા શકિત રૂપ કારણ ઉપાધિ સંસારની બીજરૂપ હોવાથી અનંત હોવાને કારણ 'અક્ષર' કહેવાય છે.

કોઈ લોકો 'ક્ષર' શબ્દથી અચેતન વર્ષ બતાવીને **'कूटस्थोडक्षर उच्यते'** આ કથનથી જીવનો ઉલ્લેખ થયો બતાવે છે, પરંતુ આ બરાબર નથી. કેમ કે પુરૂષોત્તમરૂપથી ક્ષેત્રજ્ઞને જ પ્રતિપાદન કરવું અભીષ્ટ છે. આમ ક્ષર અને અક્ષર શબ્દોથી કર્મોપાધિ અને કારણોપાધિ આ બંને જડોનું જ વર્ણન કરવામાં આવે છે. આ માનવું ઉચિત્ત છે.

૧૨.૧૦ ઉપયોગીતાવાદ

ઘણી વખત સુખવાદી નીતિશાસ્ત્રના એક ભાગમાં 'ઉપયોગિતાવાદ' સાથે તેની તુલના કરવામાં આવે છે. 'ઉપયોગિતાવાદ' મુજબ 'અધિક લોકોનું અધિક સુખ' એ માનવીની નૈતિક પ્રવૃતિનો આદર્શ હોવો જોઈએ બેન્થામ અને મીલના લખાણોમાં આ વિચાર પ્રગટ થયો છે ગીતાની યજ્ઞભાવના અને નીતિશાસ્ત્રના આ સિદ્ધાંતમાં સમાનતા છે ખરી ! યજ્ઞભાવના પણ 'સર્વભૂતહિત' નો સમષ્ટિલક્ષી સિદ્ધાંત આપે છે ખરી, પરંતુ ઉપયોગિતાવાદનો સિદ્ધાંત તો 'અધિક લોકોના અધિક સુખની' મર્યાદિત વાત કરે છે; જયારે ગીતમાં તો તમામ પ્રાણીઓના હિતની હિમાયત છે ! આ દ્રષ્ટિએ ગીતાની યજ્ઞભાવના ઉપયોગિતાવાદ કરતાં વધારે વિશાળ છે. કારણ કે તેમાં માત્ર માનવ સમાજ નહિ પણ તમામ ઓનપ્રાણીઓ સુધી 'હિતની વિચારણા વિસ્તારમાં આપી છે. આમ છતાં, બીજી એક દ્રષ્ટિએ પણ આ બંનેમાં તફાવત છે. 'સુખ' અને 'હિત' એ બંનેમાં ઘણો બધો તફાવત છે 'ઘણા માટે ઘણું સુખદ ' એવું ઘણું, હંમેશા હિતકારી હોતું નથી. આથી જ શ્રી તિલક કહે છે કે યજ્ઞભાવના અને ઉપયોગિતાવાદી આદર્શ જો એક હોત તો ગીતામાં પણ વિજય અર્થે ભીષ્મપિતામહની હત્યા કરવાનું કહેવાયું હોત અને પાંડવોની

સાત અક્ષૌહિણી સેના સામે કૌરવોની અગિયાર અક્ષૌહિણી સેના હતી. કૌરવોને વિજયી બનાવવામાં જ 'અધિકનું સુખ' સમાયેલું હતું. આથી યુદ્ધ ન કરવામાં જ અથવા તો અગિયાર અક્ષેહિણી કૌરવ સેના ખાતર સાત અક્ષૌહિણી પાંડવ સેનાએ પરાજય વહોરી લેવામાં જ 'અધિકનું અધિક સુખ' હતું. એમ તો એથી પણ આગળ વધી એમ જ કહીએ કે યુદ્ધ ન કરવામાં જ બધાની જીવન રક્ષા થવાની હતી અને સૌનું જીવન જળવાય એમાં તો સ્વાભાવિક રીતે જ સૌને સુખ મળે તેથી યુદ્ધ ન કરવામાં જ 'અધિકનું અધિક સુખ' હતુ. આપણે જાણીએ છીએ કે ગીતાએ આમ કહયું નથી. બલ્કે તેનાથી વિરૂદ્ધ, ગીતા યુદ્ધ કરવાની પ્રેરણા આપે છે. અહીં 'સુખ અને 'હિત' ના આદર્શોમાં રહેલો તફાવત છે. સુખ માનવીને પ્રિય છે પણ તે સદા હિતકારી હોતું નથી, 'હિત' હંમેશા સુખદ કે પ્રિય હોતું નથી છતાં તે હિતકારી તો હોય જ. ઉપયોગિતાવાદ સુખની એટલે કે 'પ્રેયની' અને ગીતાની યજ્ઞભાવના હિત કે શ્રેયની હિમાયત કરે છે.

વળી મીલનું 'ઉપયોગિતવાદ' નું સુપ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ કહે છે કે ડૂબતા માણસને ફરજ સમજીને કે કાંઈક પુરસ્કાર મેળવવા ખાતર પણ બચાવવો એ યોગ્ય છે એટલે કે એ નીતિભાવના કર્મના પરિણામોને મહત્વ આપે છે. હેતું ને નહિ. આખરે તો હેતું જ કર્મની મહતાનું સાચું હાર્દ છે. મહાન અને ઉમદા હેતુઓ સુંદર પરિણામો ન લાવી શકે છતાં મહાન જ ગણાય છે. ગીતા પરિણામો કરતાં હેતુને પ્રાધાન્ય આપે છે, એ દ્રષ્ટિએ પણ એ ઉપયોગિતાવાદ કરતાં વધારે આગળ જાય છે.

આમ ગીતાની યજ્ઞભાવના અને ઉપયોગિતાવાદમાં જે સામ્ય દેખાય છે તે તદ્દન ઉપરછલ્લું છે. ગીતાતત્વના સમગ્ર વિચારના પાયામાં પડેલી યજ્ઞભાવના 'પરાર્થ માં જ સાચો 'સ્વાર્થ' સમાયો છે એવું પ્રતિવાદન કરે છે.

હવે ત્રણ શ્લોકો દ્વારા ક્રમશઃ પ્રાપ્ત ત્રણ પ્રકારના યજ્ઞ બતાવે છે.

અગ્નિહોત્ર, દર્શ, પૂર્ણમાસ, ચાતુર્માસ, પશુબંધ અને જ્યોતિષ્ટોમ વગેરે યજ્ઞ કામ્ય અને નિત્ય બે પ્રકારના છે જે યજ્ઞના ફળનું નિશ્વયપૂર્વક વિધાન કરવામાં આવે છે તે કામ્ય કહેવાય છે. તેમના સમસ્ત અંગોનું ઉપસંહાર પૂર્વક પ્રધાન વિધિના અનુસાર જ અનુષ્ઠાન કરવા જોઈએ. જેના ફળના સંયોગના વિના, જીવન વગેરેના સંયોગરૂપ નિમિત્તથી શાસ્ત્રોકત સમસ્ત

અંગોનો ઉપસંહાર સંભવ ન હોવાથી પ્રતિનિધિ વગેરેને લઈ ગૌણ વિધિથી પણ અનુષ્ઠાન કરી શકાય તે નિત્ય યજ્ઞ છે. તેમાં સંપૂર્ણ અંગોનો ઉપસંહાર સંભવ ન પણ હોય તો પણ 'પ્રતિનિધિનો સ્વીકાર કરીને અવશ્ય યજન કરવું જ જોઈએ' આ રીતે પ્રત્યવાયોની નિવૃત્તિ અને આવશ્યક પ્રાણયાત્રા વગેરે નિમિત્તથી શાસ્ત્ર દ્વારા વિહિત થવાને કારણે શાસ્ત્રાનુસાર નિશ્ચય કરેલા યજ્ઞ મનમાં સમાધાન નિશ્ચિય કરીને જે કામ્ય પ્રયોગથી વિમુખ ફલાકાંક્ષા શુન્ય પુરૂષો દ્વારા અંતઃકરણ શુદ્ધિની અભિલાસાથી શાસ્ત્રવિધિના અનુસાર યજન – અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે, અંતઃકરણની શુદ્ધિના માટે શાસ્ત્રાનુસાર અનુષ્ઠાન કરવામાં આવેલા તે નિત્ય પ્રયોગને સાત્વિક સમજવો જોઈએ.

સ્વર્ગ વગેરે કામ્ય ફળોને સામે રાખીને, તેમને ઉદ્દેશ્ય બનાવીને, અંતઃકરણની શુદ્ધિને નહી, અને દંભ જે લોકમાં પોતાની ધાર્મિકતા પ્રકટ કરે છે તેમને માટે પણ અહિંયા 'तु' નિત્ય કર્મના પ્રયોગથી વિલક્ષણતા સૂચિત કરવાને માટે છે તથા 'च' અને 'एव' વિકલ્પ અને સમુચ્ચયના દ્વારા તેમની ત્રિવિધતા સૂચિત કરવાને માટે છે. પારલૌકિક ફળની જ ઈચ્છા રાખ્યા વિના દંભના માટે તથા પારલૌકિક ફળની ઈચ્છા ન હોવાથી પણ કેવળ દંભના જ માટે આ રીતે બે પક્ષ તો વિકલ્પથી છે અને પારલૌીકક ફળ આમ એહિક દંભ આ બંને જ ના માટે આ રીતે એક પક્ષ સમુચ્ચથી છે. આ રીતે દષ્ટ અને અદષ્ટ ફળની ઈચ્છાથી તથા અંતઃકરણશુદ્ધિનું ઉદેશ્ય ન રાખવાથી જે યજન કરવામાં આવે છે અર્થાત્ જે યજ્ઞનું શાસ્ત્રાનુસાર અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે તે યજ્ઞને તુ ત્યાગવાને માટે રાજસ સમજ 'હે ભરત શ્રેષ્ઠ !' આ સંબોધનથી યોગ્યતા સૂચિત કરેલી છે.

જેમ શાસ્ત્ર એ બતાવ્યું છે તેથી વિપરીત, અન્નદાન વગર, સ્વર અને વર્ણ દ્વારા, મંત્ર વગર, યથા યોગ્ય દક્ષિણા વગર, ઋષિના ગુસ્સો થવાને કારણ, શ્રદ્ધ રહિત, યજ્ઞને શિષ્ટ પુરૂષ તામસ યજ્ઞ બતાવે છે. વિધિહીનત્વ વગર એક એક વિશેષણ યુકત થવાથી તામસ યજ્ઞ પાંચ પ્રકારના છે. તથા બધા વિશેષણો સમુચ્ચય કરવાથી તે એક પ્રકારનો છે. આ રીતે છ પ્રકારના તામસ યજ્ઞ છે. તથા બે, ત્રણ કે ચાર વિશેષણોનો સમુચ્ચય કરવાથી તો તામસ યજ્ઞના અનેક ભેદ સમજવા જોઈએ. રાજશ યજ્ઞમાં અંતઃકરણની શુદ્ધિ ન થવાથી પણ તેના શાસ્ત્રાનુસાર અનુષ્ઠાન કરવા જવાને કારણ ફળની ઉત્પત્તિ કરવાવાળા અપૂર્ણ તો રહે જ છે

પરંતુ તામસ યજ્ઞનું શાસ્ત્રાનુસાર અનુષ્ઠાન ન થવાને કારણ તેમાં કોઈ અપૂર્વ રહેતુ નથી. આટલો તેમનો તેથી ભેદ છે.

અનુદ્વેગ કરી, કોઈ ને પણ દુઃખી ન કરવાવાળા, સત્ય, પ્રમાણ મૂલ્ક અર્થાત્ જેમને અર્થનો બાધ ન હોય, પ્રિય, શ્રોતાને તત્કાળ શ્રવણસુખ દેવાવાળો, હિત – પરિણામમાં સુખકારી, **'च'** શબ્દ વિશેષણોના સમુચ્ચના માટે છે. આ અનુદ્વેગકરત્વ વગેરે ચાર વિશેષણોથી યુકત, કોઈ એક વિશેષણની પણ ન્યૂનતાથી રહિત જે વાકય છે; જેમ 'બેટા ! શાંત રહો, સ્વાધ્યાય અને યોગનું અનુષ્ઠાન કરો, આ રીતે તમારું કલ્યાણ થશે.' વગેરે વાકય છે. આ વાંગ્મય વાચિક તપ છે. શારીરિક તપને સમાન સ્વાધ્યાયની અભ્યાસ, વિધિવત્ વેદનો અભ્યાસ પણ વાંગ્મય તપ કહેવાય છે. **'एव'** શબ્દની પહેલા વિશેષણોના સમુચ્ચયને નિશ્ચય કરવામાં વ્યાખ્યા કરી આપી છે.

મનનો પ્રસાદ – સ્વચ્છતા અર્થાત્ વિષય ચિંતાની વ્યાકુળતાથી રહિત થયું, સૌમ્યત્વ, સુંદર મનવાળા થવું, સંપૂર્ણ લોકોમાં હિતૈષી થવું અર્થાત્ નિષિદ્ધ વિષયોનું ચિંતન ન કરવું. મૌન, મુનિભાવ, એકાગ્રતા પૂર્વક, આત્મચિંતન કરવું, જેને નિદિધ્યાસન કહે છે. 'વાકય સંયમનો હેતુભૂત મનનો નિગ્રહ મૌન છે.' આ ભાષ્ય છે. આત્મ વિનિગ્રહ, આત્મા મનના વિશેષરૂપથી સમસ્ત વૃતિઓનો નિગ્રહ, નિરોધ અર્થાત્ મનના વિશેષરૂપથી સમસ્ત વૃતિઓનો નિગ્રહ, નિરોધ અર્થાત્ સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ, ભાવ એટલે હૃદયની શુદ્ધિ, કામ – ક્રોધ આમ લોભ વગેરે મળોની નિવૃત્તિ તે જે સમય ફરીથી અશુદ્ધિની ઉત્પત્તિથી રહિત થવાને કારણ સમ્યકતાથી યુકત થાય છે. તે સમય 'ભાવસંશુદ્ધિ કહેવાય છે. બીજાની સાથે વ્યવહાર કરતાં સમયે કપટ રહીત થવું ભાવસંશુદ્ધિ છે' આ ભાષ્ય છે. આ રીતે આ પ્રકારનું તપ માનસ કહેવાય છે.

૧૨.૧૧ કર્મસિધ્ધાંત તથા સંકલ્પ સ્વાતંત્ર્ય

ઉપનિષદો કહે છે **मनो वा संकल्पः ।** મન એટલે સંકલ્પ. ઈશ્વર વિષયક શાસ્ત્ર કહે છે કે મન એ નિમ્ન ચેતના છે તેમની નિમ્ન ચેતનાની સ્થિતિને સમજી શકાય, તેમાં કંઈ અર્થ છે. તે લોકો કહે છે તે ખોટું નથી. પરંતુ દ્રઢ માણસ કોણ ? સંકલ્પમાં જેને દ્રઢતા છે તે. તે દ્રઢતા નિમ્ન ચેતનામાં નથી. મનની સંકલ્પ–અથવા તે આ સ્થિતિમાં નથી. મનની

સંકલ્પ–અવસ્થામાં કંઈક પૂર્ણ વાતો હોય તે નક્કી કેટલી હશે. તે કંઈ ભૂલ ભરેલી પણ હોય સંકલ્પ ખોટો પણ હોય. 'મને પૈસા જોઈએ' આ મારો સંકલ્પ છે. પૈસાથી હું સુખી થઈશ આવી રીતની જે માન્યતા છે, ધારણા છે. તે કદાચ વિપરીત હશે પણ ધૂંધળી નથી. સંકલ્પ અને વિકલ્પ આ બે સ્થિતિ છે. સંકલ્પમાં શું છે ? માણસ સંકલ્પ કયારે કરશે ? મારે પાઠશાળામાં જવું છે એટલે તૈયાર થવું છે પાઠયશાળામાં જઈને શું કરવાનું છે ? શા માટે જવાનું છે ? કદાચ સાંભળવા પણ જવાનું હશે કે કદાચ મળવા જવાનું પણ હશે. તે તમારો નિશ્ચિત સંકલ્પ છે. કાંઈ બધા જ સાંભળવા આવતા હશે આવું નથી ! બીજા કોઈ કારણસર પણ આવતા હશે પણ તે સંકલ્પ નક્કી છે.

જેમનો નિશ્ચય પાકો હોય છે. જે લોકો દ્રઢ નિશ્ચય હોય તેમને કોઈ પણ પ્રકારના પ્રલોભનો ખસેડી શકે નહિ. સુખની ટોચ ઉપર રાખીને ભગવાને જોયું અને દુઃખના ખાડામાં પાડીને પણ જોયુ ! એમનો નિશ્ચય કંઈ બદલાય નહિ. આ પાકો, દ્રઢ નિશ્ચય છે.

ભગવાન આગળ કહે છે કે તેનો નિર્ણય અને સંકલ્પ આ બધા મારા હાથમાં હોય, તેથી તે જે કંઈ શરૂ કરે તે હું જ શરૂ કરું છું તે લોકો શરૂ કરતા જ નથી. તે લોકોને જે કંઈ કરવાનું, જવાનું એમાં સંકલ્પ મારો અને નિર્ણય પણ મારો છે. આવી રીતનું તેમની કૃતિમાં પણ ભગવાન દેખાડે છે.

સંપૂર્ણ ગીતાના અર્થનો ઉપસંહાર કરતા કહે છે. આ રીતે સર્વજ્ઞ અને પરમ આપ્ત મેં અત્યંત પ્રિય તને ગૃહ્યથી ગુહયતર સંન્યાસમાં સમાપ્ત થવાવાળા પરમ રહસ્ય કર્મ યોગની અપેક્ષા, તેમના ફળભૂત હોવાને કારણ, અત્યંત રહસ્યતર જ્ઞાન, કેવળ આત્માને વિષય કરવાવાળા મોક્ષનું સાધન કહે છે. આમા મારો ઉપદેશ કરેલી આ ગીતા શાસ્ત્રના અશેષતયા પુરી રીતે વિમર્શ, પર્યાલોચન કર, આ બધાને એકવાકયતા પૂવર્ક સમજી પોતાના અધિકારને અનુરૂપ તું જેવું ઈચ્છે તેવું કર. તાત્પર્ય એ છે કે આથી વિના વિચારે જ મન – માને ઢંગથી જે ચાહે તેમ ન કર.

અહિંયા એટલી વાત કહેવાય છે. અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા મુમુક્ષુને મોક્ષનું સાધન જ્ઞાનની ઉત્પત્તિની યોગ્યતાનું પ્રતિબંધક પાપનો ક્ષય કરવાને માટે ફળાશાના ત્યાગ પૂર્વક ભગવદર્પણ બુદ્ધિથી વર્ણાશ્રમ ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. પછી અંતઃકરણ શદ્ધ થવાથી જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થવાથી જ્ઞાનનું સાધન વેદાન્તવાકયોના વિચારકના માટે ગુરૂના સમીપ જઈ

બ્રાહ્મણને બધા કર્મોને સંન્યાસ કરવો જોઈએ. ત્યારે એકમાત્ર ભગવાનની શરણમાં રહી એકાંત સેવન વગેરે જ્ઞાનના સાધનોનો અભ્યાસ કરવાથી શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનના દ્વારા આત્મસાક્ષાત્કારની ઉત્પત્તિ થવાથી મોક્ષ થાય છે. પરંતુ જે સંન્યાસનું અનધિકારી મોક્ષકામી ક્ષત્રિય વગેરે છે. તેને અંતઃકરણની શુદ્ધિના પછી પણ ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન અને લોકસંગ્રહના માટે કોઈને કોઈ રીતે કર્મ કરતા રહેવું જ એકમાત્ર ભગવાનની શરણ લેવાથી, અથવા પૂર્વ જન્મમાં કરેલા સંન્યાસ વગેરેના પરિપાકથી, અથવા હિરણ્યગર્ભના સમાન સંન્યાસની અપેક્ષા ન રાખવાથી જ ભગવાનના અનુગ્રહમાત્રથી આથી તત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ જવાથી કે આગળના જન્મમાં બ્રાહ્મણયોનિ પ્રાપ્ત થવાથી, સંન્યાસ વગેરે પૂર્વક જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એવો વિચાર કરવાથી મોહને માટે અવકાશ નથી રહેતો. એવો તેમનો ભાવ છે.

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ।। ३.४२

'જો કોઈ રીતે બાહ્ય ઈન્દ્રિયોનો સંયમ સંભવ પણ માને તો પણ આંતરિક તૃષ્ણાનો ત્યાગ થવાથી તો વધારે જ કઠિન છે' એવું જો કહો તો બરાબર નથી. કેમકે **'रसोडण्यस्य परं दष्टवा निवर्तते'** આ શ્લોકથી રસસંજ્ઞક તૃષ્ણાની ત્યાગનું સાધન પહેલા બતાવી દીધું છે. આમ એવી આશંકા કરીને 'તો પછી તેથી શું છે, જેમના દર્શનથી તૃષ્ણાની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે' **'पर'** શબ્દવાચ્ય શુધ્ધ આત્માને દેહ વગેરેથી અલગ કરીને બતાવે છે.

પંડિતો કે શ્રુતિયોને શ્રોત્ર વગેરે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને સુક્ષ્મ, પ્રકાશક, વ્યાપક અને અંતઃસ્થ થવાને કારણ સ્થૂળ, જળ, પરિચ્છિન્ન અને બાહ્ય દેહની અપેક્ષાથી શ્રેષ્ઠ બતાવે છે. તથા ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષા, તેમનુ પ્રેરક હોવાને કારણ, સંકલ્પ – વિકલ્પાત્મક મન શ્રેષ્ઠ છે. અને મનથી પણ શ્રેષ્ઠ અધ્યવસાયત્મિક બુદ્ધિ છે. અધ્યવસાય નિશ્ચયનું નામ છે, પહેલા તેમનું હોવાથી જ સંકલ્પ વગેરે મનનો ધર્મ થાય છે. તથા જે બુદ્ધિથી પણ તેમનો ભાષકરૂપથી વિદ્યમાન છે. જે દેહને ઈન્દ્રિય વગેરે આશ્રયોથી યુકત કામ તેમના જ્ઞાનનું આવરણ કરીને મોહમાં નાખી દે છે. એવું કહયું છે તે બુદ્ધિના દ્રષ્ટાથી આત્મા છે. જયારે બુદ્ધિ અને આત્માની વચ્ચમાં વ્યવધાન છે. તો પણ 'તે આ આત્મા આ દેહમાં પ્રવિષ્ટ છે. આ કથનના અનુસાર

તેમનું ગ્રહણ થઈ જાય છે.

આ વિષયમાં આ શ્રુતિ છે 'ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષા વિષય પર છે. વિષયોથી મન પર છે, મનથી બુદ્ધિ પર છે. બુદ્ધિથી મહત્વ પર છે, મહત્તત્વથી અવ્યકત પર છે. અને અવ્યકતથી પુરૂષ પર છે. પુરૂષથી પર કોઈ પણ નથી. તે પરત્વની સીમા અને પરાગતિ છે. અહિંયા વાકયનું તાત્પર્ય આત્માની ઉત્કૃષ્ટતા બતાવવામાં જ છે. આ માટે જ કથનના ઉદ્દેશ્યનો ભેદ થવાથી ભગવાનને 'ઈન્દ્રિયોથી, વિષય પર છે' તેમના સ્થાનમાં વિષયોથી ઈન્દ્રિય પર છે' એવું કહયું છે તો કોઈ વિરોધ સમજવો જોઈએ નહીં. બુદ્ધિ અર્થાત્ આપણા લોકોની વ્યષ્ટિ બુદ્ધિની અપેક્ષા સમષ્ટિ બુદ્ધિરૂપ મહત્તવ શ્રેષ્ઠ છે. આ વિષયમાં 'મન, મહાન, મતિ, બ્રહ્મા, પુર બુદ્ધિ, ખ્યાતિ, ઈશ્વર એ બધા એક જ અર્થના વાચક છે.' આ વાયુપુરાણનું વચન પ્રમાણ છે. મહત્તત્વ અર્થાત્ હિરણ્યગર્ભની બુદ્ધિથી અવ્યકત – અવ્યાકૃત અર્થાત્ માયાસંજ્ઞક સંપૂર્ણ જગતનું બીજ પર છે. જેમ કે 'માયાને તો પ્રકૃત્તિ સમજવી જોઈએ.' આ શ્રુતિ કહે છે. તથા એવું જ 'તે સમય આ જગત અવ્યાકૃત હતું' આ શ્રુતિ પણ કહે છે. અવ્યકતની અપેક્ષા સંપૂર્ણ જડવર્ગનું પ્રકાશક પુરૂષ પૂર્ણ આત્મા પર છે. તેથી પણ પર કોઈ બીજો હશે' એવી આકાંક્ષા થઈ શકતી હતી, આ માટે શ્રુતિ કહે છે 'પુરૂષથી પર કંઈ પણ નહી' એવું કેમ છે. ? કેમ કે તે કાષ્ઠા – પરત્વની સમાપ્તિ બીજા બધાનું અધિષ્ઠાન થવાનું કારણ પરા ગતિ છે તાત્પર્ય એ છે કે 'તે સંસાર માર્ગનો અંત પ્રાપ્ત કરી લે છે તે વિષ્ણુંનું પરમ પદ છે.' વગેરે શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ પરા ગતિ પણ તે છે. આ બધી વાતો **'यो बुद्धेः परतस्तु सः'** આ વાકયથી કહેવાય છે.

૧૨.૧૨ શુભ તથા અશુભ કાર્ય

ગીતાકાર કહે છે કે તેના રૂપની જ ખબર પડતી નથી. સામાન્ય માણસની બુદ્ધિ મૂંઝાઈ જાય છે. તેમને સંસાર સુખરૂપ પણ લાગે અને દુઃખરૂપ પણ લાગે આ સંસારને સુખરૂપ કહેવાય કે ? કેમ ન કહેવાય ? જગતમાં અતિશય સારા માણસો છે. સાથે સાથે કેટલીક વખત હલકા અને ક્ષુદ્ર માણસો પણ દેખાય ત્યારે જગત દુષ્ટોથી ભરેલું લાગે જગતમાં સારા લોકો છે. તેમ દુષ્ટ લોકો પણ છે.

જેનાં ઉપર તમે આત્યંતિક પ્રેમ કર્યો હોય તેઓ તમારા પ્રેમની પાઈ કિંમત કરી નાખે ! તે વખતે માણસને એમ લાગે કે આ ક્ષુદ્ર માનવ પર પ્રેમ કરવો તેનાં કરતાં પ્રેમ જ ન

કરવો સારો. પરંતુ, જેના ઉપર પ્રેમ કરી શકાય તે જડતો નથી અને આ ગમતો નથી; આવી સ્થિતિમાં માણસ મૂંઝાઈ જાય. જયાં સુધી માણસ ગમે, ત્યાં સુધી ભગવાનની જરૂર પડતી નથી. પણ જયારે માણસ અણગમતો થાય ત્યારે પ્રભુ જડતો નથી. તે વખતે શું કરવું ? સામે છે તે ગમતો નથી અને પ્રભુ જડતો નથી ત્યારે શું મરી જવાનું ? શું બીજો કંઈ રસ્તો નથી ?

આપણે માણસ ઉપર પ્રેમ કરીએ પણ માણસ પ્રેમ કરવા યોગ્ય છે કે ? જે પોતાનો લાગે, જેની ઉપર આપણે પ્રેમ કરીએ તે માણસ આટલો ક્ષુદ્ર, એટલો કૃતઘ્ની નીકળે કે એમ થાય કે, ભગવાન ! આ કંઈ સૃષ્ટિ છે ! તેનાં રૂપની અલૌકિકતા ધ્યાનમાં જ આવતી નથી. જગતમાં આપણા માટે જીવ આપવાવાળા લોકો મળે તેમ આપણો જીવ લેવાવાળા લોકો પણ મળે ! જગત કેવું છે ?

કોઈ ઠેકાણે ફરવા જઈએ તો અતિશય સુંદર યુવાન – યુવતીનું જોડું દેખાય. જોયા પછી એમ લાગે કે લક્ષ્મીનારાયણનું સ્વરૂપ છે. પરંતુ, બે ડગલા આગળ ચાલીએ તો વૃદ્ધ દંપતિ દેખાય તેમને જોયા પછી એમ થાય કે આ પંદર વર્ષ પહેલા સુંદર હતા, રમણીય હતા ! જો આવા હતા તો તેમનું સૌંદર્ય અને રમણીયત્વ કયાં ગયું ? જો સૌંદર્ય અને રમણીયત્વ જવાનું જ હોય તો તના નાદમાં કેટલું પડવાનું ? આવા વિચારોની ગડબડ માણસના મગજમાં ચાલે એટલે તે થોડો વિચાર કરવા લાગે કે કોઈ જગતને સુખકારક કહે છે, કોઈ દુઃખકારક કહે છે અને દુઃખકારક છે તે પણ સુખ વધારવાને માટે દુઃખ પણ સારું છે, રમણીય છે ! પરંતુ હું જગતથી સુખી થાઉ છું પણ હું આનંદી થાઉ છું કે ? સુખ અને આનંદમાં ફરક છે.

વિષયવસ્તુ સાથે ઈન્દ્રિયોનો સંબંધ થયા પછી જે થાય તેને સુખ કહેવાય અને વિષયવસ્તુ રહિત અંદર એક ઝરણું ફૂટે તેને આનંદ કહેવાય. ભગવાન સચ્ચિદાનંદ રૂપ છે વિષયો જગત જો સુખરૂપ હોય તો દુઃખરૂપ થવા જ જોઈએ. એનું કારણ જે જે સુખરૂપ છે તે તે દુઃખરૂપ થવું જ જોઈએ, એવો નિયમ છે.

'શું કર્મના વિષયમાં કોઈ થોડોક પણ સંદેહ છે જે તમે **'पूर्वैः पूर्वतरं कृतम्'** એવુ કંઈને વધારે આગ્રહ કરી રહે છે ? જેમના ઉત્તરમાં કહે છે. હા, છે જ જેવી રીતે નૌકામાં બેઠેલા પુરૂષને ક્રિયાશુન્ય વૃક્ષમાં પણ ચલનનો ભ્રમ તથા દૂરથી દેખાવાવાળા ચાલેલા પુરૂષમાં પણ ન ચાલવાનો ભ્રમ થતો દેખાય છે તેથી જ પરમાર્થતઃ શું કર્મ છે અથવા શું અકર્મ છે આ વિષયમાં કવિ, મેઘાવી પુરૂષ પણ મોહિત, મોહ અર્થાત્ નિર્ણય કરવામાં અસમર્થતાને પ્રાપ્ત થતો દેખાય છે. કેમકે તેમનો નિર્દેશ કરવો વધારે જ કઠિન છે. એવું તેમનું તાત્પર્ય છે. આ માટે

હું તને કર્મ અને 'तत्तेडकर्म' આ રીતે અકારનો યોગ કરેલા પદચ્છેદ કરીને અકર્મ પણ પ્રકર્ષથી સંશયો ઉચ્છેદ કરેલો બતાવીશ. જે કર્મ અને અર્કતા સ્વરૂપને જાણીને તું અશુભ અર્થાત્ સંસારની મુકત થઈ જઈશે.

આ રીતે અનાયાસે જ થવાવાળા સંપૂર્ણ કર્મોના સમર્પણરૂપ મારા ભજનને કરવાથી, જેમણે શુભ અને અશુભ, ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ ફળ છે તે કર્મોબંધનોથી બંધન રૂપ કર્મોથી તુ મુકત થઈ જઈશ, મને સમર્પિત થવાને કારણ તારો તેમનો સંબંધ હોવો સંભવ નથી. આમ કર્મ અને તેમના ફળોથી તારો સંસર્ગ નહી થાય. અને પછી સંન્યાસ યોગ યુકતાત્મા, સંન્યાસ અર્થાત્ બધા કર્મોનું ભગવને સમર્પણ કરવુ, તે છે. યોગના સમાન ચિત્તની શુદ્ધિ કરવાવાળા થવાથી યોગ તેથી યુકત, શોધિત છે આત્મા, અંતઃકરણ જેમનું તે, અથવા જેમણે સંપૂર્ણ કર્મોનો ત્યાગ કરી લીધો છે એવો તુ જીવિત રહેલો જ બધા કર્મો બંધનોથી મુકત થઈ સમ્યક જ્ઞાનથી અજ્ઞાન રૂપ આવરણની નિવૃત્તિ થઈ જવાથી મને પ્રાપ્ત થશે. 'હું બ્રહ્મ છું' આ રીતે પોતાનો સાક્ષત્કાર કરશે. પછી પ્રારબ્ધકર્મનો ક્ષય થવાથી આ શરીરનું પતન થવાથી વિદેહકૈવલ્યરૂપ મુકિતને પ્રાપ્ત થઈ જશે. તથા આ સમય પણ સદ્રપ હોવાને કારણ બધી ઉપાધિઓની નિવૃતિ થઈ જવાથી માયિક ભેદ વ્યવહારનો વિષય નહી હોય. એવો તેમનો અભિપ્રાય છે.

જે આળસ વગેરેના કારણે શાસ્ત્રીય વિધિને ત્યાગ કરી શ્રદ્ધા પૂર્વક જ વૃદ્ધ વ્યવહારમાત્રથી યજ્ઞ તપ અને દાન વગેરે કરવાવાળાના કર્મમાં ન્યૂનતા આપવાથી તેમની 'ૐ तत्सत्' આ બ્રહ્મના નામથી નિવૃત્તિ થઈ શકે છે તો અશ્રદ્ધાળું થવાથી શાસ્ત્રીય વિધિનો પરિત્યાગ કરી સ્વેચ્છાથી કોઈ જો યજ્ઞ વગેરે કર્મ કરવાવાળા આસુરી પુરૂષના કર્મની ન્યૂનતાનો પણ તેથી પરિહાર થઈ જશે. આમ સાત્વિકત્વની હેતુભૂતા શ્રદ્ધાની કોઈ આશ્યકતા નથી' એવું જો કોઈ કહે તો કહે છે.

અશ્રદ્ધાથી જે હુત અર્થાત્ અગ્નિમાં હવન કરવામાં આવે છે. જે કોઈક બ્રહ્મણોને આપવામાં આવે છે અને જે તપ કરવામાં આવે છે તેમના સિવાય જે કોઈ સ્તુતિનમસ્કાર વગેરે બીજા કર્મ કરવામાં આવે છે તે બધા અશ્રદ્ધાથી કેટલા અસત્ અર્થાત્ અસાધુ કહેવાય છે. આ માટે 'ૐ ततसत्' આ નિર્દેશથી તેમની સાધુતા કરી શકાતી નથી, કેમકે પથ્થરથી અંકુર

થવાના સમાન તે હંમેશા સાધુ થવાને અયોગ્ય છે.

તે 'અસત્' કેમ કહેવાય છે, જો હે પાર્થ ! આ **'च'** શબ્દ હેતુ અર્થમાં છે. કેમકે તે અશ્રદ્ધાથી કરેલો હોય છે આ માટે કર્મ વૈગુણ્યને કારણ અપૂર્વનો જનક ન હોવાથી તે મરવાથી પરલોકમાં ફળ આપતા નથી અને સાધુઓથી નિન્દિત થવાને કારણ આ લોકમાં પણ યશ આપતા નથી. આમ અશ્રદ્ધાપૂર્વક કરેલા કર્મ લૌકિક અને પારલૌકિકથી રહિત થવાને કારણ યજ્ઞ વગેરે સાત્વિક કર્મોને અંતઃકરણની શુદ્ધિના માટે સાત્વિકની શ્રદ્ધાથી સંપન્ન થઈને જ કરવા જોઈએ. એવા શ્રદ્ધા પૂર્વક કરેલા સાત્વિક યજ્ઞ વગેરેની જ, તેમાં વૈગુણ્યની આશંકા થવાથી, બ્રહ્મના નામ નિર્દેશ દ્વારા સાધુતા સંપાદન કરવી જોઈએ. આ તેમનું વાસ્તવિક ચરમ તાત્પર્ય છે. 'શ્રદ્ધાપૂર્વક કરેલા અસાત્કિવ અને ન્યૂનતાયુકત યજ્ઞ વગેરે પણ બ્રહ્મના બ્રહ્મના નામ નિર્દેશ દ્વારા સાત્વિક અને સગુણ કરી દેવામાં આવે છે.' આ ભાષ્ય છે.

આ રીતે જે પુરૂષ આળસ વગેરેને કારણ શાસ્ત્રોનો અનાદર કરવાવાળો આમ શ્રદ્ધાપૂર્વક વૃધ્ધ વ્યવહાર માત્રથી કર્મમાં પ્રવૃત થવાવાળો છે તથા શાસ્ત્રના આદરરૂપ આસુરી ધર્મની સમાનતા અને શ્રદ્ધા પૂર્વક કર્માનુષ્ઠાન રૂપ દેવ ધર્મની સમાનતાથી યુકત થવાને કારણ **'ये असुर है या देव'** આ રીતે અર્જુનની શંકાનો વિષય બનેલ છે તેમના વિષયમાં આ અધ્યાયમાં ભગવાને શ્રદ્ધાની ત્રિવિધતાના પ્રદર્શન દ્વારા આહાર વગેરેમાં ત્રિવિધતાનું પ્રદર્શન કહેલો આ નિર્ણય કરે છે કે રજસ, તમસ શ્રદ્ધ પૂર્વક રજસ – તમસ યજ્ઞ વગેરે કરવાવાળી તો અસુર છે. તે શાસ્ત્રીય જ્ઞાનના સાધનનો અધિકારી નથી અને જે સાત્વિકની શ્રદ્ધા પૂર્વક સાત્વિક યજ્ઞોના અધિકારી છે. તે દેવ છે. તેમને શાસ્ત્રીય જ્ઞાનના સાધનોનો પણ અધિકાર છે આ આથી સિદ્ધ થાય છે.'

પ્રકરણ – ૧૨

સંદર્ભસૂચિ

(૧) ગીતાતત્વવિચાર કિશોરભાઈ દવે, યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ અમદાવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૭૨ પેજ, ૨૧૧

(૨) શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતી – વિરચિત ''ગૃઢાર્થદીપિકા'' એમ.એમ.હરીહર કૃપાલુ દ્વિવેદી પ્રકાશન શેઠશ્રી વિનોદકુમાર મુરારકા કલકતા, બીજી આવૃતિ ૧૯૭૫ – પેજ નં. ૩૬૪

(૩) શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતી – વિરચિત ''ગૃઢાર્થદીપિકા'' એમ.એમ.હરીહર કૃપાલુ દ્વિવેદી પ્રકાશન શેઠશ્રી વિનોદકુમાર મુરારકા કલકતા, બીજી આવૃતિ ૧૯૭૫ – પેજ નં. ૩૬૫

(૪) શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતી – વિરચિત ''ગૃઢાર્થદીપિકા'' એમ.એમ.હરીહર કૃપાલુ દ્વિવેદી પ્રકાશન શેઠશ્રી વિનોદકુમાર મુરારકા કલકતા, બીજી આવૃતિ ૧૯૭૫ – પેજ નં. ૩૫૯ – ૩૬૧

(૫) શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતી – વિરચિત ''ગૃઢાર્થદીપિકા'' એમ.એમ.હરીહર કૃપાલુ દ્વિવેદી પ્રકાશન શેઠશ્રી વિનોદકુમાર મુરારકા કલકતા, બીજી આવૃતિ ૧૯૭૫ – પેજ નં. ૩૮૧

(૬) શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતી – વિરચિત ''ગૃઢાર્થદીપિકા'' એમ.એમ.હરીહર કૃપાલુ દ્વિવેદી પ્રકાશન શેઠશ્રી વિનોદકુમાર મુરારકા કલકતા, બીજી આવૃતિ ૧૯૭૫ – પેજ નં. ૩૮૧ – ૩૮૨

(૭) ગીતાતત્વવિચાર કિશોરભાઈ દવે, યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ અમદાવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૭૨ પેજ, ૨૩૬

(૮) શ્રીમદ ભગવદ્ગીતા શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતીકૃત 'ગૂઢાર્થ દીપિકા' સ્વામી શ્રી સનાતનદેવજી મહારાજ તથા સ્વામી શ્રી યોગીન્દ્રનન્દજી શાસ્ત્રી, પ્રકાશ : ચૌખમ્ભા સંસ્કૃત સંસ્થાન વારાણસી ચોથી આવૃતિ, ૨૦૦૫ પેજ. ૬૦–૬૪

(૯) શ્રીમદ ભગવદ્ગીતા શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતીકૃત 'ગૂઢાર્થ દીપિકા' સ્વામી શ્રી સનાતનદેવજી મહારાજ તથા સ્વામી શ્રી યોગીન્દ્રનન્દજી શાસ્ત્રી, પ્રકાશ : ચૌખમ્ભા સંસ્કૃત સંસ્થાન વારાણસી ચોથી આવૃતિ, ૨૦૦૫ પેજ. ૧૪૨ – ૧૪૩

(૧૦) શ્રીમદ ભગવદ્ગીતા શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતીકૃત 'ગૂઢાર્થ દીપિકા' સ્વામી શ્રી સનાતનદેવજી મહારાજ તથા સ્વામી શ્રી યોગીન્દ્રનન્દજી શાસ્ત્રી, પ્રકાશ : ચૌખમ્ભા સંસ્કૃત સંસ્થાન વારાણસી ચોથી આવૃતિ, ૨૦૦૫ પેજ. ૧૪૪ – ૧૪૫

(૧૧) શ્રીમદ ભગવદ્ગીતા શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતીકૃત 'ગૂઢાર્થ દીપિકા' સ્વામી શ્રી સનાતનદેવજી મહારાજ તથા સ્વામી શ્રી યોગીન્દ્રનન્દજી શાસ્ત્રી, પ્રકાશ : ચૌખમ્ભા સંસ્કૃત સંસ્થાન વારાણસી ચોથી આવૃતિ, ૨૦૦૫ પેજ. ૧૫૭ – ૧૫૮

(૧૨) ગીતાતત્વવિચાર કિશોરભાઈ દવે, યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ અમદાવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૭૨ પેજ, ૨૪૨

(૧૩) શ્રીમદ ભગવદ્ગીતા શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતીકૃત 'ગૂઢાર્થ દીપિકા' સ્વામી શ્રી સનાતનદેવજી મહારાજ તથા સ્વામી શ્રી યોગીન્દ્રનન્દજી શાસ્ત્રી, પ્રકાશ : ચૌખમ્ભા સંસ્કૃત સંસ્થાન વારાણસી ચોથી આવૃતિ, ૨૦૦૫ પેજ. ૨૫૧ – ૨૫૨

(૧૪) શ્રીમદ ભગવદ્ગીતા શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતીકૃત 'ગૂઢાર્થ દીપિકા' સ્વામી શ્રી સનાતનદેવજી મહારાજ તથા સ્વામી શ્રી યોગીન્દ્રનન્દજી શાસ્ત્રી, પ્રકાશ : ચૌખમ્ભા સંસ્કૃત સંસ્થાન વારાણસી ચોથી આવૃતિ, ૨૦૦૫ પેજ. ૨૫૨–૨૫૩

(૧૫) શ્રીમદ ભગવદ્ગીતા શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતીકૃત 'ગૂઢાર્થ દીપિકા' સ્વામી શ્રી સનાતનદેવજી મહારાજ તથા સ્વામી શ્રી યોગીન્દ્રનન્દજી શાસ્ત્રી, પ્રકાશ : ચૌખમ્ભા સંસ્કૃત સંસ્થાન વારાણસી ચોથી આવૃતિ, ૨૦૦૫ પેજ. ૫૮૧ – ૫૮૨

(૧૬) શ્રીમદ ભગવદ્ગીતા શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતીકૃત 'ગૂઢાર્થ દીપિકા' સ્વામી શ્રી સનાતનદેવજી મહારાજ તથા સ્વામી શ્રી યોગીન્દ્રનન્દજી શાસ્ત્રી, પ્રકાશ : ચૌખમ્ભા સંસ્કૃત સંસ્થાન વારાણસી ચોથી આવૃતિ, ૨૦૦૫ પેજ. ૧૪૩ – ૧૪૪

(૧૭) શ્રીમદ ભગવદ્ગીતા શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતીકૃત 'ગૂઢાર્થ દીપિકા' સ્વામી શ્રી સનાતનદેવજી મહારાજ તથા સ્વામી શ્રી યોગીન્દ્રનન્દજી શાસ્ત્રી, પ્રકાશ : ચૌખમ્ભા સંસ્કૃત સંસ્થાન વારાણસી ચોથી આવૃતિ, ૨૦૦૫ પેજ. ૨૭૯

(૧૮) શ્રીમદ ભગવદ્ગીતા શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતીકૃત 'ગૂઢાર્થ દીપિકા' સ્વામી શ્રી સનાતનદેવજી મહારાજ તથા સ્વામી શ્રી યોગીન્દ્રનન્દજી શાસ્ત્રી, પ્રકાશ : ચૌખમ્ભા સંસ્કૃત સંસ્થાન વારાણસી ચોથી આવૃતિ, ૨૦૦૫ પેજ. ૨૨૭–૨૩૦

(૧૯) શ્રીમદ ભગવદ્ગીતા શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતીકૃત 'ગૂઢાર્થ દીપિકા' સ્વામી શ્રી સનાતનદેવજી મહારાજ તથા સ્વામી શ્રી યોગીન્દ્રનન્દજી શાસ્ત્રી, પ્રકાશ : ચૌખમ્ભા સંસ્કૃત સંસ્થાન વારાણસી ચોથી આવૃતિ, ૨૦૦૫ પેજ. ૫૮૧–૫૮૨

(૨૦) ગીતાતત્વવિચાર કિશોરભાઈ દવે, યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ અમદાવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૭૨ પેજ, ૧૫.

(૨૧) શ્રીમદ ભગવદ્ગીતા શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતીકૃત 'ગૂઢાર્થ દીપિકા' સ્વામી શ્રી સનાતનદેવજી મહારાજ તથા સ્વામી શ્રી યોગીન્દ્રનન્દજી શાસ્ત્રી, પ્રકાશ : ચૌખમ્ભા સંસ્કૃત સંસ્થાન વારાણસી ચોથી આવૃતિ, ૨૦૦૫ પેજ. ૬૦૪

(૨૨) ગીતાતત્વવિચાર કિશોરભાઈ દવે, યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ અમદાવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૭૨ પેજ, ૨૦૮

(૨૩) શ્રીમદ ભગવદ્ગીતા શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતીકૃત 'ગૂઢાર્થ દીપિકા' સ્વામી શ્રી સનાતનદેવજી મહારાજ તથા સ્વામી શ્રી યોગીન્દ્રનન્દજી શાસ્ત્રી, પ્રકાશ : ચૌખમ્ભા સંસ્કૃત સંસ્થાન વારાણસી ચોથી આવૃતિ, ૨૦૦૫ પેજ. ૬૪૦ – ૬૪૧

(૨૪) શ્રીમદ ભગવદ્ગીતા શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતીકૃત 'ગૂઢાર્થ દીપિકા' સ્વામી શ્રી સનાતનદેવજી મહારાજ તથા સ્વામી શ્રી યોગીન્દ્રનન્દજી શાસ્ત્રી, પ્રકાશ : ચૌખમ્ભા સંસ્કૃત સંસ્થાન વારાણસી ચોથી આવૃતિ, ૨૦૦૫ પેજ. ૬૪૧

(૨૫) શ્રીમદ ભગવદ્ગીતા શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતીકૃત 'ગૂઢાર્થ દીપિકા' સ્વામી શ્રી સનાતનદેવજી મહારાજ તથા સ્વામી શ્રી યોગીન્દ્રનન્દજી શાસ્ત્રી, પ્રકાશ : ચૌખમ્ભા સંસ્કૃત સંસ્થાન વારાણસી ચોથી આવૃતિ, ૨૦૦૫ પેજ. ૬૪૨

(૨૬) શ્રીમદ ભગવદ્ગીતા શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતીકૃત 'ગૂઢાર્થ દીપિકા' સ્વામી શ્રી સનાતનદેવજી મહારાજ તથા સ્વામી શ્રી યોગીન્દ્રનન્દજી શાસ્ત્રી, પ્રકાશ : ચૌખમ્ભા સંસ્કૃત સંસ્થાન વારાણસી ચોથી આવૃતિ, ૨૦૦૫ પેજ. ૬૪૩

(૨૭) શ્રીમદ ભગવદ્ગીતા શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતીકૃત 'ગૂઢાર્થ દીપિકા' સ્વામી શ્રી સનાતનદેવજી મહારાજ તથા સ્વામી શ્રી યોગીન્દ્રનન્દજી શાસ્ત્રી, પ્રકાશ : ચૌખમ્ભા સંસ્કૃત સંસ્થાન વારાણસી ચોથી આવૃતિ, ૨૦૦૫ પેજ. ૬૪૩ – ૬૪૪

(૨૮) 'ગીતામૃતમ્ – શ્રી પાંડુરંગ શાસ્ત્રી આઠવેલના પ્રવચનો પ્રકાશક શ્રી વલ્લભદાસ જે. ઝવેરી ''સદ્વિચાર દર્શન'' નિર્મલ નિકેતન, ૨ ડો. ભાંજેકર લેન મુંબઈ ૧૬ મી આવૃતિ ૧૯૯૭ પેજ. ૪૪૭

(૨૯) 'ગીતામૃતમ્ – શ્રી પાંડુરંગ શાસ્ત્રી આઠવેલના પ્રવચનો પ્રકાશક શ્રી વલ્લભદાસ જે. ઝવેરી ''સદ્વિચાર દર્શન'' નિર્મલ નિકેતન, ૨ ડો. ભાંજેકર લેન મુંબઈ ૧૬ મી આવૃતિ ૧૯૯૭ પેજ. ૫૦૩

(૩૦) 'ગીતામૃતમ્ – શ્રી પાંડુરંગ શાસ્ત્રી આઠવેલના પ્રવચનો પ્રકાશક શ્રી વલ્લભદાસ જે. ઝવેરી ''સદ્વિચાર દર્શન'' નિર્મલ નિકેતન, ૨ ડો. ભાંજેકર લેન મુંબઈ ૧૬ મી આવૃતિ ૧૯૯૭ પેજ. ૫૦૩

(૩૧) 'ગીતામૃતમ્ – શ્રી પાંડુરંગ શાસ્ત્રી આઠવેલના પ્રવચનો પ્રકાશક શ્રી વલ્લભદાસ જે. ઝવેરી ''સદ્વિચાર દર્શન'' નિર્મલ નિકેતન, ૨ ડો. ભાંજેકર લેન મુંબઈ ૧૬ મી આવૃતિ ૧૯૯૭ પેજ. ૭૩૧ – ૭૩૨

(૩૨) 'ગીતામૃતમ્ – શ્રી પાંડુરંગ શાસ્ત્રી આઠવેલના પ્રવચનો પ્રકાશક શ્રી વલ્લભદાસ જે. ઝવેરી ''સદ્વિચાર દર્શન'' નિર્મલ નિકેતન, ૨ ડો. ભાંજેકર લેન મુંબઈ ૧૬ મી આવૃતિ ૧૯૯૭ પેજ. ૨૦૮ – ૨૧૦

(૩૩) 'ગીતામૃતમ્ – શ્રી પાંડુરંગ શાસ્ત્રી આઠવેલના પ્રવચનો પ્રકાશક શ્રી વલ્લભદાસ જે. ઝવેરી ''સદ્વિચાર દર્શન'' નિર્મલ નિકેતન, ૨ ડો. ભાંજેકર લેન મુંબઈ ૧૬ મી આવૃતિ ૧૯૯૭ પેજ. ૫૯૧

(૩૪) શ્રીમદ ભગવદ્ગીતા શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતીકૃત 'ગૂઢાર્થ દીપિકા' સ્વામી શ્રી સનાતનદેવજી મહારાજ તથા સ્વામી શ્રી યોગીન્દ્રનન્દજી શાસ્ત્રી, પ્રકાશ : ચૌખમ્ભા સંસ્કૃત સંસ્થાન વારાણસી ચોથી આવૃતિ, ૨૦૦૫ પેજ. ૨૨૬

(૩૫) શ્રીમદ ભગવદ્ગીતા શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતીકૃત 'ગૂઢાર્થ દીપિકા' સ્વામી શ્રી સનાતનદેવજી મહારાજ તથા સ્વામી શ્રી યોગીન્દ્રનન્દજી શાસ્ત્રી, પ્રકાશ : ચૌખમ્ભા સંસ્કૃત સંસ્થાન વારાણસી ચોથી આવૃતિ, ૨૦૦૫ પેજ. ૪૫૭ – ૪૫૮

(૩૬) શ્રીમદ ભગવદ્ગીતા શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતીકૃત 'ગૂઢાર્થ દીપિકા' સ્વામી શ્રી સનાતનદેવજી મહારાજ તથા સ્વામી શ્રી યોગીન્દ્રનન્દજી શાસ્ત્રી, પ્રકાશ : ચૌખમ્ભા સંસ્કૃત સંસ્થાન વારાણસી ચોથી આવૃતિ, ૨૦૦૫ પેજ. ૬૫૦ – ૬૫૧

પ્રકરણ – ૧૩

ઉપસંહાર

પ્રકરણ – ૧૩

ઉપસંહાર

મારા આ સંશોધન કાર્યના ગીતામાં કર્મ નામના પ્રકરણમાં કર્મના જુદા જુદા પ્રકારો પંચ મહાયજ્ઞો, મનુષ્યયજ્ઞ, લોકસંગ્રહ જેવા અનેક મુદ્દાઓની ચર્ચાઓ કરવામાં આવી છે. તેથી આપણે એ નકકી કરી શકીએ કે પ્રવૃતિ મહત્વની છે કે નિવૃતિ ? નિશંક રીતે આપણે બતાવી શકીએ છીએ કે પ્રવૃતિ વધારે મહત્વ ધરાવે છે.

ગીતામાં જ્ઞાનયોગ દ્વારા બુધ્ધિયોગ અને સાંખ્યનિષ્ઠા દ્વારા જ્ઞાન કર્મના પરિણામ રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે શુધ્ધબુધ્ધિના નિર્ણયના અસ્વીકારમાં જ નબળાઈ રહેલી છે તેવું આપને અનેક મુદૃાઓની ચર્ચા પરથી ફલિત થાય છે. આથી ગીતા માત્ર કર્મને જ મહત્વ આપે છે અને જ્ઞાનને મહત્વ આપતું જ નથી તેવું માનવું ભૂલ ભરેલું છે તેમ આપણે બતાવી શકીએ છીએ.

ગીતામાં નિતિશાસ્ત્ર દ્વારા સુખ એટલે શું ? સુખી કોઈ થઈ શકે ? સુખ દુઃખમાં સરખી વૃતિ અને સંતુષ્ટ તેમજ ઉપયોગીતા વાદ જેવા અનેક પ્રશ્નોની ચર્ચા અહિંયા કરવામાં આવી છે. તેથી જે આપણે શ્રેયસ આપે છે તેજ આપણે અંતિમ સુખ આપી શકશે તેવું આપણને ફલિત થાય છે.

શંકરાચાર્ય અને કર્મ દ્વારા કર્મની વ્યાખ્યા કર્મના પ્રકારો, લોકસંગ્રહ અને યજ્ઞભાવના જેવા અનેક મુદૃાઓની ચર્ચા કરી છે. શંકરપણ માત્ર નિવૃતિને મહત્વ આપે છે અને પ્રવૃતિને મહત્વ આપતા જ નથી તેવો આપણો ખ્યાલ ભૂલ ભરેલો છે તે આપને સ્પષ્ટ થાય છે.

શંકરાચાર્ય અને જ્ઞાનમાં પ્રમેય, પ્રમા, પ્રમાણ વૃતિરૂપ જ્ઞાન, સ્વરૂપજ્ઞાત, શ્રૃતિ, તર્ક, અનુભવ અને અધ્યાસો ના અનેક મુદૃાઓની ચર્ચાથી જ્ઞાનની વિશેષ સમજ આપણી સમક્ષ મુકી છે. જ્ઞાન પોતે કયારેય મિથ્યા હોઈ શકે જ નહીં. મિથ્યા હોય છે તે આપની સમજ અને સમજણ હોય છે તેવું અર્થઘટન આપને અહિંયા ઘટાવી શકીએ છીએ.

શંકરાચાર્ય અને નીતિ દ્વારા વેદાન્તમાં નીતિ, કર્મસિધ્ધાંત, સંકલ્પ સ્વાતંત્ર્ય, વેદાન્તમાં સંકલ્પ સ્વાતંત્ર્યનું સ્થાન અને શુભ તથા અશુભ કાર્યો જેવા અનેક મુદૃાઓની ચર્ચા દ્વારા શંકર પોતાની નીતિ સ્પષ્ટ કરતાં હોય તે બાબત અહિંયા જોઈ શકાય છે.

મધુસુદન સરસ્વતી અને કર્મ દ્વારા કર્મ, કર્મના પ્રકારો, પંચમહાયજ્ઞો અને લોકસંગ્રહ

જેવી બાબતોથી કર્મનું કેટલું યોગદાન રહેલું છે તે અહિંયા બતાવવામાં આવ્યું છે આમ મધુસુદન સરસ્વતી પણ કર્મને અનેક ઉદાહરણો દ્વારા વિશેષ સમજ આપવાનો પ્રયાસ અહિંયા કરવામાં આવ્યો છે.

મધુસુદન સરસ્વતી અને જ્ઞાનમાં સાંખ્ય નિષ્ઠા, બુધ્ધિયોગ, જ્ઞાન, સમત્વ, જ્ઞાનયોગ અને નિવૃતિ જેવા અનેક મુદ્દાઓની છણાવટ કરવામાં આવી છે. આ ચર્ચાઓ અને વાર્તાલાપ થી જ્ઞાન કેટલું વ્યવહારું હોવું જોઈએ તેની પણ અહિંયા ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

મધુસુદન સરસ્વતી અને નૈતિકતામાં શ્રેયસ, સુખદુઃખમાં સરખી વૃતિ ઉપયોગિતાવાદ, શુભ તથા અશુભ કાર્ય જેવા અનેક મુદ્દાઓ દ્વારા ચર્ચા કરી નૈતિકતા જ વ્યવહારુ બની શકે તેવું ફલિત થતું જોવા મળે છે.

કર્મ, જ્ઞાન અને નૈતિકતાના સંદર્ભમાં ગીતા અને શંકરાચાર્યમાં ગીતા કર્મને વિશેષ મહત્વ આપે છે અને કર્મ કરવા પર ભાર આપે છે તેમજ લોક સંગ્રહાર્થે પણ માનવે કર્મ કરવું પડે છે. ગીતા કૃષ્ણ અર્જુન ને કહે છે કે મારે કશા જ કર્મ કરવાની જરૂર નથી છતાં પણ લોકસંગ્રાહાર્થે કર્મ કરવું જરૂરી છે. આમ ગીતામાં કર્મની સિધ્ધાંત જ્ઞાન અને નૈતિકતા કરતાં વિશેષ મહત્વ આપતો હોય તેવું જોવા મળે છે જયારે શંકરાચાર્યના ચિંતનમાં કર્મને એટલું ખાસ મહત્વ આપવામાં આવતું નથી શંકરાચાર્ય જ્ઞાનને વિશેષ મહત્વ આપે છે વ્યકિત માટે જ્ઞાન અને પાયાની જરૂરીયાત છે વ્યકિતને જ્ઞાન થશે એટલે તે કર્મ પણ કરશે તેવું કહેવાનો ભાવાર્થ ફલિત કરી શકાય છે. શંકરાચાર્ય 'હું જ બ્રહમ છું' એ કહેવાનો અર્થ પણ એમ કહી શકાય કે મારી અંદર રહેલો આત્મા એ ઈશ્વર છે. જયારે વ્યકિતને આવા પ્રકારનું જ્ઞાન થાય ત્યારે ઈશ્વર અને માનવ વચ્ચેનું જે અંતર છે તે ઘટી જાય છે અને દરેક વ્યકિતમાં ઈશ્વરના દર્શન થવા લાગશે. આમ શંકરાચાર્ય જ્ઞાનને વધારે મહત્વ આપે છે તેમ કહી શકાય છે.

કર્મ, જ્ઞાન અને નૈતિકતામાં ગીતા અને મધુસુદન સરસ્વતીમાં કર્મ, પંચમહાયજ્ઞ, લોકસંગ્રહ સાંખ્યનિષ્ઠા, સમત્વ, શ્રેયસ ઉપયોગીતાવાદ અને શુભ તથા અશુભ કાર્ય જેવા અનેક મુદ્દાઓની ચર્ચા દ્વારા ગીતા કર્મને પ્રાધાન્ય આપે છે તે સ્પષ્ટ થાય છે. જયારે મધુસુદન સરસ્વતી આ બધા મુદ્દાઓથી એ સ્પષ્ટ કરે છે કે કર્મ, જ્ઞાન, નૈતિકતામાં વ્યાવહારીક ઉપયોગીતા એ વધારે મહત્વની હોય તેવું તેના ચિંતન માંથી ફલિત થતું હોય તેવું જોઈ શકાય

છે એટલે કે લોકસંગ્રહ અને નૈતિકતાને વધારે મહત્વ આપે છે તેવું આપને જોવા મળે છે.

આમ છેલ્લે આપણે કહેવું હોય તો કહી શકીએ છીએ કે ગીતા કર્મને શંકરાચાર્ય જ્ઞાનને અને મધુસુદન સરસ્વતી નૈતિકતા ઉપર વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રીત કરતા હોય તેવું બતાવી શકાય છે.

પ્રકરણ – ૧૪

સંદર્ભસૂચિ

પ્રકરણ – ૧૪

સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ

(૧) ભારતીય દર્શનો, લેખક : સાધુ બ્રહ્મદર્શનદાસ, સહયોગઃ સાધુ પ્રિયવ્રતદાસ પ્રથમ આવૃત્તિ, જૂન, ૧૯૯૬, પ્રકાશક : શ્રી અક્ષર પુરૂષોતમ, (સ્વામીનારાયણ) મંદિર, સારંગપુર, ભાગ – ૧, ૨, ૩, ૪

(૨) ભારતીય દર્શનો એક રૂપરેખા, લેખક : સાધુ બ્રહ્મદર્શનદાસ, ભાગ ૧–૨, પ્રથમ આવૃત્તિ મે, ૨૦૦૭, પ્રકાશક : સ્વા. અક્ષરપીઠ, શાહિબાગ રોડ, અમદાવાદ.

(૩) ભારતીય દર્શનો અને પ્રસ્થાનત્રયી, લેખક : જીતેન્દ્ર દેસાઈ, આવૃત્તિ ૨૦૦૪, પ્રકાશક : પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, ઝવેરીવાડ, રીલીફ રોડ, અમદાવાદ

(૪) પૂર્વ મીમાંસા દર્શન, લેખક : પ્રો. સી. વી. રાવળ, પ્રથમ આવૃતિ, ૧૯૮૫, પ્રકાશક : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજય, અમદાવાદ.

(૫) ન્યાય વૈશેષિક, લેખક : નગીન જી શાહ, ષડદર્શન દ્વિતીય ખંડ, પ્રથમ આવૃતિ ૧૯૭૪, પ્રકાશક : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ, નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજય, અમદાવાદ.

(૬) યોગ કોસ્તુભ, લેખક : નથુરામ શર્મા, પ્રકાશક : આનંદ આશ્રમ, બીલખા, આવૃતિ – ૧૨/૨૦૦૩

(૭) સાંખ્ય યોગ, લેખક : નગીન જી શાહ, આવૃતિ બીજી, ૧૯૯૫, પ્રકાશક : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજય, અમદાવાદ.

(૮) ભારતીય દર્શનો, લેખક : વસંત પરીખ, અદ્યતન આવૃતિ ૨૦૦૬–૦૭, પ્રકાશક : સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, રતનપોળ, અમદાવાદ.

(૯) સાંખ્ય તત્વ કૌમુદી, લે. વાચસ્પતિ મીશ્ર, અનુવાદક : ડો. વસંત પરીખ, પ્રથમ આવૃતિ – ૧૯૯૫ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગાંધીનગર, ગુજરાત રાજય

(૧૦) વચનામૃત ચોવીસમી આવૃતિ, મે–૨૦૦૭, પ્રકાશક સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ શાહીબાગ, અમદાવાદ.

(૧૧) શિક્ષાપત્રીભાષ્યવિવેચન, વકતા : પૂજય હરીકેશવદાસ શાસ્ત્રીજી, પ્રકાશક : સ્વામિનારાયણ મંદિર, કાળુપુર, અમદાવાદ. તૃતીય પ્રકાશન તિથિ ૨૪, જૂન ૧૯૯૦

(૧૨) બ્રહ્મવિદ્યાનું દર્શન, સ્વામિનારાયણીય તત્વજ્ઞાન, લે. સાધુ બ્રહ્મદર્શનદાસ, પ્રથમ આવૃતિ જુલાઈ ૨૦૦૮, પ્રકાશક સ્વામીનારાયણ અક્ષરપીઠ, શાહીબાગ રોડ, અમદાવાદ.

(૧૩) श्री स्वामिनारायण दर्शन, सनातन धर्मग्रंथोके परिप्रेक्ष्य में ले. श्रुतिप्रकाशदास, प्रथम संस्करणः जुन २००५, प्रकाशक : स्वामीनारायण अक्षरपीठ, शाहीबाग रोड, अमदावाद.

ENCYLOPEDIA OF INDIAN PHILOSOPHY - 5, (SAMAKHYA) LESSON & BHATTACHARYA, PUBLISHER : MOTILAL BANARASIDAS, DELHI, 1ST PUBLISHED - 1987

भारतीय दर्शन - (आलेखन और अनुशीलन), चन्द्रथर शर्मा, प्रकाशक : मोतिलाल बनारसीदास-दिल्ही, द्वितीय आतुति-१९९५

INDIAN PHILOSOPHY-VOL-II, DR. RADHAKRISHNAN PUBLISHER : HUMANITIES PRESS, NEW YORK, NINETH (1971)

भारतीय दर्शनकी रूपरेखा, पी. हरीन्द्र प्रसाद सिन्हा, मोतीलाल बनारससीदास, दिल्ही (पंचम संस्करण (१९७३)

भारतीय दर्शनकी रूपरेखा, राम हरियाना, अनुवादकः डो. गोवर्धन भट्ट, श्रीमती मंजु गुप्त, श्री सुखवीर गुप्त, राज कमल प्रकाशक, नई दिल्ही (छठ्ठा संस्करण (१९८७)

भारतीय दर्शन शास्त्र का इतिहास भाग-१ से ४, जयदेव वेदालंकार प्रथम आवृति (२००२) प्रकाशक : न्यु भारती बुक कोर्पोरेशन, दिल्ही

भारतीय दर्शन, उमेश मीश्र, उतरप्रदेश हिन्दी संस्थान, लखनउ, प्रथम आवृति - १९९०

भारतीय दर्शन का इतिहास - एस. एन. दासगुप्ता, अनुवाद : एम.पी. व्यास, राजस्थान हिन्द्यी ग्रंथ अकादमी, जयपुर, रजी आवृति - १९८१

Cpt. 1

Eli Form : "Perception, knowledge and disbelief", MLBD. 1992, (Introduction)

Samghavi & Parikha, "Tattvopaplavasimha" GOS, Baroda, 1940, Introduction

न्यायदर्शनम्,

This Philosophical System is the best representative of Indian Naire realism -

Dr. N. V. Joshi, Indian Philosophy, Page - 47, Somaiya Publications, Bombay. 1977

ट